

K některým aspektům sebeurčení národů v kontextu světového revolučního procesu*)

JIRÍ HOUŠKA
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Položíme-li otázku charakteru práva národů na sebeurčení, shledáme především, že nejde o žádnou normu s univerzální časoprostorovou platností, nýbrž o princip vázaný na zcela určité konkrétně historické podmínky novodobých dějin. Jak víme, jeho obsah podstatně závisí na konkrétní dějinné epoše a sociálně třídních silách, které ho uskutečňují.

Princip sebeurčení jako specifický národnostní princip se zrodil v epoše začátků a vzestupného vývoje kapitalismu jako jeden ze stěžejních požadavků nastupující revoluční buržoazie a jí vedeného širokého národního hnutí. Je to princip postulující *politické sebeurčení* národa, totiž právo národa vytvořit si svůj vlastní samostatný stát. Toto právo chápou jeho hlasatelé jako přirozený atribut národní existence a jako takové je staví proti principu legitimacy, jímž dosud panující třída feudálů ospravedlňovala svou nadvládu nad národy a národnostmi svých říší. Princip národního sebeurčení proniká do kolektivního vědomí tříd a vrstev, představujících v té době lid, jako idea vyjadřující shodu určitých momentů jejich objektivních i subjektivních zájmů. Na politické kolbiště pak vstupuje pod praporem demokratické obhajoby obecného národního zájmu proti národnostní zvlášti starého režimu. Jako demokratický princip má ovšem princip národního sebeurčení, respektive „princip národnosti“ v terminologii buržoazních teoretiků té doby, svůj zřetelný třídní profil. Je dán tím, že v komplexu různorodých třídních a skupinových zájmů, které jsou „ve hře“, se jako určující a rozhodující prosazuje třídní zájem buržoazie zajistit si prostřednictvím národního státu vlastní národní trh a tím i definitivní vítězství kapitalistického výrobního způsobu, který ztělesňuje jako nová panující třída.

Svou vnitřní logikou se hnutí proboující politickou emancipaci utiskovaných národů proti silám představujícím historickou minulost stávala organickými složkami epochy světové buržoazní revoluce, jež byla zahájena nizozemskou revolucí v šestnáctém století a anglickou revolucí v sedmáctém století a uzavřela se přechodem kapitalismu tzv. volné soutěže v imperialismus. Očistou sociálních poměrů od feudalismu, realizující se v souvislosti s likvidací národnostního útisku, národně osvobozené revoluce uvolňovaly cestu rozvoji buržoazního řádu jak v rámci té které země, tak i v měřítku celosvětovém. Tehdy, kdy se kapitalismus vyvíjel ještě po vzestupné linii a lidové masy bojující proti feudalismu se ještě nedokázaly v potřebné míře semknout pod vedením proletariátu, byly takové důsledky národně osvobozených revolucí, jako ostatně všech buržoazních, respektive buržoazně demokratických revolucí vůbec, zákonitě nutné.

*) Otázka sebeurčení národů při přechodu od kapitalismu k socialismu bude předmětem samostatné stati.

Národně osvobozenécké revoluce jednoznačně protifeudálního zaměření jsou v epoše světové buržoazní revoluce svého druhu *klasickým typem* realizace národního sebeurčení. Nikoli však typem, který se v této epoše nejhojněji vyskytuje v „čisté“ podobě. V realitě se politické emancipace utiskovaných národů a národností dosahuje většinou národně osvobozenéckým bojem nejen proti pozůstatkům feudalismu, ale též proti porevoluční buržoazii, která se v souladu se svou vykořisťovatelskou podstatou s lehkým srdcem vzdává „principu národnosti“ a za pomoci nacionalistické ideologie, vyjadřující její třídně egoistické zájmy, se stává všude, kde k tomu dostává příležitost, vedoucí silou nového systému národnostního útisku.

Hnutí za osvobození národů a národností z područí vládnoucí buržoazie ekonomicky pokročilých národů vzniká a rozrůstá se úměrně tomu, jak tato buržoazie zmnožuje a rozšiřuje domény svého panství. Výrazným mezníkem v tomto směru je přechod kapitalismu tzv. volné soutěže do stadia imperialismu, kdy tendence monopolního kapitálu k maximalizaci zisků podmiňuje tendenci k stupňující se agresivitě a expanzi buržoazní politiky, jejímž důsledkem je mimořádné vyhrocení národnostní otázky obecně a koloniální otázky zvláště.

Národně osvobozenécký boj zaměřený jednoznačně jen proti silám feudalismu, anebo naopak jednoznačně jen proti silám porevoluční buržoazie, stimuluje a organizuje národnostní útisk, představují ovšem jen dvě krajní, modelově „čisté“ varianty cest k národnímu sebeurčení. V četných národně osvobozenéckých bojích se však prvky obou těchto variant obvykle tak či onak spojují a prostupují. A to tím přirozeněji a naléhavěji, čím více se kontrarevoluční buržoazie pokročilých zemí smíruje s pozůstatky feudalismu ve vlastních zemích i s různými předkapitalistickými institucemi jinde ve světě, snažíc se jich všech využít proti svému nejvážnějšímu třídnímu nepříteli — revolučnímu proletariátu. Nejde však jen o to, že národně osvobozenécká hnutí nabývají — a to typicky v období imperialismu — těchto třídně ambivalentních rysů, ale též o to, že prolnutí národních a sociálních aspektů vytváří v podmínkách krajně nerovnoměrného vývoje jednotlivých oblastí a zemí světa velice pestrou škálu sociálně třídních a politických konstelací jak na straně utiskovatelů, tak na straně utiskovaných. To pak nachází svůj výraz v složitostech obsahů i forem četných národně osvobozenéckých procesů, mnohdy v protikladnostech a dvojakostech jejich charakteru.(1)

Národní hnutí se začíná rozvíjet jako politické hnutí, když se na podkladě objektivních procesů vedoucích ke vzniku národa utváří též národní sebeuvědomění jako reflexe dialektiky rozporné jednoty společných i specifických třídních a skupinových zájmů dané národní pospolitosti a proniká do širokých mas lidu. V tomto *širokém smyslu* se toto hnutí rovná, historicky vzato, hybným silám protifeudálního boje a protifeudálního, buržoazně demokratické revoluce. V *užším smyslu* však národním hnutím rozumíme hnutí národně osvobozenécké, totiž hnutí národů a národností zaměřené proti útlaku, který vykonávají anebo o který usilují vládnoucí třídy jiných národů, rsepektive zemí. O národně osvobozenéckém boji vedeném ozbrojenou formou hovoříme jako o národně osvobozenécké válce.

(1) O dvojakém charakteru národně osvobozenéckých bojů už v raných etapách epochy světové buržoazní revoluce hovoří výstižně například Franz Mehring. V souvislosti s hodnocením protinapoleonských osvobozovacích válek vedených německými knížaty poznamenává mimo jiné: „Skutečnost, že knížata mohla po vybojovaném vítězství nejhanebnějším způsobem porušit své sliby, dokazovala arci dvojaký charakter těchto válek.“ [Mehring 1953 : 96]

Z týchž důvodů, pro něž pokládáme národ za formu lidského **společenství** adekvátní kapitalistické společensko-ekonomické formaci, považujeme i národní hnutí ve výše uvedeném širokém smyslu za formu adekvátní sociálnímu hnutí v této epoše. V analogickém smyslu pak přistupujeme i k národně osvobozeneckým hnutím, válkám a revolucím jako k různým formám sociálního procesu buď v jeho evoluční, nebo revoluční fázi. Rozumí se, že vydělení národního momentu jako formy, kterou se projevuje obsah daného sociálního procesu, je tu možné a oprávněné jen tehdy, jestliže se národní od sociálního neodtrhuje, ale chápe se jako nutný způsob vazby elementů sociálního systému, podstatně určeného obsahovými činiteli sociálně ekonomickými a třídními, a současně i jako způsob vnější vazby daného sociálního procesu k jinému.(2)

Národní momenty ve smyslu pojetí obsažné formy jsou tedy zásadně organickou složkou sociálního obsahu národně osvobozeneckého hnutí. To znamená, že všechny změny, k nimž toto hnutí vede a jež se týkají řešení rozporů mezi národy, mají vždy své sociálně ekonomické a třídní implikace ve vnitřním životě příslušných zemí. Jestliže v důsledku národně osvobozeneckého boje dojde k přesunu moci z rukou vládnoucí třídy utiskujícího národa, stane se taková kvalitativní změna v národnostní struktuře moci národní revolucí, přispěje-li k *progresivnímu* rozvoji společenských vztahů. Ne-li, zůstane taková kvalitativní změna jen elementem celkového evolučního stadia.(3)

Vraťme se však ještě k problematice národně osvobozeneckých hnutí a revolucí v období od vzniku imperialismu do Říjnové socialistické revoluce. Skutečnost, že se v této fázi ocitl prakticky celý svět pod ekonomickou nadvládou imperialistických monopolů a že si imperialistické mocnosti v koloniálních či polokoloniálních formách politicky podřídily valnou většinu všech zemí, rozšířila národnostní otázku v otázku národnostně koloniální a vtiskla jí tak

(2) Plně souhlasíme s podstatou kritických poznámek K. N. Brutence na adresu těch, kdo přistupují k národnímu momentu jako k formě v jejím zjednodušeném, vulgarizovaném pojetí. „Dokonce i v případě, kdy se na národní moment díváme jako na *formu*, kterou se projevuje sociální obsah národně osvobozenecké revoluce“, píše ve své práci o současných národně osvobozeneckých revolucích, „— a takový přístup považujeme za velmi škodlivý —, bylo by nezbytné vycházet z toho, že máme na mysli formu, která je podstatná a která aktivně přechází v obsah. A je proto velmi zdůvodněné konstatovat, že národní činitel není pouze formou, ale že významným způsobem modifikuje samotný charakter revoluce, přidává jí jistou specifičnost a organicky se spojuje s její sociální podstatou.“ [Brutenc 1977 : 23] Jen jeho obrat, že „národní činitel není *pouhou formou*“ pokládáme za matoucí, neboť může vyvolat pochybnosti o tom, že je oprávněné chápat národní moment jako formu, byť i v marxistickém pojetí obsažné formy.

(3) Hovoří-li například B. Engels o krakovském národním povstání z roku 1830, v jehož čele stála polská aristokracie usilující o uhájení svých práv vůči panovníkovi, jako o konzervativní revoluci [Marx-Engels 1958 : 493–4], nelze z toho vyvozovat, že vedle skutečných revolucí ve smyslu progresivního kvalitativního skoku existují snad též revoluce reakčního charakteru. Je to jen projev v té době ještě neustálené terminologie pro odlišení kvalitativního skoku a revoluce. Jinak ovšem je zcela možné — a je pro to nemálo dokladů jak ze vzdálenějších fází novodobých dějin (například z období národně osvobozeneckých válek španělských kolonií z první poloviny devatenáctého století), tak i z fází pozdějších (například z období národně osvobozeneckých revolucí po druhé světové válce v některých asijských zemích lidové demokracie) —, že se v některých případech mohou statkáři a jiné sociálně konzervativní sociální skupiny přimknout k hybným silám národně osvobozeneckých revolucí, popřipadají se stát i jejich hegemonem. Jejich revoluční možnosti jsou ovšem vždy nanejvýš omezené a dočasné.

celosvětový ráz. V souvislosti s tím se národně osvobozenecký boj stal zákonitě bojem protiimperialistickým a v zemích ekonomicky málo vyvinutých, jejichž domácí vykořisťovatelé se stávali pomocníky imperialismu, zároveň i bojem protifeudálním apod. Bylo v logice tohoto boje, že jeho hegemonem se v kapitalisticky vyvinutých zemích stávala dělnická třída, v málo vyvinutých zemích pak národní buržoazie, popřípadě i maloburžoazie, jejichž zájmy byly v rozporu se zájmy imperialistických vykořisťovatelů a utlačovatelů i jejich domácích pomahačů. Nicméně, pokud byl ve světě v proudu ještě revoluční proces buržoazně demokratických přeměn, národně osvobozenecká hnutí a revoluce nevybočovaly z jeho rámce, byly objektivně ještě jeho složkami. Tak tomu bylo i v počátcích nové epochy imperialismu a proletářských revolucí až do Říjnové socialistické revoluce, neboť teprve ona vytvořila podmínky rozvoje svazku revolučního dělnického hnutí s národně osvobozeneckým hnutím v celosvětovém měřítku a zahájila tak éru vítězných národně osvobozeneckých revolucí [Brutenc 1977 : 56, 57].

Z předchozího výkladu plyne, že politické sebeurčení národů nutno chápat jako požadavek *všedemokratického rázu*, neboť je založen na určitých humanistických hodnotách (abstraktně svého času vytyčených buržoazii), které však jako obecné formy mohou být naplněny různým třídním obsahem. Sebeurčení národů je tedy — všeobecně vzato — možno uskutečnit i za imperialismu. V konkrétních podmínkách ovšem platí, že „nejen samo právo národů na sebeurčení, ale i všechny ostatní stěžejní požadavky politické demokracie jsou za imperialismu „uskutečnitelné“ jen neúplně, znetvořeně a jako vzácná výjimka... jsou politicky těžko uskutečnitelné nebo vůbec neuskutečnitelné bez řady revolucí.“ [Lenin 1958 : 263] Otázku charakteru těchto revolucí nutno tedy považovat za základ orientace v problematice národního sebeurčení v nové dějinné epoše.

Platí-li, že v období imperialismu žádná jiná třída kromě proletariátu nemůže v žádné zemi probíjet a přivést k vítězství socialismus a že socialistické revoluce v jednotlivých zemích jsou hlavními, podstatnými etapami procesu světové socialistické revoluce, vůbec to neznamená, že by epocha této sociální revoluce sestávala pouze z těchto etap. Leninská teorie vyvrací představy o „čisté“ sociální revoluci a dokazuje, že ve všeobecném procesu světové socialistické revoluce se musí projevit důsledky nejruznější sociálně ekonomické úrovně jednotlivých zemí za imperialismu. To znamená, že tento proces nemůže proběhnout jinak než jako epocha, v níž se občanská válka proletariátu proti buržoazii pojí s nejruznějšími demokratickými hnutími a revolucemi. Přitom je třeba mít na zřeteli, že „heterogenost“ epochy světové socialistické revoluce má dvě stránky: a) i v samotných socialistických revolucích v jednotlivých zemích existují určité revoluční proudy a převraty nikoli ještě socialistického charakteru (například protifeudální agrární revoluce); b) ani ve vyspělých kapitalistických zemích nelze jednoduše počítat s bezprostřední socialistickou revolucí bez předchozích demokratických, do určité míry sice už protikapitalistických, nicméně ještě nikoli socialistických revolučních procesů.

I když revoluční procesy nemají v jednotlivých zemích většinou bezprostředně socialistický charakter, stávají se *organickými složkami* probíhajícího světového revolučního procesu, jehož hlubinnou podstatou je přechod lidstva od kapitalismu k socialismu. Jinak řečeno, podléhají zákonitostem světového revolučního procesu, jež jsou specifickou formou projevu obecných zákonů světové socialistické revoluce [Teorija 1975 : 75]. Při tom vlastní rozpor mezi prací a kapitálem v globálním měřítku, určující rozpor mezi silami imperialismu a frontou protiimperialistických sil, se netýká pouze protikladných tříd, nýbrž jde o roz-

por, který se zároveň vyvinul v rozpor mezi socialistickou a kapitalistickou společenskou soustavu jako hlavní rozpor soudobého světového vývoje.

V struktuře světového revolučního procesu se odráží různá úroveň objektivních sociálně ekonomických předpokladů, různý charakter sociálně třídní a politické konstelace i různý stupeň zralosti subjektivních faktorů v jednotlivých zemích v jednotlivých etapách. Celkový rozmach tohoto světového procesu proto nevylučuje ani odklony určitých proudů a zemí od revolučních pozic. Nejvýrazněji o tom svědčí reakční kurs, který už od konce padesátých let otevřeně a stále bezostyšněji sledují vedoucí čínští představitelé, nebo linie současné Sadatovy politiky v Egyptě. To však nic nemění na tom, že články světového revolučního procesu se stávají všechny druhy demokratických revolucí, tedy i revoluce národně osvobozené, v jejichž čele stojí buržoazie a jejichž demokratismus je proto jen omezený, a to v té míře, v níž — nehledě na subjektivní záměry a cíle této třídy, respektive její určité vrstvy — objektivně oslabují pozice světového imperialismu.(4)

O tom, jak dalekosáhlý je význam národně osvobozených hnutí a revolucí pro rozvoj světového revolučního procesu od druhé světové války, svědčí nejen vítězné národně osvobozené revoluce v řadě lidově demokratických zemí střední a jihovýchodní Evropy a Asie, ale též národně osvobozená hnutí a revoluce vedoucí k rozkladu a zhroucení koloniální soustavy. Tento proces vstoupil nyní — kdy rozhodující krok k svému osvobození z jařma imperialismu a kolonialismu učinila Afrika, tj. světadíl, v němž se systémem vnějšího útlaču a vykořisťování ještě donedávna zdál být mnohým pevně zakotven, a kdy národně osvobozené hnutí se rozšířilo a značně zintenzívnělo v Latinské Americe — už do závěrečné fáze.

V rozvojových zemích se národně osvobozená hnutí a revoluce střetávají obvykle s blokem imperialismu s nejreakčnějšími kruhy místních vykořisťovatelských tříd, tj. především s velkostatkáři a tzv. kompradorskou buržoazií. Předkapitalistické přežitky, jež mají ve společnosti v četných případech značnou váhu, někdy i převahu, nemají už svůj někdejší, víceméně samostatný význam, nýbrž jsou nejtěsněji spjaty s imperialismem, který jich využívá ve svém zájmu hospodářsky i politicky. Za takových podmínek se nutně na první místo dostává boj proti imperialistické porobě — hlavní překážce hospodářského i celkového společenského vývoje těchto zemí. Ruku v ruce s bojem proti imperialismu jde pak boj proti feudalismu a pozůstatkům jiných předkapitalistických společenských řádů. Tam, kde drtivou většinu obyvatelstva tvoří rolnictvo, především masy vesnického poloproletariátu a maloburžoazie, stává se přirozeně nejnaléhavější otázkou otázka agrární.

(4) K. N. Brutenc formuluje otázku kritéria přináležitosti národně osvobozených revolucí k světovému revolučnímu procesu takto: „I když národně osvobozené hnutí jako celek při historické bilanci rozvoje vystupuje v současné etapě jako jedna z hlavních součástí tohoto procesu, vedoucího ve svých důsledcích k přechodu od kapitalismu v globálních rozměrech, pak to, jak se zdá, vůbec neznamená, že každá jednotlivá národně osvobozená revoluce takovou roli v dané fázi hraje a že je součástí tohoto přechodu, například ta, která nepřekračuje rámec buržoazních (buržoazně demokratických) přeměn a otevírá cestu k upevnění kapitalismu v dané zemi.“ [Brutenc 1977 : 63] Máme za to, že není třeba činit v daném ohledu rozdíl mezi celkem a částmi a že rozhodující pro to, zda daná revoluce je či není součástí světového revolučního procesu vedoucího ve svých důsledcích k přechodu od kapitalismu k socialismu, nemůže být v žádném případě sám zřetel k vnitřním důsledkům takové revoluce, nýbrž koneckonců zřetel k tomu, jakou roli hraje v dané době v světovém zápole mezi imperialismem a socialismem.

V těchto zemích není pak hlavním rozpor mezi proletariátem a buržoazií jako celou třídou, nýbrž obvykle rozpor mezi blokem imperialismu, feudalismu a s imperialismem spjatými skupinami domácích vykořisťovatelů na straně jedné a nejširšími lidovými masami, včetně všech vykořisťovaných tříd, stran, skupin i jednotlivců, kteří jsou s tímto blokem objektivně v antagonismu, na straně druhé. Tento rozpor je objektivním východiskem orientace na vytvoření široké národní fronty proti útlaku imperialismu a jeho domácím přísluhovačům, kterou v těchto zemích sledují politické organizace vyjadřující zájmy revolučního lidu, nejdůsledněji pak komunistické strany, které tu postupně všude vznikají.

Mezi národně osvobozeneckými revolucemi a socialismem je dialektická vazba. Jak už řečeno, národně osvobozenecké revoluce jako složky světového revolučního procesu tak či onak rozvoji tohoto světodějného procesu napomáhají. Socialistické síly pak opět rozhodným způsobem pomáhají národně osvobozeneckým revolucím. Právě díky mohutnému působení těchto socialistických sil na světový vývoj se perspektiva přechodu k socialismu s pominutím kapitalistického vývojového stadia stává pro rozvojové země reálnou.

Přistupujeme-li k soudobým národně osvobozeneckým revolucím jako k revolucím nového historického typu, neznamená to, že můžeme přehlížet anebo podceňovat značné rozdíly, které mezi nimi jsou. Jejich konkrétní charakter závisí na tom, která z možných tendencí nabude vrchu: Zda tendence, jejímž nositelem je buržoazie, či tendence, za níž stojí sociální síly tzv. revoluční demokracie, nebo tendence, kterou prosazuje revoluční proletariát ve svazku s dalšími pracujícími třídami a vrstvami. Jedině v souvislosti s tím je také možno určit pravý charakter demokratických přeměn, které tyto revoluce uskutečňují. Obecně lze říci, že míra důslednosti uskutečňování národních, protiimperialistických revolučních úkolů je tu v přímé závislosti na stupni vlivu důsledně revolučních složek, na prosazení jejich hegemonie v revoluci. Přitom je mimořádně důležité mít na zřeteli, že vybojování politické nezávislosti je každopádně jen *první* základní etapou národně osvobozeneckých revolucí, že po jejím dovršení nadchází další etapa — *etapa boje za osvobození z ekonomického područí imperialismu*, za ekonomickou nezávislost. Převést národně osvobozenickou revoluci do této druhé etapy je aktuálním úkolem národně osvobozenického hnutí zemí tzv. třetího světa.

Národně osvobozenecké revoluce se musí obvykle vyrovnávat též s vnitřními etnickými problémy příslušných zemí, namnoze značně složitými. Namátkou uvedme, že například v Etiopii existuje kolem 37 etnických skupin, že území Bangladéše obývá kromě Bengálců na dvacet etnických skupin atp. Někde, jako například v Sýrii a Libanonu, kde vedle domácích Arabů žije rovněž řada dalších etnických skupin, je situace komplikována ještě jinými faktory, v daném případě zejména tím, že tyto země jsou útočištěm více než miliónu palestinských uprchlíků. Tyto a četné jiné momenty, týkající se i vzájemných vztahů rozvojových zemí, hrají významnou roli při rozvíjení národně osvobozeneckých revolucí v mnoha zemích „třetího“ světa.

Rozpory vlastní boji za politickou a později také hospodářskou nezávislost nacházejí v ideologickém životě rozvojových zemí svůj výraz v rozmachu nacionalismu a zároveň v pronikání a rozvoji socialistických idejí; plodem působení obou momentů jsou různé podoby tzv. národního socialismu. Na rozdíl od kapitalisticky vyvinutých zemí, kde nacionalismus je už dávno ideologií reakční, kontrarevoluční, v rozvojových zemích může ve spojitosti s formováním národů a s protiimperialistickým bojem plnit dočasně ještě pokrokovou revoluční funkci, a to zpravidla do doby, než se dosáhne politické samostatnosti.

Poté, když se začnou vyostřovat rozpory mezi vykořisťovateli a pracujícími, dostává se ideologie nadtřídní národní jednoty do zjevného rozporu s potřebami dalšího progresivního společenského vývoje.

Zájmem národně osvobozeneckých revolucí jsou protikladné různé maloburžoazně radikalistické koncepce, založené na „zobecnění“ výsledků revolučních procesů probíhajících v zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky. Tyto koncepce objektivně nahrávají kontrarevolučním nacionalistickým tendencím mimo jiné tím, že odmítají vedoucí roli dělnické třídy v revolučních procesech v rozvojových zemích a hlavní a vůdčí sílu revoluce spatřují v rolnictvu. Tak například F. Fanon píše: „Nacionalistické strany obvykle neberou v úvahu rolnictvo. Je však zcela zřejmé, že v koloniích jsou revoluční pouze rolníci — protože oni nemají co ztratit a získat mohou všechno.“ [Fanon 1963 : 48]. Ve skutečnosti je však představa, že rolnictvo je nejen podmínkou úspěšného revolučního boje (ve smyslu jeho masové účasti), ale zároveň i silou, která „nepřetržitě obohacuje svou zkušenost a dokazuje svou schopnost řídit lidový boj“ [Fanon 1963 : 48], v naprostém rozporu jak s realitou africké společnosti, tak s historickými a teoreticky zobecněnými zkušenostmi revolučního boje. Právě konkrétní rozbor průběhu národně osvobozeneckých revolucí mluví proti takovým závěrům. Například i v Guineji, kde role rolnictva byla mimořádná, byla iniciativa revoluční aktivity v rukou městského obyvatelstva a odborů. Zvláště škodlivé a nebezpečné jsou snahy současného čínského vedení o narušení svazku země socialistické soustavy se silami národně osvobozeneckého a revolučního hnutí a pokusy prosadit v tomto hnutí hegemonii. Ideologickým prostředkem tu byla svého času široce propagovaná maoistická koncepce tří světů a tvrzení, že těžiště světového revolučního hnutí se přeneslo do „třetího“ světa. V současnosti, kdy ustoupila do pozadí pseudoradikální frazeologie a maoismus se otevřeně paktuje s imperialismem, uzpůsobuje svou argumentaci k zdůvodnění podpory a stimulace nacionalismu, a to jak v rozvojových, tak i socialistických zemích.

Problematika národního sebeurčení se ovšem netýká pouze rozvojových zemí, nýbrž tak či onak vyvstává též před dělnickým hnutím vyspělých kapitalistických zemí. Základní význam má především svazek mezi revolučním hnutím dělnické třídy v metropolích s revolučním národně osvobozeneckým hnutím v rozvojových zemích, neboť napomáhá sjednocování protiimperialistických sil a tím i dalšímu rozmachu světového revolučního procesu. Otázky národního sebeurčení jsou však aktuální jako součást vlastního vnitřního života mnoha vyspělých kapitalistických zemí. I když je jistě pravda, že po skončení epochy buržoazně demokratických revolucí „se západní Evropa přeměnila v ustálený systém buržoazních států a přitom zpravidla států národnostně jednotných“ [Lenin 1958 : 187], *nelze z toho vyvozovat, že by snad v ekonomicky vyvinutých kapitalistických zemích byla národnostní otázka, a jmenovitě otázka práva národů a národností na sebeurčení, zcela a jednou pro vždy sňata z pořadu dne.* Zcela ve shodě s jasnožřivou úvahou V. I. Lenina o možnostech národních válek v Evropě v případě „kroku zpět“ se v podmínkách fašistické okupace za druhé světové války rozvinul národně osvobozenecký boj i ve vyspělých kapitalistických zemích. Ale i jinak zůstaly a dodnes zůstávají v řadě těchto zemí četné důsledky buržoazního „řešení“ národnostní otázky, které nelze podceňovat tím spíš, že ženou vodu na mlýn nacionalismu, jehož se buržoazie všude snaží využít proti revolučním silám. Tak například pokud jde o Velkou Británii, sílí faktory přispívající k růstu národních hnutí ve Skotsku a Walesu; národní hnutí v Severním Irsku probíhá od konce šedesátých let ve vyostřených formách přecházejících v občanskou válku. Ve Španělsku se rozvinul boj

za respektování národních práv Katalánců, Basků a obyvatel Galicie. V Belgii zůstává dosud otevřenou otázkou vztahů mezi Valony a Vlámky. Mimořádně širě a intenzivně nabyl národnostní a rasový útlak v USA; je zaměřen především proti Afroameričanům, americkým Indiánům a původnímu obyvatelstvu Aljašky, Američanům mexického původu a barevným vůbec. V Kanadě, kde vládnoucí buržoazie odmítá uznat dvounárodní charakter země, se stupňuje boj hospodářsky a sociálně diskriminovaných Frankokanadčanů za národní sebeurčení [Národnostní 1980 : 67—75].

Komunistické strany vyspělých kapitalistických zemí odhalují souvislosti mezi nynějším zostřováním národnostních rozporů a vyostřováním rozporů v oblasti sociálně ekonomické a ve své strategické orientaci se zasazují o vytyčování národních požadavků v organickém sepětí s bojem za protimonopolistické demokratické přeměny. To plně odpovídá zásadám, které pro řešení otázky národního sebeurčení vytyčili klasikové marxismu-leninismu. Připomeňme na tomto místě ty nejzákladnější z nich.

Jako složka národnostní otázky je národní sebeurčení zásadně podřízeno zájmům třídního boje proletariátu. Tuto leninskou tezi nelze ovšem vyložit tak, že nejprve je třeba vyřešit úkoly „čistě“ proletářské, a teprve potom nastolit a řešit úkoly „čistě“ demokratické, k nimž patří i národní sebeurčení. Je ji nutno chápat ve smyslu *dialektiky* demokratických a socialistických úkolů dělnické třídy v soudobé epoše. Politická reakce, kterou s sebou nese monopolistický kapitalismus a která ve své plnosti nastupuje po Říjnové socialistické revoluci, vytváří pro třídní boj proletariátu nové podmínky. Významné novum těchto podmínek tkví v tom, že oproti dřívějšku, kdy úkoly boje za demokracii plynuly z objektivního rozporu mezi lidem a sociálními nositeli feudalismu a jeho pozůstatků — feudály (polofeudály), vyvolává nyní nutnost tohoto boje také a především reakce buržoazní, imperialistická, která vzhledem ke své sociálně ekonomické pozici je přirozeně hlavní a nejmocnější protidemokratickou silou ve světě. Reakční a pro celé lidstvo krajně nebezpečné militaristické tendence, jejichž hlavním nositelem je imperialistická finanční oligarchie, dovádějící ke krajní mezi antagonismus mezi výrobními silami, které už dorostly do úrovně materiálních předpokladů socialismu, a přežilými buržoazními ekonomickými vztahy a jejich nadstavbou, ozřejmují ovšem naléhavost řešení tohoto antagonismu socialistickou revolucí. Nicméně neprokazují nutnost jejího bezprostředního provedení v jednotlivých zemích, a to ani v těch kapitalisticky nejvyvinutějších. Vyostřující se rozpor mezi monopolistickou buržoazní a širokými lidovými vrstvami vyvolává spíše nutnost „historické okliky“⁽⁵⁾ na cestě k socialistické moci v podobě přednostního boje za protimonopolistické demokratické přeměny v ekonomice i politice. K nim náleží právě i boj za skutečnění práva na sebeurčení.

Marxismus-leninismus chápe právo národů na sebeurčení jako bezpodmínečné právo každého národa na politické sebeurčení, tj. na oddělení, zároveň ovšem vyhrazuje revolučnímu proletariátu právo posoudit ze svých vlastních třídních hledisek, zda bude podporovat ten který konkrétní boj za nezávislost. Z obhajoby určitého principu v obecnosti totiž neplyne ani potřeba, ani povinnost aplikovat tento princip automaticky jako akční požadavek v kterékoli

(5) Tato „historická oklika“ je skutečně oklikou jediné v tom smyslu, že se socialistické moci nedosahuje přímo, nýbrž zprostředkovaně, přes určitý revoluční mezistupeň. Jinak je tato „historická oklika“ tou nejpřímější a nejrychlejší cestou k socialistickým přeměnám.

historické situaci. Zároveň třeba mít na paměti, že „...neexistuje a nemůže existovat ani jediný dílčí požadavek demokracie, jehož by nemohlo být zneužito, není-li dílčí podřízováno obecnému; nejsme povinni podporovat ani „každý“ boj za nezávislost, ani „každé“ republikánské nebo protiklerikální hnutí.“ [Lenin 1958 : 343] Frapantním příkladem takového zneužití práva na sebeurčení bylo násilím vynucené připojení „Sudet“ k hitlerovskému Německu, které se svou zločinnou politikou, zaměřenou k vyhlazování a zotročování jiných národů, zcela vyřadilo ze společenství národů, hlásících se k určitým elementárním lidským normám. Neméně absurdní je pak požadavek ozývající se z nejreaktějších kruhů vysídleneckých organizací znovu připojit k NSR pohraniční oblasti ČSSR, z nichž byly rodiny zfašizovaných Němců po druhé světové válce vysídleny.

Svůj vztah k řešení otázky politického sebeurčení určitého národa či národnosti si revoluční proletariát volí nikoli „a priori“, ale teprve po konkrétním rozboru dané historické situace. Přitom se orientuje zásadně podle vztahu národního hnutí k společenskému pokroku. „Národnostní princip“, praví Lenin, „je v buržoazní společnosti historicky nevyhnutelný a marxista se zřetelem na tuto společnost plně uznává historickou oprávněnost národních hnutí. Aby se však toto uznávání nezvrhlo v apologii nacionalismu, je třeba, aby se co nejprísněji omezovalo pouze na to, co je v těchto hnutích pokrokové, nemá-li toto uznávání vést k zatemňování proletářského vědomí buržoazní ideologií.“ [Lenin 1958 : 131] V obecnosti lze říci, že pokrokové je tu vše, co umožňuje realizovat právo na sebeurčení při zajištění úplné rovnoprávnosti národů a co napomáhá odstraňování překlad mezi národy a vede k jejich stále většímu sbližování. To se ve vyspělých kapitalistických zemích v současnosti rodí a rozvíjí ovšem jen z důsledného demokratismu, nebo z proudů, které k němu směřují. Přitom důsledným demokratismem dnes je a může být pouze takový demokratismus, který prosazuje a zajišťuje proletariát, i když tento demokratismus třeba nemá bezprostředně socialistický charakter. Revoluční třídní boj proletariátu a dalších složek lidu může vést výjimečně k realizaci národního sebeurčení jako buržoazně demokratické reformy na půdě kapitalismu; typicky se však národní sebeurčení realizuje v procesu národně osvobozené revoluce zaměřené proti imperialismu a domácí sociální reakci či přímo jako úkol socialistické revoluce. Revoluční boj proletariátu za národní sebeurčení musí každopádně vycházet z principu kolektivismu a jeho konkrétní podoby — proletářského a socialistického internacionalismu.

Kolektivismus jako stěžejní hodnota revolučního dělnického hnutí vyžaduje, aby jednotlivci a jednotlivé skupiny dělníků uváděli své individuální a dílčí skupinové zájmy v soulad s obecnými a základními zájmy dělnické třídy, a to na podkladě demokratického centralismu. Je to dynamický princip, který se prohlubuje a obohacuje o nové prvky s tím, jak se rozvíjí světový revoluční proces, jak postupuje výstavba socialismu a komunismu, jak se dále prohlubuje socialistické zespolečnění a spolu s ním i socialistické uvědomění nejširších vrstev lidu. Kolektivismus dělnické třídy se ovšem neuplatňuje jako princip organizace dělnického hnutí, či přímo už jako určující a rozhodující životní forma ve všech oblastech a na všech úsecích společnosti jen v rámci jednotlivých zemí, ale i ve vztazích, do nichž vstupují jednotlivé národní oddíly dělnické třídy a další třídy a skupiny jako subjekty sociální revoluce soudobé epochy. V tomto smyslu vystupuje jako *proletářský internacionalismus*. Vyvěrá z objektivního postavení dělnické třídy a ostatních pracujících v kapitalistické společnosti a z podstaty probíhajícího světového revolučního procesu. V proti-

kladu k buržoaznímu nacionalismu a kosmopolitismu, které konečným slouží třídně egoistickým zájmům úzkých vrstev monopolistické buržoazie, proletářský internacionalismus vyjadřuje objektivní zájmy drtivé většiny pracujících celého světa. Je postulátem dobrovolné vzájemné pomoci a spolupráce dělnické třídy i ostatních pracujících různých národů, národností, lidu a ras v boji za společenský pokrok, demokracii, socialismus a komunismus. Konkrétní obsah i formy účinné kooperace pokrokových sil v mezinárodním měřítku vyplývají z analýzy konkrétních potřeb té které etapy dějinného vývoje. Aktuálně vystupují do popředí — mimo jiné — například úkoly boje za prosazení trvalého míru ve světě proti „studenoválečnickým“ snahám imperialistických sil, proti snahám o hegemonismus a světovládu kterékoli mocnosti aj.

„Proletářský internacionalismus“ podle V. I. Lenina „vyžaduje za prvé, aby zájmy proletářského boje v jedné zemi byly podřízeny zájmům tohoto boje ve světovém měřítku; za druhé, aby národ, který vítězí nad buržoazií, byl schopen a odhodlán přinést největší národní oběti pro svržení mezinárodního kapitálu.“ [Lenin 1958 : 520] Priorita internacionálního před národním v uvedeném leninském smyslu však zároveň vylučuje jakékoli přehlížení národních zájmů. Proletářský internacionalismus se nerozlučně pojí s opravdovým vlastenectvím, vyjadřujícím objektivní možnosti a potřebu dělnické třídy a lidových mas národů přispívat k rozvoji světového revolučního procesu ve specifické národní formě a při uspokojování oprávněných národních zájmů. Aplikovat proletářský internacionalismus v dialektické jednotě s takto pojatým vlastenectvím vyžaduje: a) maximálně vytěžít ze všeho pokrokového z minulosti i přítomnosti daného socialistického národa či národnosti pro uspokojení celkových, mezinárodních zájmů dělnické třídy a všech pracujících, právě tak jako dílčích národních zájmů; b) zároveň zajistit, aby nezbytné národní oběti byly úměrné a adekvátní principům proletářské a socialistické rovnosti a spravedlnosti.

Se vznikem světové socialistické soustavy po druhé světové válce se objevily i nové možnosti pro další rozvoj mezinárodní spolupráce v duchu zásad proletářského internacionalismu. Proletářský internacionalismus aplikovaný ve vzájemných vztazích mezi socialistickými zeměmi se stává *socialistickým internacionalismem*. Vyjadřuje objektivní potřeby dalšího rozšíření a prohloubení jejich součinnosti na všech úsecích socialistické výstavby a vyžaduje další, vyšší úroveň semknutosti a všestranného sblížování při plném respektování jejich suverenity.

S ohledem na to, co bylo řečeno, možno hodnotit přístup k řešení otázky národního sebeurčení z hlediska principu proletářského internacionalismu jako přístup vpravdě humanistický, neboť určujícím a rozhodujícím momentem zde je zřetel k životním zájmům, a tedy i rozvoji osobnosti co možná největšího počtu pracujících. V tomto duchu je třeba chápat i Leninův postulat, že „zájmy demokracie jedné země je třeba podřizovat zájmům demokracie několika a všech zemí... (a přirozeně ještě více zájmům socialistického proletariátu) jako celku... nelze přece jen zapomínat na elementární logický rozdíl mezi zvláštním a obecným.“ [Lenin 1958 : 340]

Literatura

- Brutenc, K. N.: *Současné národně osvobozené revoluce*. Praha, Svoboda 1977.
Fanon, F.: *The Damned*. Paris 1963.
Lenin, V. I.: *O národnostní a koloniální otázce*. Spisy, sv. 19. Praha, SNPL 1958.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
Mehring, F.: *Německé dějiny od konce středověku*. Praha, SNPL 1953.
Národnostní otázka ve vyspělých kapitalistických zemích. Praha, Otázky míru a socialismu 1980, č. 3.
Teorija mirovogo revolucionnogo processa. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1975.

Резюме

И. Хоушка: К некоторым аспектам самоопределения наций в контексте мирового революционного процесса

Политическое самоопределение наций необходимо понимать как требование общедемократического характера, так как оно основано на определенных гуманистических ценностях, выдвинутых в свое время в абстрактном понимании буржуазией, и которые, однако, в виде общих форм могут иметь разное классовое содержание.

Составными частями современного мирового революционного процесса становятся все виды национально-освободительных революций. Решающим фактором здесь, однако, не может являться точка зрения на внутренние последствия такой революции, а в конце концов на то, какую она в настоящее время играет роль в мировом соревновании между империализмом и социализмом.

Национальное самоопределение, будучи составной частью национального вопроса, в принципе подчинено интересам классовой борьбы пролетариата. В общем можно сказать, что прогрессивным является все, что способствует осуществлению права на самоопределение при обеспечении полного равноправия наций, устранению преград между народами и ведет к их более тесному сближению. Однако, возникновение и развитие этого явления в развитии капиталистических странах является в настоящее время результатом последовательного демократизма или течений, направленных к нему. При этом, последовательным демократизмом является и может являться только демократизм, представленный, выдвигаемый и обеспечиваемый пролетариатом, хотя и не обладающий сразу же социалистическим характером. Национальное самоопределение как результат революционной классовой борьбы пролетариата в союзе с другими слоями народа может осуществиться исключительно в виде буржуазно-демократической реформы на почве капитализма и типически как требование программы национально-освободительной революции, направленной против империализма и внутренней социальной реакции, или прямо как задача социалистической революции. Революционная борьба пролетариата за национальное самоопределение должна обязательно исходить из принципа коллективизма и его конкретной формы — пролетарского и социалистического интернационализма.

Summary

J. Houška: On Some Aspects of the Self-determination of Nations Within the Context of the World Revolutionary Process

The political self-determination of nations should be understood as a demand of a completely democratic nature since it is based upon certain humanitarian values which were once outlined abstractly by the bourgeoisie, but which as general forms can incorporate various class-based factors.

All types of national liberation revolutions become parts of the contemporary world revolutionary process. A regard for the inner consequences of such a revolution cannot itself be of overriding importance in this connexion; key significance rather goes to a regard for its role in any given period in the world-wide struggle between imperialism and socialism.

National self-determination, as a component of the nationality question, is basically subjected to the interests of the proletariat's class struggle. Generally speaking, one may term as progressive everything which enables the implementation of the right to self-determination in safeguarding the complete equality of nations and which helps abolish all barriers dividing nations and lead to their ever growing rapprochement. In advanced capitalist countries of the present era this proceeds and develops only from consistent democratism, or from currents of thought aiming thereat. Consistent democratism can and is represented nowadays only by democratism enforced and secured by the proletariat even though it is not immediately of a socialist nature. As a result of the revolutionary class struggle waged by the proletariat in collaboration with the other components of society national self-determination can be achieved — exceptionally — as a bourgeois democratic reform in a capitalist country, typically as a demand put forward by a national liberation revolution directed against imperialism and local reaction or even directly as a task to be accomplished by socialist revolution. The proletariat's revolutionary struggle for national self-determination must, by all means, proceed from the principle of collectivism and its concrete form — proletarian and socialist internationalism.

Vývoj sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930—1970 ve světle faktorové analýzy

PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Každé město, tím spíše pak velkoměsto s bohatou historií, má v každém okamžiku přítomnosti v sobě obsaženou minulost a v jistém smyslu i „kód“ svého budoucího vývoje. V obdobích intenzivního růstu a výrazných společensko-ekonomických změn se do struktury města nejhlouběji vrývají dominantní kulturní a společenské hodnoty a významy, jež — zhmotnělé v materiálních strukturách města — daleko do budoucnosti přežívají sociálně ekonomické podmínky, jež stály u jejich zrodu. Permanentním úkolem nastupujících generací je využít a přizpůsobit tuto historicky rostlou strukturu města svým potřebám a v určitých etapách společenského vývoje ji přetvořit tak, aby odpovídala i cílům nového společenského systému. Přetváření historických materiálních struktur novým potřebám a cílům, jejich naplňování novými sociálními obsahy a činnostmi, stejně tak jako růst města v nových sociálně ekonomických podmínkách, jež do jeho struktury vrývají nové společenské hodnoty, nachází svou odezvu v sociálně prostorové struktuře města, transformuje jeho ekologickou strukturu. Přesto však jednotlivé historické „vrstvy“ ekologické struktury města poskytují rozdílné podmínky a předpoklady pro úspěšnou realizaci soudobých funkcí socialistického města, plynoucích především z nových sociálně ekonomických vztahů, z kvalitativně nového pojetí sociálně ekonomické efektivity a v neposlední řadě i z požadavků utváření socialistického způsobu života.

Jedním z úkolů marxistické sociologie města je zachytit sociální aspekty transformace ekologické struktury města probíhající v souvislosti s jeho rozvojem v nových společensko-ekonomických podmínkách. Může tím přispět k odhalení relativně autonomních sociálně demografických procesů reflektujících diferenciaci životních podmínek v ekologické struktuře města, zdrojů kontinuity a reprodukce ekologické struktury minulosti i hlavních momentů jejich překonávání, úlohy soudobých směrů a principů rozvoje města v utváření nové sociálně prostorové struktury. Bezprostřední potřeba těchto poznatků pro plánování rozvoje města, stejně jako jejich význam pro pochopení některých hlavních rysů diferenciacie podmínek a způsobu života ve městě se zvyšují úměrně k nárokům kladeným na řízení sociálně ekonomických procesů v naší společnosti.

Cílem této stati je podat základní informaci o vývoji sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930—1970, založenou na výsledcích faktorové analýzy cenзовých dat za katastrální území. Pokusíme se naznačit, k jakým změnám v sociálně ekologické struktuře města došlo v souvislosti s přeměnou sociálně ekonomické struktury společnosti a s vývojem města v nových společenských podmínkách.

1. Faktorová analýza sociálně prostorové struktury města — charakteristika, možnosti a meze metody — cíle a předpoklady aplikace

Myšlenka aplikovat metodu faktorové analýzy, běžně užívanou spíše v oblasti psychologického a sociálně psychologického výzkumu, na sociální ekologii města

se zrodila v souvislosti s kritikou a odmítnutím deduktivních a převážně spekulativních přístupů ke zkoumání sociální diferenciace městského prostoru, společně označovaných jako „social area analysis“ [Shevky-Bell 1955; Duncan-Duncan 1955; McElrath 1962].

Tradiční analýza sociálních oblastí přistupovala ke zkoumání sociální diferenciace městského prostoru deduktivní metodou, tj. na základě teorie (právě tato teorie, založená na obecných principech tzv. industriální společnosti, byla však předmětem nejostřejší kritiky) stanovila základní dimenze struktury městského prostoru; těmto dimenzím přiřadila indikátory, jejichž hodnoty propojené v index byly použity ke klasifikaci ekologických jednotek do sociálně ekologických typů (tzv. sociálních oblastí).(1)

Při faktorové analýze je přístup k problému diferenciace městského prostoru opačný. Dimenze struktury nejsou předem dány, ale jsou jak z hlediska svého obsahu, tak z hlediska své váhy v diferenciaci mezi ekologickými jednotkami výsledkem analýzy.

Aplikace faktorové analýzy v sociálně ekologickém výzkumu vychází z předpokladu, že město (region, teritorium) má určitou sociálně prostorovou strukturu, která se projevuje ve vzájemných vztazích dílčích indikátorů (proměnných) popisujících sociální, demografické, funkční a urbanistické vlastnosti prostorových jednotek. Cílem faktorové analýzy je tuto strukturu odhalit a popsat její charakter v pojmech vyšší úrovně obecnosti, než to dovolují vstupní proměnné. Přitom se předpokládá, že proměnné vstupující do analýzy „nesou“ o předpokládané struktuře dostatečnou informaci.(2) Právě v tomto bodě, kterému byla věnována řada kritických úvah,(3) spočívá základní mez aplikace faktorové analýzy v sociálně ekologickém výzkumu a zde je rovněž první teoretické i metodologické úskalí faktoriální ekologie vůbec.

Faktorová analýza tedy poskytuje odpovědi na tyto otázky:

1. jaké jsou hlavní dimenze struktury městského prostoru (otázka „definice“ faktorů);
2. do jaké míry tyto dimenze (faktory) vysvětlují rozdíly existující mezi ekologickými jednotkami (otázka vyčerpané variance);
3. jaká je váha jednotlivých dimenzí ve struktuře městského prostoru (otázka síly faktorů — tj. jejich podílu na vysvětlené varianci).

Přitom je třeba si uvědomit, že zjištěná tzv. faktorová struktura je vždy jen aproximací k reálné struktuře městského prostoru, jejím teoretickým modelem, odvozeným induktivní metodou z empirického materiálu. Proto výsledky

(1) V klasické formulaci a aplikaci metody [Shevky-Bell 1955] byly stanoveny tři dimenze: sociální status, rodinný status a etnický status. Tyto dimenze byly měřeny následujícími indikátory: index sociálního statusu (zaměstnání, vzdělání, nájemné), index rodinného statusu (fertilita, ekonomicky aktivní ženy, jednočlenné domácnosti), index etnického statusu (podíl rasových nebo národnostních skupin v relativní izolaci). Sociální oblasti — výsledek klasifikace ekologických jednotek podle hodnot těchto indexů — měly být oblastmi „stejně životní úrovně, stejného způsobu života a stejného etnického základu“ [Shevky-Bell 1955: 20]. Předmětem oprávněné kritiky nebyla tedy jen teorie, na jejímž základě byly stanoveny uvedené dimenze, ale i v podstatě arbitrárně určené indikátory pro jejich měření [Udry 1964].

(2) Současně je však třeba vyloučit redundantní proměnné, neboť velmi často vedou k extrakci tzv. umělých faktorů, jež hledanou strukturu spíše deformují, než odhalují.

(3) Přehledně tyto problémy shrnul C. G. Janson [Janson 1974].

faktorové analýzy samy o sobě nezamítají ani nedokazují žádnou z teoretických hypotéz,(4) spíše takové hypotézy umožňují konstruovat a zpřesňovat.

V návaznosti na řešení těchto otázek mohou být výsledky faktorové analýzy využity nejen k deskripci sociálně prostorové struktury města, ale i k tvorbě sociálně prostorové typologie, v jejímž rámci lze pak testovat řadu dalších hypotéz obecnější povahy, včetně hypotézy (stanovené klasickou analýzou sociálních oblastí) o sociálně prostorovém určení některých diferencí ve způsobu života městské populace.

Nezávislost aplikace faktorové analýzy na spekulativní teorii (faktorová analýza je induktivní metodou stavějící na empirickém materiálu, jehož příprava však předpokládá alespoň základní teoretickou orientaci) byla nepochybně jedním z momentů jejího značného rozšíření ve studiu diferenciace městského prostoru. Vznikl tak prakticky nový směr sociálně ekologického výzkumu — tzv. *faktoriální ekologie*, jejíž metodologii i aplikaci jako první rozvinul F. L. Sweetser [Sweetser 1965a, 1965b, 1969]. Faktoriální ekologie dosáhla do současné doby značné metodologické preciznosti [viz Johnston 1978; Janson 1974] a faktorová analýza byla aplikována na sociálně ekologický výzkum většiny západních metropolí. Rozvoj výpočetní techniky v posledních deseti letech spolu s vývojem řady standardních programů faktorové analýzy však vedl k tomu, že tato metoda byla aplikována bez větších výzkumných ambicí a širších interpretačních záměrů prakticky všude tam, kde byla k dispozici cenná data za relativně malé ekologické jednotky. Rozvoj metodologického a technického aparátu této metody se dostal do ostrého kontrastu se stagnací sociální ekologie jako sociologické disciplíny, jež má především odhalovat a vysvětlovat zdroje sociálně prostorové strukturace města a usilovat o jejich interpretaci v širším sociálně ekonomickém kontextu.

Absence vstupní teorie, zpočátku jeden ze stimulů rozšíření faktorové analýzy v sociální ekologii města, se tak brzy obrátila v limit dalšího rozvoje sociální ekologie, jímž je *absence interpretativní teorie*. Kumulace výsledků faktorových analýz není doprovázena výstavbou teorie sociální diferenciace v prostoru města, ačkoli všechny tyto výsledky zřetelně vyznačují směr, v němž je třeba zdroje této diferenciace, a tedy i výstavby interpretativní teorie hledat — v posilování ekonomických, institucionálních i sociálně politických mechanismů upevňujících vazbu mezi sociálně třídní a prostorovou strukturou kapitalistického města [viz například Lauman — Siegel — Hodge 1970; Logan 1978].(5)

Potřebu interpretativní teorie pro faktoriální ekologii zvýrazňuje i její nová orientace na problematiku sociálně ekologických aspektů společenské změny [Mlinar — Teune 1978]. Určitým stimulem v tomto směru mohou být i výsledky faktorových analýz provedených — byť zatím spíše ojediněle — v socialistických zemích [viz například Węclawowicz 1975], neboť na pozadí kontrastu mezi sociálně ekonomickými systémy, jež jsou zdrojem utváření ekologických

(4) To ovšem neznamená, že výsledků faktorové analýzy nelze využít k testování hypotéz běžnými statistickými metodami.

(5) „Statusová“ hierarchie rezidenčních míst je posilována individuálními tendencemi spojit vzestupnou sociální mobilitu se změnou místa bydliště. Ve spojení se systémem lokální politické moci v kapitalistických městech to znamená, že „prostorová diferenciace se časem transformuje ve vzrůstající rigidní stratifikaci míst“, přičemž „konkurence mezi místy existující stratifikaci ještě posiluje, protože původní výhody — přeměněné v politickou moc — se mohou udržet nebo i zvětšovat“ [Logan 1978 : 404–406].

struktur, lze explikovat úlohu společenské změny v utváření nových forem sociální strukturace městského prostoru. Stejnou úlohu mohou sehrát i historické analýzy. Historické komparace provedené na několika kapitalistických velkoměstech [Hunter 1971; Janson 1974] svědčí o značné stabilitě jejich ekologických struktur. Naproti tomu historická komparace ekologické struktury Prahy v letech 1930—1950—1960, byť provedená tradičními metodami sociální ekologie města [Musil 1968], právě v důsledku úsilí o interpretaci v širších sociálně ekonomických souvislostech (společenská změna, změna principů fungování bytového systému) odhalila v sociálně prostorové strukturaci města hlubokou změnu. Dosud jediná komparace tohoto druhu provedená metodou faktorové analýzy na datech za Varšavu 1931 a 1960 [Węclawowicz 1975] vedla k analogickým závěrům.

Po roce 1960 došlo v Praze po delším období relativní stagnace k intenzívnějšímu rozvoji bytové výstavby a částečně i ke změně ve fungování bytového systému [Matějů 1977] a v souvislosti s tím i k vytvoření nových podmínek a zdrojů formování ekologické struktury města.

Na možné sociálně ekologické důsledky této změny poukázal ve své studii Musil: „V průběhu posledních několika let (tj. po roce 1960) v souvislosti s růstem podílu nových domů postavených v Praze formou družstevní výstavby tj. s tendencí snížit podíl státní bytové výstavby, a tedy s určitým zvýšením významu ekonomických principů v oblasti bydlení,(6) se vytvořil nový poměr sil utvářejících ekologickou strukturu Prahy. Tyto ekonomické faktory, které v poválečném období ztratily svůj rozhodující vliv na ekologické procesy a byly nahrazeny sociálními hledisky, nabývají v současnosti na významu. Uplynula zatím příliš krátká doba pro ověření vlivu těchto změn na utváření ekologické struktury Prahy, nicméně není pochyb o tom, že se objeví v podobě nové sociální diferenciacce pražských čtvrtí.“ [Musil 1968 : 258—259]. I k řešení této otázky bychom chtěli analýzou sociálně prostorové struktury Prahy v roce 1970 přispět. Na pozadí historické komparace s rokem 1930 bude možné rovněž ověřit hypotézu o radikální změně sociálně ekologické struktury Prahy, jež nastala v souvislosti se změnou společensko-ekonomického systému.

Předpokladem alespoň rámcové komparability výsledků faktorové analýzy ve dvou časových obdobích je srovnatelnost ekologických jednotek a pokud možno i statistických proměnných, jež do faktorové analýzy vstupují.(7) Proto jsme jako výchozí ekologickou jednotku analýzy zvolili katastrální území a rozlohu Prahy v roce 1970 jsme omezili pouze na území platné i v roce 1930 (tzv. Velká Praha). Ve výběru proměnných v obou letech (viz seznam proměnných) jsme sledovali dvě kritéria: 1. dosáhnout alespoň hrubé srovnatelnosti základních proměnných v obou letech; 2. zahrnout i ty proměnné, které jsou pro jedno období specifické, ačkoli v druhém postrádají smyslu, nebo nejsou dostupné.

(6) Původní, více méně tržní systém distribuce bytů v družstevní výstavbě však již v polovině šedesátých let byl prakticky zcela nahrazen systémem platným ve státní výstavbě — tj. kritériem sociální potřeby.

(7) Z důvodů nepřevoditelnosti údajů sčítání z roku 1960 na katastrální území, jež byla jednotkou analýzy jak v roce 1931, tak v roce 1970, jsme nemohli rok 1960 zahrnout do historické komparace, ačkoli by to bylo pro ověření hypotézy o vlivu nových směrů ve výstavbě na utváření ekologické struktury Prahy potřebné.

V návaznosti na faktorové analýzy v obou sledovaných letech byly provedeny i příslušné sociálně ekologické typologie, které umožňují hlubší interpretaci výsledků faktorové analýzy a jejich syntetický průmět do prostoru města.

2. Sociálně ekologická struktura Prahy v roce 1930

Statistická data z censu roku 1930, na nichž byla provedena faktorová analýza sociálně ekologické struktury města, zachycují Prahu v období jejího intenzivního a vnitřně složitého vývoje. Od počátku dvacátých let začíná Praha stavebně a demograficky růst. Jen v rozpětí let 1921—1930 přibýlo v Praze v důsledku imigrace téměř 200 tisíc obyvatel a ročně přibývalo v průměru 10 tisíc bytů (okolo roku 1930 až 12 tisíc). Tyto kvantitativní změny (podrobněji viz Matějů 1977) však měly svůj protějšek i ve změně „kvality“ sociálně prostorové struktury města, vyvolané procesy vnitroměstské migrace a ekologicky cílené imigrace, podporovanými prohlubující se ekologickou diferenciací úrovně bydlení a tím samozřejmě i diferenciací jeho ceny.(8) V souvislosti s růstem nájemného (ve sledovaném období o 60 %), a zejména se zvětšováním jeho diferenciací podle velikosti bytu, jeho kvality i lokalizace, se i nová výstavba výrazně diferencovala podle svého sociálního určení (podíl bytů o jedné až dvou místnostech v nové výstavbě dosahoval v dělnických čtvrtích 90 %, v nově vznikajících čtvrtích pražské buržoazie a úřednictva 60 %). Sociální geografie města, na úrovni větších prostorových celků dosud spíše neurčitá [viz Linhart, Rak, Voženilek 1977], nabývala v souvislosti s pokračující sociálně třídní polarizací společnosti(9) jasných rysů ekologické struktury kapitalistického velkoměsta. Do jaké míry se tyto procesy promítly již v roce 1930 do sociálně prostorové struktury Prahy se pokusíme ukázat na výsledcích faktorové analýzy a typologie katastrálních území.(10)

Dominantním faktorem sociálně prostorové struktury města v roce 1930 byl faktor *sociálně ekonomický*,(11) který vyčerpal 34,5 % veškeré variance mezi

(8) K ekologické diferenciaci nájemného v roce 1930 [Večerník 1977].

(9) K sociální struktuře pražského obyvatelstva v roce 1930 [Charvát — Večerník 1977].

(10) Výpočty byly provedeny s využitím programu SPSS [Nie — Hull 1975] na počítači IBM 370. Byla aplikována metoda hlavních faktorů s iteracemi, výsledné faktory byly šikmo rotovány metodou OBLIMIN s řízeným parametrem „delta“ (parametr určující stupeň šikmosti rotace faktorů).

(11) Jsme si vědomi terminologických nepřesností, jichž se dopouštíme při pojmenovávání výsledných faktorů. Tento problém je nejvíce patrný u tzv. sociálně ekonomického faktoru. Již z jeho skladby je patrné, že se zde protínají přinejmenším dvě roviny: a) postavení v sociálně třídní struktuře společnosti; b) životní úroveň reprezentovaná zde zpravidla standardem bydlení a vybavenosti. Problematické se jeví i shodné pojmenování tohoto faktoru v obou sledovaných letech. Zatímco v datech z roku 1930 svědčí o existenci sociálně ekonomických podmínek pro sociální segregaci v městském prostoru (vysoká diferenciací nájemného, ceny půdy atd.), v datech z roku 1970 má tento faktor celou řadu spíše „mimosociálních“ a zejména mimoekonomických zdrojů (věková skladba, fixace starého obyvatelstva na místo bydliště, věkové a tedy i částečně sociálně specifická imigrace do nových obytných souborů, atd.). Proto u každého faktoru uvádíme alespoň ve stručnosti jeho obsah (jinak čitelný i z příslušných tabulek), a nadále používáme zkrácených pojmenování, jež však sama o sobě jsou značným zjednodušením a mohla by tudíž vést k určitým nedorozuměním.

katastry (tabulka 1). Tento faktor je syčen proměnnými, jež vyjadřují jak sociální skladbu obyvatelstva (podíl úředníků, podíl dělníků), tak i úroveň bydlení (zalidněnost bytu, podíl bytů s koupelnou, počet pokojů, nájemné), tj. *obě tyto dimenze sociálně ekonomického postavení jsou již na ekologické úrovni spjatý v jedinou dimenzi sociálně prostorové struktury města.*

Tabulka 1. Faktorová ekologie Prahy v roce 1930

A. Faktorový vzorec (šikmá rotace, delta = 0,50*)

Proměnná	Faktor			
	F1	F2	F3	F4
13 Úředníci	1.050			
6 Koupelny	1.052			
5 Osoby/místnost	-1.013			
15 Nájemné	.854			
8 Dělníci	-.682			
4 Počet pokojů	.545			
3 Velikost domu		1.079		
12 Bydliči ve vlastním domě		-.974		
1 Hustota		.741		
10 Ženatí — vdané			.802	
2 Děti			.493	
9 Ženy			(.529)	.888
7 Ekonomicky aktivní		(.515)		.809
14 Samostatní				.714
11 Staří				.685
Přímá vysvětlená variance (celkem 85,5 %)	34.5	21.9	10.9	18.1

B. Korelace mezi faktory

	F1	F2	F3	F4
F1	1.000			
F2	0.585	1.000		
F3	-0.146	-0.257	1.000	
F4	0.685	0.462	-0.388	1.000

*) Faktorové zátěže menší než 0.450 vynechány.

Druhým relativně silným faktorem je *míra urbanizace území*, v případě Prahy vyjadřující dosti spolehlivě prostorovou blízkost centru. Tento faktor vyčerpává 22 % celkové variance a jeho vnitřní strukturu je možné popsat následujícími proměnnými (pořadí podle důležitosti): velikost domu, podíl bydlících v nájemních bytech, hustota obyvatelstva, podíl ekonomicky aktivních.

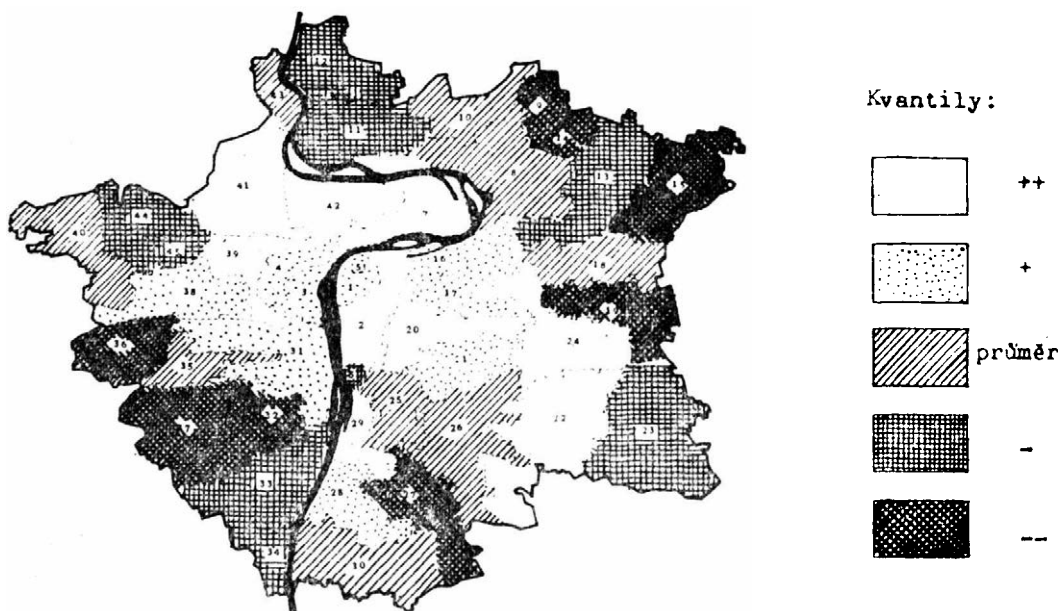
Třetí faktor, svým významem v ekologické struktuře města neméně důležitý (18 % celkové variance), vyjadřuje *stupeň ekonomické aktivity* obyvatelstva. Primárně je určen podílem ekonomicky aktivních obyvatel a v návaznosti na tuto proměnnou se zde vyskytují její koreláty (podíl žen, podíl starých osob a podíl tzv. samostatných).

Faktor, který se v celkové strukturaci města ukázal být nejméně výrazným, nicméně stále ještě signifikantním, vyjadřuje zastoupení demograficky progresivní rodinné složky populace (mladé rodiny s dětmi). Je tvořen jen několika proměnnými (podíl ženatých a vdaných na populaci, podíl žen, podíl dětí do 15 let) a jeho malý význam v sociálně prostorové struktuře města je patrný z relativně nízkého podílu vyčerpané variance (10,9 %).

V důsledku aplikace metody tzv. šikmé rotace faktorů, která na rozdíl od tradičně užívané ortogonální rotace nepředpokládá vzájemnou nezávislost faktorů,(12) můžeme interpretovat i vzájemné vztahy mezi faktory (viz korelační vztahy mezi faktory v tabulce 1). I zde se ukazuje, že *sociálně ekologický vzorec Prahy v roce 1930 je již poměrně silný a má všechny parametry ekologického vzorce kapitalistického velkoměsta*, s tím rozdílem, že prostorová lokalizace buržoazie a úřednictva není výlučně na okraji města, nýbrž ještě stále i v jeho centru. Nejvyšší koncentrace však dosahuje v nově budovaných rezidenčních čtvrtích (Dejvice, Bubeneč, část Střešovic atd.), kam jak z centra, tak z ostatních čtvrtí tyto skupiny populace směřují (viz vysoká korelace mezi faktorem sociálně ekonomické úrovně a faktorem stupně urbanizace — „centralita“, rovněž kartogram 1).

KARTOGRAM 1: PRAHA 1930

Kvantily sociálně ekonomického faktoru

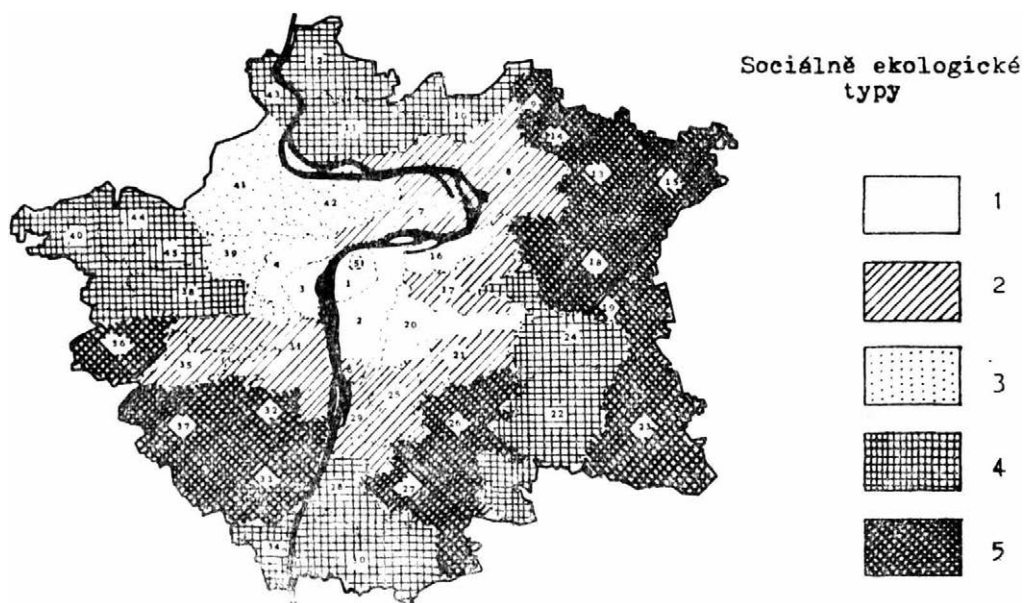
(12) Zejména v sociální ekologii je tento předpoklad neodůvodněný a vede ke značné simplifikaci modelu ekologické struktury, nicméně absolutní většina dosavadních aplikací faktorové analýzy v této oblasti pracovala s tzv. ortogonální rotací, zejména pro jednoduchost a dostupnost této metody. Aplikace šikmé rotace je spojena s řadou technických a zejména interpretačních problémů [viz Janson 1972].

Protože uvedené čtyři faktory sociálně ekologické struktury Prahy v roce 1930 dohromady vyčerpávají 85 % rozptylu mezi katastry, což znamená, že jejich explikativní schopnost je dosti vysoká, můžeme na jejich základě spolehlivě popsat sociálně prostorovou strukturu města.

Popis sociálně ekologické struktury Prahy v roce 1930 byl proveden ve třech krocích: 1. do prostoru města byly zakresleny hodnoty sociálně ekonomického faktoru (kartogram 1); 2. byla provedena typologie katastrálních území na základě jejich podobnosti z hlediska všech zjištěných faktorů(13) (kartogram 2);

KARTOGRAM 2: PRAHA 1930

Sociálně ekologická typologie katastrálních území

3. typologie byla ověřena diskriminační analýzou,(14) jejíž výsledky byly použity pro komplexní popis sociálně prostorové struktury města (zobrazením typů v prostoru určeném diskriminačními funkcemi srovnatelnými v obou sledovaných letech, tj. 1930 a 1970 — viz graf 1).

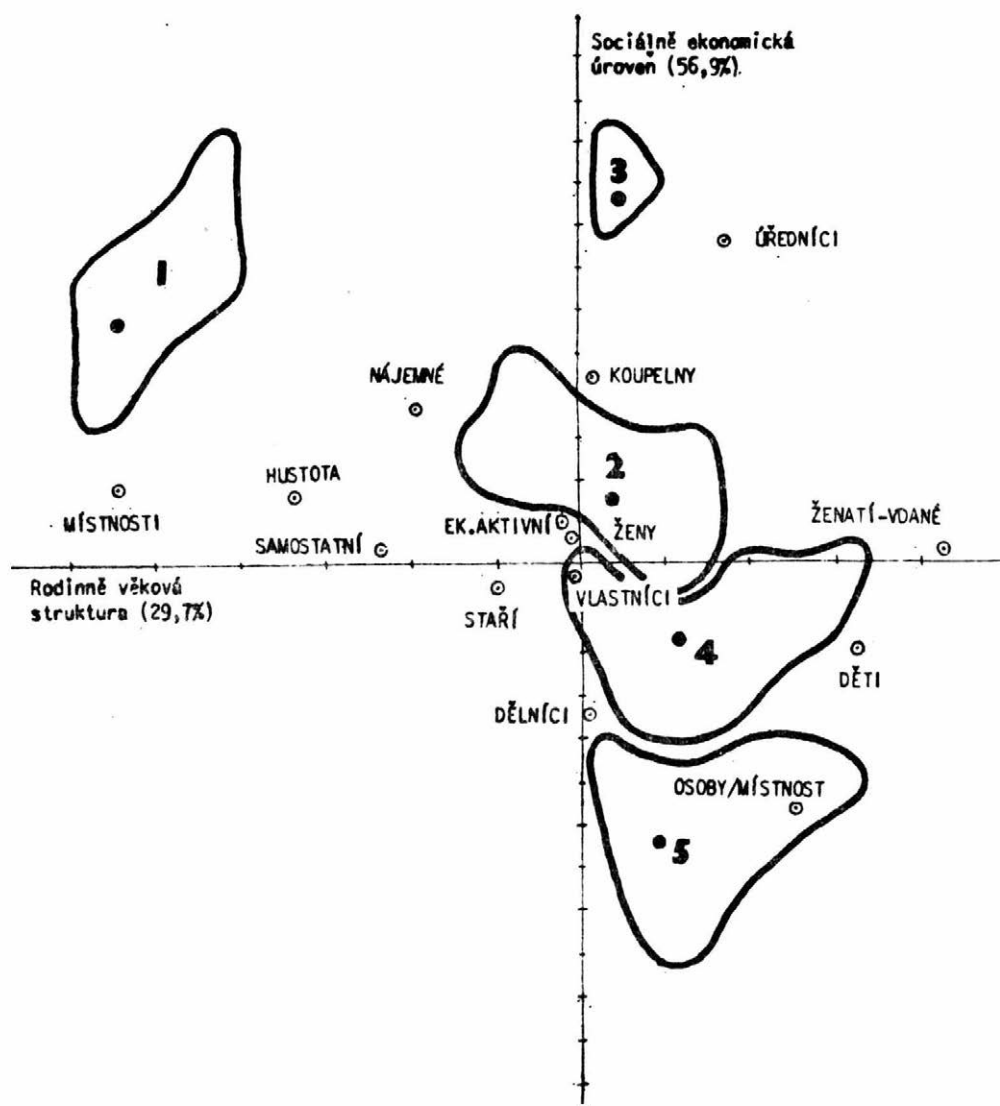
Na prostorové distribuci kvantilů sociálně ekonomického faktoru (kartogram 1) je zcela evidentní *pokles sociálně ekonomické úrovně směrem od středu města k jeho okraji, soustředění nejvyšších hodnot tohoto faktoru v severozápadním sektoru (Dejvice, Bubeneč, Střešovice), v centru (Nové Město, Josefov)*

(13) Bylo použito hierarchické typologické metody doplněné zpřesňovacími postupy. Výpočty byly provedeny na počítači IBM 370 s využitím standardního programu CLUSTAN [Wishart 1978] a v jeho rámci metody HIERARCHY zpřesněné procedurou RELOCATE.

(14) Výpočty byly provedeny s využitím programu SPSS [Hull — Nie 1975]. Byla aplikována diskriminační procedura WILKS s ortogonální rotací výsledných diskriminačních funkcí.

GRAF 1: PRAHA 1930

Lokalizace sociálně ekologických typů v prostoru
určeném diskriminačními funkcemi

a částečně i ve východním sektoru města (Vinohrady, Strašnice). Převážná část centra a přechodné obytné zóny se tedy v této době vyznačuje ještě relativně vysokými hodnotami sociálně ekonomické úrovně, která výrazněji klesá až v prstenci pražských periférií, více či méně dělnických (nejnižší hodnoty tohoto faktoru se vyskytly na Střížkově, na Proseku, v Malešicích, Krči, Jinonicích, Radlicích a v Motole).

Vicerozměrnou typologickou analýzou bylo identifikováno pět typů pražských čtvrtí:

1. pražské historické jádro s některými přilehlými čtvrtěmi (Karlín, Vinohrady);
2. prstenec čtvrtí převážně ve vnitřním městě, zpravidla vázaných na průmyslové koncentrace Prahy;
3. severozápadní sektor obytných čtvrtí s kvalitním bytovým fondem;
4. okrajové čtvrti se smíšenou sociální strukturou;
5. okrajové čtvrti převážně dělnické.

I tato typologie (viz kartogram 2) nakonec potvrdila dominanci sociálně ekonomického postavení ve strukturaci městského prostoru. Prakticky všech pět typů lze velmi dobře uspořádat podle hodnot sociálně ekonomického faktoru, přičemž právě tento faktor tvoří rozhodující osu celé typologie (viz graf 1).

Hluboké sociálně třídní rozdíly mezi jednotlivými typy lze vysledovat i na průměrných hodnotách základních ukazatelů sociálně ekonomické úrovně (tabulka 2). Průměrné roční nájemné se v jednotlivých typech pohybovalo v roz-

Tabulka 2. Sociální charakteristiky ekologických typů v roce 1930

Proměnná	Ekologický typ					Praha celkem
	1	2	3	4	5	
Počet pokojů na byt	2,99	1,96	2,33	2,02	1,82	2,12
Průměrné roční nájemné	3306	2021	3412	1600	1365	1997
Podíl úředníků (%)	24,2	21,4	36,3	14,6	7,5	16,7
Podíl dělníků (%)	25,5	40,0	25,2	50,6	62,8	37,8
Podíl hlasů odevzdaných komunistické straně ve volbách v roce 1935 (% z odevzdaných hlasů)	6,4	13,1	10,0	18,9	25,2	17,2

pětí od 3400 korun v nových rezidenčních čtvrtích do 1300 korun v dělnických perifériích, čemuž odpovídala jak velikost, tak i kvalita bytů. Podíl úředníků dosahoval v nejkvalitnějších čtvrtích 36 %, v dělnických čtvrtích 7,5 %, podíl dělníků v jednotlivých čtvrtích se pohyboval od 25 % do 63 %. Politický profil ekologických typů je patrný na podílu hlasů odevzdaných ve volbách roku 1935 komunistické straně (od 6 % v centru do 25 % v dělnických čtvrtích).

Faktorová a typologická analýza tedy odhalila v Praze roku 1930 do hloubky jdoucí sociální geografii, která městu v době jeho nového rozmachu po staletích stagnace vtiskla ráz typického kapitalistického velkoměsta.

3. Sociálně ekologická struktura Prahy v roce 1970

V sociálně prostorové struktuře socialistického města jsou ve složitém vzájemném působení „zapsány“ jak procesy, jež stály u zrodu relativně značné sociálně ekologické segregace dělnické třídy na konci třicátých let, tak procesy přeměny společensko-ekonomické struktury v poválečném období, jež radikálně změnila postavení jednotlivých společenských tříd a vrstev ve společnosti. V případě Prahy hrály významnou roli i další faktory, především určitá nerovnoměrnost stavebního i demografického vývoje. Počáteční redistribuce bytů

směřující k odstranění základních třídních nerovností v úrovni bydlení probíhala v rámci stávajícího bytového fondu, který ve srovnání s předválečnou a s nynější dynamikou výstavby až do počátku šedesátých let prakticky stagnoval. Nové oživení bytové výstavby v Praze na počátku šedesátých let, spojené s určitou změnou ve fungování bytového systému (zavedení družstevní formy výstavby, otevření nových možností pro individuální výstavbu rodinného bydlení) a navíc prostorově lokalizované na okraj města (sídlště), znovu uvolnilo síly formující ekologickou strukturu města. Významnou úlohu sehrála i skutečnost, že nová bytová výstavba směřovala k řešení relativně značné bytové tísně, takže společenské zdroje pro rekonstrukce a modernizace starého bytového fondu v centrální a vnitřní části města byly omezené. Za této situace sehrála v utváření sociálně ekologické struktury města svou úlohu i vnitroměstská migrace.

Procesy a síly, jež formovaly sociálně prostorovou strukturu města v poválečném období, lze systematizovat do několika rovin:

1. sociálně prostorová homogenizace v prvních letech socialistické výstavby proběhla prakticky na bázi stávající materiální struktury — *moment sociální diskontinuity na pozadí materiální kontinuity*;

2. nová fáze rozvoje bytové výstavby je výrazně ovlivněna řešením bytové nouze postihující zejména mladé rodiny s dětmi, jimž je nový bytový fond určen v první řadě — *moment demografické selekce*;

3. fáze oživení bytové výstavby je spojena s určitou změnou ve fungování bytového systému (družstevní forma, rozvoj individuální výstavby), který umožňuje prosazení některých sociálních aspektů ve vlastnictví nových bytů — *moment sociální selekce*;(15)

4. nová bytová výstavba je lokalizována na okraj města (sídlště), renovace a modernizace bytového fondu ve vnitřním městě má mnohem nižší intenzitu, družstevní i individuální formy výstavby jsou často prostorově odděleny od ostatních forem (podniková, státní) — *momenty prostorové diferenciacce*;

5. na vnitroměstskou migraci a lokalizaci individuální bytové výstavby působí i sociokulturní přitažlivost čtvrtí založená jak v minulosti, tak v přítomnosti (vznikají enklávy výjimečně dobré architektury obytných souborů a širšího obytného prostředí) — *moment prostorové diferenciacce sociokulturní hodnoty a kvality obytného prostředí*.

Stupeň působení těchto procesů a sil je samozřejmě různý, zpravidla není možné ani jejich vzájemné odlišení, jejich vlivy se sčítají, často působí i proti sobě. Nelze tedy jednoznačně určit nějaké pořadí podle intenzity vlivu, ačkoli je například zřejmé, že novodobý bytový fond v Praze je co do svého *sociálního* obsahu nesrovnatelně homogenněji obsazen, než tomu bylo v Praze na konci třicátých let a než je tomu v kapitalistických městech v současné době.

Přesto, že všechny tyto procesy probíhaly v kontextu pokračující sociálně třídní homogenizace společnosti, právě v důsledku toho, že uvedly město ze stadia relativní stagnace do fáze intenzivního rozvoje, došlo nepochybně k formování určitého ekologického vzorce, jehož výsledná podoba může být zatím spíše jen naznačena, nicméně jakožto zachycená tendence by mohla být již nyní zdrojem informací pro plánování dalšího rozvoje města.

(15) Proti těmto mechanismům naopak působí podniková a státní výstavba, jejíž podíl však jak v prostoru, tak v čase kolísá.

Tabulka 3. Faktorová ekologie Prahy v roce 1970

A. Faktorový vzorec (šikmá rotace, delta = 0.0)*)

Proměnná	Faktor		
	F1	F2	F3
15 Nové byty	1.050		
7 Ústřední topení	.960		
2 Děti	.923		
12 Staří	-.922		
6 Koupelny	.619		
20 Jednočlenné domácnosti	-.569		
8 Ekonomicky aktivní	.500		
5 Osoby/místnost	-.490		
17 Zaměstnané ženy	.450		
3 Velikost domu		.938	
13 Rodinné domky		-.930	
19 Chaty		.868	
1 Hustota		.736	
10 Ženy		.694	
11 Ženatí — vdané		-.474	
16 Metry ² /osobu			0.915
14 Vzdělání			.741
4 Počet pokojů			.737
9 Dělníci			-.680
18 Auto			.613
Prímo vysvětlená variance (celkem 69.9 %)	30.7	21.9	17.2

B. Korelace mezi faktory

	F1	F2	F3
F1	1.000		
F2	-0.061	1.000	
F3	0.384	0.193	1.000

*) Zátěže menší než 0.450 vynechány

Jakým způsobem se tyto procesy vepsaly do sociálně prostorové struktury města, ukazují výsledky faktorové analýzy (tabulka 3, kartogram 3) a typologie katastrálních území (kartogram 3, graf 2). Faktorovou analýzou 20 proměnných byly identifikovány tři faktory přímo vyčerpávající 70 % celkového rozptylu.

V dominantním faktoru (31 % přímo vyčerpané variance) se spojují dva okruhy „generačních“ proměnných — nová „generace“ bytů (podíl bytů v domech postavených po roce 1945, podíl bytů s ústředním topením) s novou generací populace (podíl dětí, vícečlenných domácností, ekonomicky aktivní atd.).

Faktorem menšího významu (22 %) je stupeň urbanizace „sycený“ velikostí domu, nízkým zastoupením bytů v rodinných domcích, vysokým podílem rodin vlastnicích chatu, vysokou hustotou a nízkým podílem rodinné složky populace.

Teprve na třetím místě — co do váhy v ekologické strukturaci města (17 %) —

— se objevuje faktor *sociálně ekonomický*, reprezentovaný podílem osob s vyšším vzděláním a podílem dělníků. Na tyto proměnné se váže z úrovně bydlení pouze velikost bytu (absolutní — vyjádřená počtem pokojů, i relativní — daná obytnou plochou na osobu) a částečně i vybavenost autem.

V souvislosti s charakterem poválečného vývoje Prahy nijak nepřekvapuje dominance faktoru rodinné a věkové struktury, vyjadřujícího rovněž intenzitu průniku nové výstavby do stávajících struktur. Stejně je tomu s faktorem stupně urbanizace, který navíc potvrdil vysokou závislost vlastnictví rekreačního objektu na stupni urbanizace území i ve vnitroměstské diferenciaci. Identifikace samotného faktoru vyjadřujícího sociálně ekonomické postavení byla však ve srovnání s výsledky některých dosavadních analýz překvapující [Linhart — Rak — Voženilek 1977]. Na základě výsledků faktorové analýzy provedené na menší jednotce (urbanistický obvod) autoři konstatovali, že „ani při extenzivně pojaté faktorové analýze nebylo možno identifikovat faktor, který by jednoznačně korespondoval s podíly jednotlivých socioprofesionálních a vzdělanostních skupin“ [Linhart — Rak — Voženilek 1977 : 110]. Pro ověření námi identifikovaného faktoru tohoto typu jsme tedy provedli řadu variant faktorové analýzy rovněž na jednotce urbanistického obvodu a v každé z nich se sociálně ekonomický faktor objevil, dokonce v ještě vyhraněnější podobě.(16)

Provedení faktorové analýzy stejných proměnných, avšak na menší ekologické jednotce, ověřilo nejen existenci faktoru sociálně ekonomické úrovně (a prakticky i jeho váhu),(17) ale i širší, do hloubky jdoucí platnost zjištěné faktorové struktury.(18)

. V kartogramu 3 jsou v prostoru města vyznačeny hodnoty sociálně ekonomického faktoru. Jeho vysoké hodnoty se vyskytují jednak tam, kde došlo k intenzivní bytové výstavbě (sídlště), jednak ve čtvrtích, jejichž sociální minulost přesahuje ještě do přítomnosti, přičemž povahou bydlení působí i dnes na imigraci populace s vyšším vzděláním a sociálně ekonomickým postavením, která je rovněž nositelem pozitivních změn v kvalitě bytového fondu (individuální rekonstrukce, úpravy atd.). Naproti tomu řada čtvrtí v důsledku relativní stagnace ztrácí ve srovnání jak se sídlišti, tak s příznivě se reprodukcujícími čtvrtěmi na atraktivitě, méně kvalitní bytový fond na sebe váže spíše starší populaci a tyto čtvrti se tak dostávají do fáze určité regrese (týká se to zejména starých čtvrtí v severovýchodním a jihozápadním sektoru města navazujících na tradiční průmyslové koncentrace Prahy). Pokračující koncentraci nové výstavby na okraj města neodpovídá intenzita modernizace a rekonstrukce bytového fondu ve stárnoucích čtvrtích, což proces relativního poklesu jejich sociálně ekonomické úrovně urychluje. Tato skutečnost se projevila i v typologii katastrálních území, provedené na bázi výsledků faktorové analýzy.

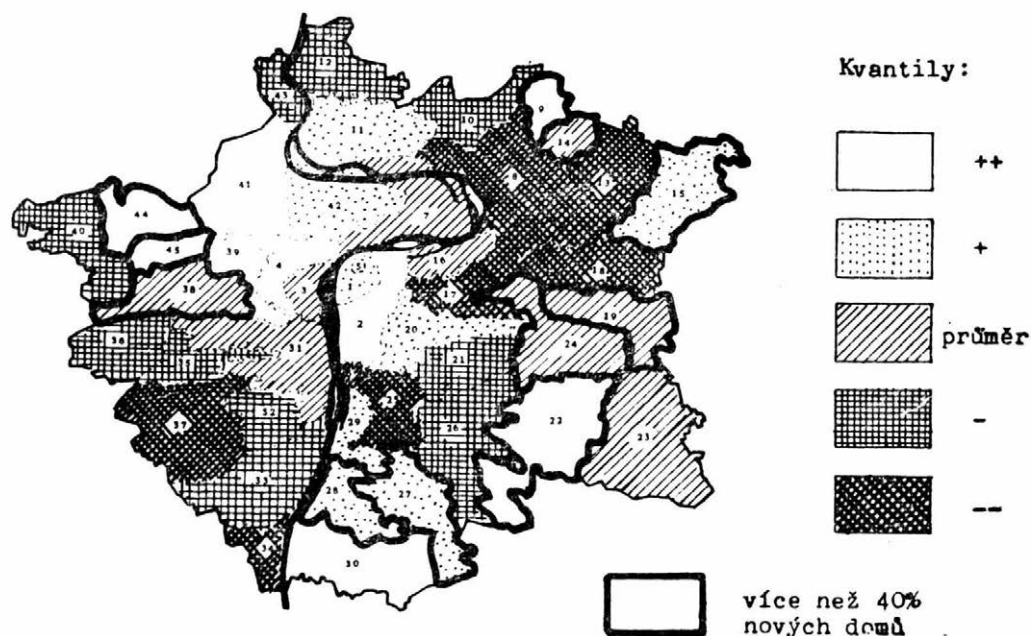
(16) V ortogonálním řešení na jednotce urbanistického obvodu byl tento faktor „sycen“ v pořadí těmito proměnnými: vzdělání (0.763), dělníci (−0.749), metry²/osobu (0.746), přičemž *nebyl* sycen proměnnými vyjadřujícími demografickou a věkovou strukturu, tj. *není těmito strukturami zprostředkován*, o čemž by případně mohla svědčit značná korelace mezi tímto faktorem a faktorem rodinné a věkové struktury v našem řešení.

(17) Ve všech řešeních se nezávisle na jednotce analýzy pohybovala mezi 15 % — 19 % vyčerpané variance.

(18) Ke stejnému výsledku jsme dospěli i ve faktorové analýze dat za nejmenší možnou jednotku (domovní blok) v rámci analýzy vnitřní struktury území pražského historického jádra.

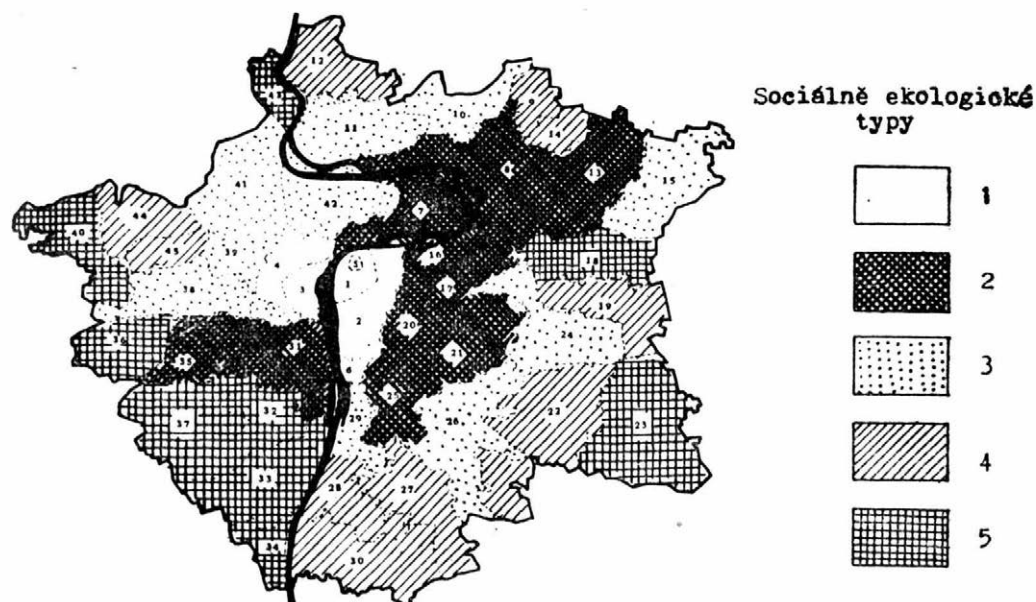
KARTOGRAM 3: PRAHA 1970

Kvantily sociálně ekonomického faktoru

KARTOGRAM 4: PRAHA 1970

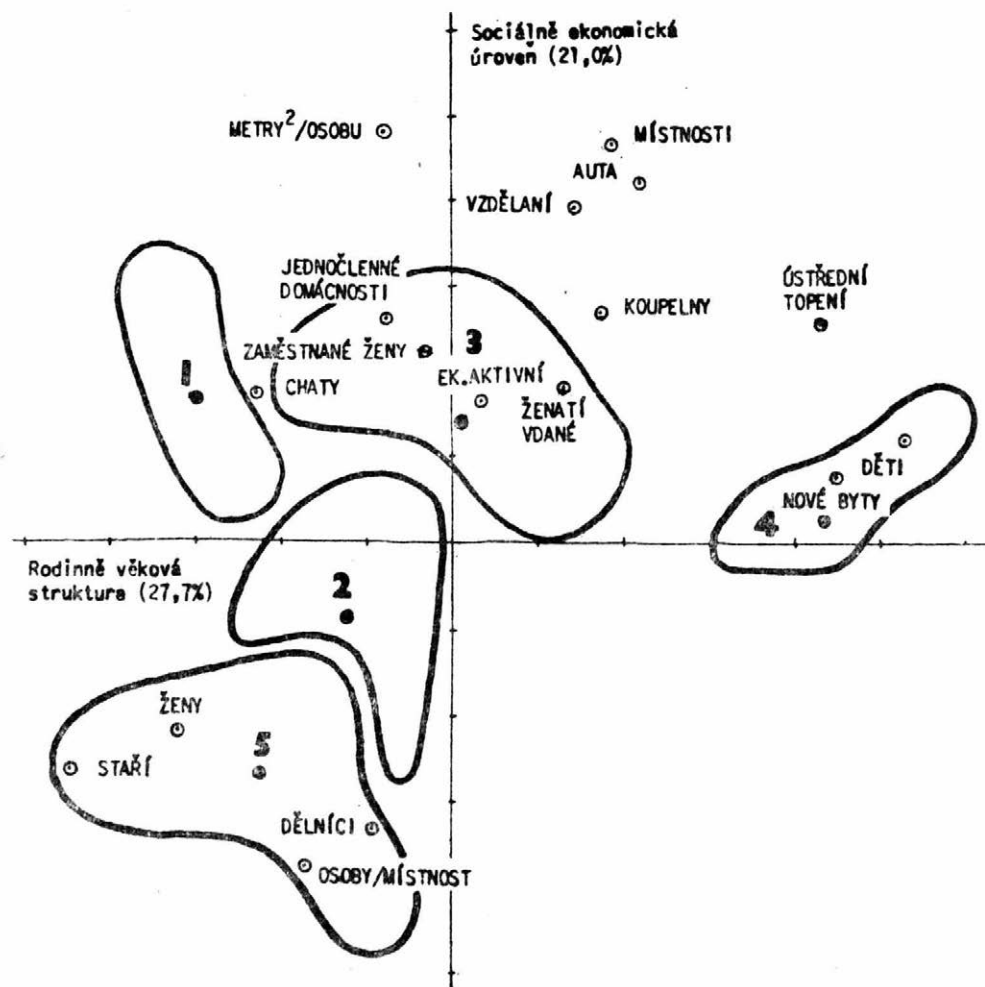
Sociálně ekologická typologie katastrálních území

Typologickou analýzou (kartogram 4) bylo identifikováno pět ekologických typů: pražské historické jádro (typ 1), vnitřní město (typ 2), kvalitní obytné čtvrti s převážující starší zástavbou (typ 3), čtvrti s převážující novodobou sídlištní zástavbou (typ 4) a okrajové čtvrti (typ 5). Jednotlivé typy zřetelně vyznačují prostorovou diferenciaci přeměn města v poválečném období: na jedné straně stojí čtvrti vůči celku města stagnující, či dokonce v relativním regresu (typy 2 a 5), na druhé straně stojí čtvrti s výraznou dynamikou pozi-

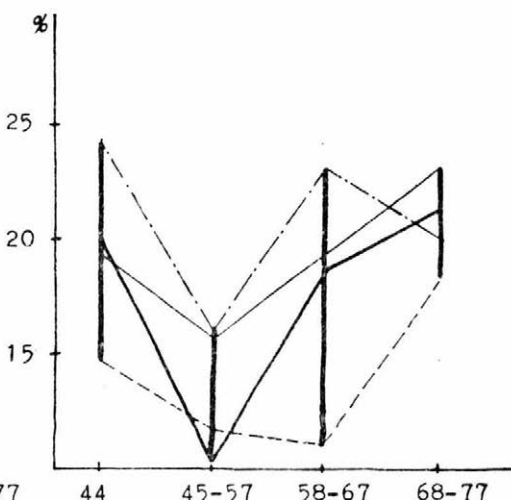
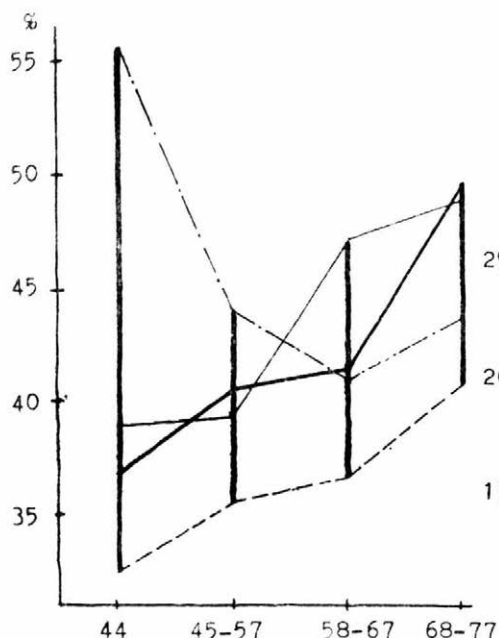
GRAF 2: PRAHA 1970

Lokalizace sociálně ekologických typů v prostoru určeném diskriminačními funkcemi

A. Podíl nemanuálních pracovníků na imigrujících

B. Podíl nemanuálních pracovníků na místech s požadovaným vyšším vzděláním na imigrujících

— TYP 1 /centrum/

- - - TYP 2 /vnitř.město/

— rozpětí mezi minimální a maximální hodnotou

— · — TYP 3 /resid.čtvrť/

— TYP 4 + 5 /okrajové čtvrti/

x/ Pramen: Výzkum: Názory pražanů na životní prostředí v Praze"
ÚHAMP, UK-Praha, 1977

V roce 1944 je zachycen výchozí stav /ti, kteří ve svém bytě bydleli již před rokem 1944/, v dalších obdobích jsou zachyceny podíly dané skupiny na imigrujících do příslušného typu /podle období nastěhování do bytu/.

tivních změn (typ 4), mezi těmito póly stojí typ čtvrtí, které si uchovaly ráz kvalitních obytných souborů s příznivou dynamikou vývoje (typ 3) a pražské historické jádro, které se přes značné stáří bytového fondu i populace dosud neocitlo ve fázi regrese, jak je tomu u mnoha center kapitalistických velkoměst.

Typologie čtvrtí nemá však pouze urbanistický obsah. V grafu 2 jsou jednotlivé typy lokalizovány v prostoru určeném diskriminačními funkcemi nominálně stejného obsahu jako v grafu 1, tzn. že můžeme pozorovat změnu charakteru sociálně ekologické typologie, která byla v roce 1930 zřetelně soustředěna podél sociální „vertikály“. V roce 1970 převažuje demografická „horizontála“, na níž dominují v pozitivním směru pražská sídliště. Na ose sociálně ekonomické úrovně se rozpětí diferenciací výrazně snížilo, nicméně

je možné identifikovat relativní pokles sociálně ekonomické úrovně čtvrtí vnitřního města (typ 2) a okrajových čtvrtí dosud nedotčených novodobou výstavbou (typ 5) oproti příznivě se reprodukujícím tradičním rezidenčním čtvrtím (typ 3) i historickému jádru, jež svým diferencovaným bytovým fondem a vysokou kulturně historickou hodnotou bydlení postupně „nasává“ vzdělanější a ekonomicky příznivě situované složky populace podílející se vlastními prostředky na zkvalitňování bytového fondu.

Na bázi této typologie a s využitím dat z výzkumu *Názory Pražanů na životní prostředí v Praze* bylo možné ověřit některé aspekty utváření sociální diferenciace pražských čtvrtí v souvislosti s intenzivním rozvojem Prahy od počátku šedesátých let a s určitou změnou ve fungování bytového systému [Musil 1968]. Na grafu 3 jsou znázorněny podíly nemanuálních pracovníků a vysokoškolsky vzdělaných na populaci imigrující do jednotlivých typů v různých obdobích vývoje Prahy.⁽¹⁹⁾ Můžeme zde pozorovat dvě skutečnosti: 1. formování sociálního profilu ekologických typů v poválečném období; 2. celkovou hladinu sociální diferenciace imigrujících v ekologickém průřezu.

Předně je třeba konstatovat, že vzhledem k výchozímu stavu se sociální selektivita typů výrazně snížila (graf 3A). První sledované období, tj. imigrující v letech 1945–1957, přispělo k výrazné sociální homogenizaci mezi čtvrtěmi. Zvýšená nabídka bytů na počátku šedesátých let, spolu s určitým prosazením ekonomických aspektů rozdělování bytů, však vyvolala určité zvýšení diferenciace sociálního složení imigrantů, která se opět snížila až v sedmdesátých letech (nejvýrazněji je to patrné na podílu imigrujících s vysokoškolským vzděláním, jenž se podstatně zvýšil u sídlišť a v rezidenčních čtvrtích). Je zde patrný i trvalý vzestup atraktivity centra a trvale nejnižší podíl nemanuálních pracovníků na imigrujících do čtvrtí vnitřního města.

Jak identifikace sociálně ekonomického faktoru, tak i uvedené výsledky analýzy sociálních aspektů migrace v ekologickém průřezu svědčí o tom, že vedle výrazné sociálně třídní homogenizace, intenzivní zejména na počátku socialistického vývoje, dochází v souvislosti s dlouhodobým a nerovnoměrným překonáváním historické materiální struktury města a v souvislosti se změnami v intenzitě a charakteru bytové výstavby ke vzniku nových forem sociální strukturace městského prostoru. Ve srovnání s bývalou třídní geografii města má však tato strukturace nejen zcela jiný charakter, ale i nesporně nižší rozpětí diferencí, nicméně je skutečností, která se podílí, byť zatím jen v omezené míře, na formování sociálně prostorové struktury a tím do určité míry i na další orientaci vnitroměstské migrace v sociálním prostoru města.

4. Závěrem

V sociologické literatuře byly identifikovány základní principy interakce sociální a prostorové struktury v kapitalistických městech, vycházející z „eko-

(19) Výchozím stavem je sociální skladba populace, jež v daném typu bydlela již před rokem 1944. Imigrující populace je sledována v následujících obdobích: 1945 – 1957 – období přerozdělení stávajícího bytového fondu při stagnaci nové výstavby; 1958 – 1967 – období charakteristické vysokou akcelerací nabídky nových bytů a určitou změnou ve fungování bytového systému posílením ekonomických aspektů rozdělování (družstevní výstavba, rodinné domky); 1968 – 1977 – období pokračující intenzivní bytové výstavby při oslabení ekonomických aspektů rozdělování bytů v družstevní výstavbě. Vzhledem k nízkým četnostem imigrujících do typu 5 byl tento typ přiřazen k typu 4.

nomie prostoru“ jako hlavního faktoru alokace funkcí a obyvatel ve městě. Tržní vztahy zde prosazují jednoznačnou dominanci třídní strukturace při formování sociálně prostorové struktury města. Podle tohoto principu se Praha rozvíjela v období mezi dvěma světovými válkami. Výstavba nových obytných souborů, připojení a urbanizace příměstských obcí výrazně změnily její prostorovou strukturu. Dříve sociálně heterogenní čtvrti se začaly homogenizovat v závislosti na charakteru existujících či budovaných obytných souborů. Výsledky faktorové a typologické analýzy nasvědčují vysokému stupni proletarizace okraje města, přílivu „sociálně slabých“ vrstev obyvatelstva i do centra a odlivu majetných vrstev do nově budovaných rezidenčních čtvrtí. V této době se v Praze vyhranila sociální geografie typická pro kapitalistické velkoměsto a nebylo by nesnadné odhadnout její další vývoj za předpokladu uchování kapitalistických společenských vztahů.

Se změnou sociálně ekonomických vztahů došlo v Praze i k zásadní přeměně principů fungování bytového systému a v této souvislosti již v prvních letech socialistického vývoje k redistribuci bytového fondu a tím k odstranění extrémních rozdílů v bydlení různých sociálních tříd a skupin. Po počáteční redistribuci městského prostoru a jeho značné homogenizaci přišla fáze stability, v níž se sociální obsah územních jednotek měnil spíše v souvislosti s mobilními procesy.

K obratu došlo na počátku šedesátých let, kdy se začala rozvíjet výstavba sídlišť a zvýšila se nabídka nových bytů. Přesto, že základní princip bytového systému se nezměnil, tj. obsazování bytů se řídí převážně principem bytových potřeb, vznikají určité předpoklady k pronikání sociálně ekonomických aspektů do utváření sociálně prostorové struktury města. Tyto procesy mají v podstatě tři zdroje:

1. nové byty na okraji města jsou převážně obsazovány mladší populací nesoucí s sebou vyšší sociálně ekonomickou úroveň;
2. stárnoucí čtvrti s méně kvalitním bytovým fondem tak zůstávají v demografické a tím částečně i v sociální struktuře v relativním regresu;
3. ve vnitroměstské migraci se projevuje přitažlivost některých tradičně kvalitních obytných souborů i některých sídlišť pro určité složky populace (osoby s vyšším vzděláním a vyššími příjmy).

V sociálně prostorové struktuře města se tak otevírají nové roviny diferenciacie, a to jednak na bázi dichotomie mezi „starou“ a „novou“ Prahou, jednak na bázi „sociální minulosti“. Porovnání výsledků faktorových a typologických analýz let 1930 a 1970 však vede k závěru, že *třídní charakter sociálně prostorové struktury města byl zcela překonán a objevily se zde rozdíly, jež pramení z odlišného stupně dynamiky vývoje čtvrtí v období socialistické výstavby města* (faktor sociálně ekonomický — v roce 1930 jednoznačně dominantní — má v roce 1970 ve srovnání s ostatními faktory nejnižší váhu a ve srovnání s rokem 1930 i změněný obsah; dominantním faktorem strukturace města je faktor „generační“, týkající se jak populace, tak bytů).

Bylo by však omylem domnívat se, že z ekologické struktury Prahy byla sociální diferenciacie čtvrtí zcela vymazána. Jedná se ovšem o diferenciaci, která se nereprodukuje v ostrých třídních kontrastech a nestaví na hranicích mezi čtvrtěmi nepřekročitelné sociální bariéry jako je tomu v kapitalistickém městě, nýbrž vytváří pouze „zrnitou“ strukturu reflektující povahu sociální struktury socialistické společnosti a procesy sblížování v jejím rámci.

**Seznam proměnných použitých ve faktorové a typologické analýze
Praha 1930:**

- 1 Počet bydlících na hektar
- 2 Podíl dětí 0—14 let v populaci
- 3 Počet bytů na dům
- 4 Počet místností na byt
- 5 Počet osob na místnost
- 6 Podíl bytů s koupelnou
- 7 Podíl ekonomicky aktivních v populaci
- 8 Podíl dělníků v ekonomicky aktivních
- 9 Podíl žen v populaci
- 10 Podíl ženatých mužů a vdaných žen v populaci
- 11 Podíl osob šedesátiletých a starších v populaci
- 12 Podíl osob bydlících ve vlastním domě
- 13 Podíl úředníků v populaci
- 14 Podíl samostatných (buržoazie a maloburžoazie) v populaci
- 15 Průměrné roční nájemné za pronajatý byt

Praha 1970:

- 1 Počet bydlících na hektar
- 2 Podíl dětí 0—14 let v populaci
- 3 Počet bytů na dům
- 4 Počet místností na byt
- 5 Počet osob na místnost
- 6 Podíl bytů s koupelnou
- 7 Podíl bytů s ústředním topením
- 8 Podíl ekonomicky aktivních v populaci
- 9 Podíl dělníků v ekonomicky aktivních
- 10 Podíl žen v populaci
- 11 Podíl ženatých mužů a vdaných žen v populaci
- 12 Podíl osob šedesátiletých a starších v populaci
- 13 Podíl bytů v rodinných domcích
- 14 Podíl osob se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním v populaci
- 15 Podíl bytů postavených v letech 1945—1970
- 16 Obytná plocha připadající na osobu
- 17 Podíl ekonomicky aktivních žen
- 18 Podíl bytových domácností vlastních auto
- 19 Podíl bytových domácností vlastních chatu
- 20 Podíl jednočlenných domácností

Literatura

- Boháč, A.: *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Praha, Bursík a Kohout 1923.
- Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, M. I. T. Press 1974.
- Duncan, O. D. — Duncan, B.: *Occupational Stratification and Residential Distribution*. American Journal of Sociology 1955, s. 493—503.
- Hunter, A.: *The Ecology of Chicago. Persistence and Change, 1930—1960*. American Journal of Sociology 1971, s. 425—444.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Dynamika a reprodukce sociálně třídní struktury Prahy*. Sociologický časopis 1977, č. 1, s. 13—27.
- Janson, C. G.: *Some Problems of Ecological Factor Analysis*. In: Dogan — Rokkan 1974, s. 301—342.
- Johnston, R. J.: *Residential Area Characteristics: Research Methods for Identifying Sub-areas — Social Area Analysis and Factorial Ecology*. In: D. T. Herbert — R. J. Johnston: *Social Areas in Cities*. New York, Wiley 1978, s. 193—236.
- Lauman, E. — Siegel, P. — Hodge, R.: *The Logic of Social Hierarchies*. Chicago, Markham 1970.
- Linhart, J. — Rak, V. — Voženílek, J.: *Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy*. Sociologický časopis 1977, č. 1, s. 94—115.

- Logan, J. R.: *Growth, Politics and the Stratification of Places*. American Journal of Sociology 1978, s. 404—415.
- Matějů, P.: *Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze*. Sociologický časopis 1977, č. 1, s. 39—58.
- McElrath, D.: *The Social Area of Rome. A Comparative Analysis*. American Sociological Review 1962, s. 276—391.
- Mlinar, Z. — Teune, H.: *The Social Ecology of Change. From Equilibrium to Development*. London, Sage Publications 1978.
- Musil, J.: *The Development of Prague's Ecological Structure*. In: R. E. Pahl: *Readings in Urban Sociology*. Oxford, Pergamon 1968, s. 232—262.
- Nie, N. H. — Hull, C. H.: *Statistical Package for the Social Sciences*. New York, Mc Graw Hill 1975.
- Sauberer, M. — Cserjan, K.: *Sozialräumliche Gliederung Wien 1961. Ergebnisse einer Faktorenanalyse*. Der Aufbau 1972, s. 284—300.
- Shevky, E. — Bell, W.: *Social Area. Theory, Illustrative Application and Computational Procedure*. Stanford, California, Stanford University Press 1955.
- Sweetser, F. L.: *Factorial Ecology: Helsinki 1960*. Demography 1965, s. 372—385. (a)
- Sweetser, F. L.: *Factor Structure as Ecological Structure in Helsinki and Boston*. Acta Sociologica 1965, s. 205—225. (b)
- Sweetser, F. L.: *Ecological Factors in Metropolitan Zones and Sectors*. In: Dogan — Rokkan 1974.
- Udry, J. R.: *Increasing Scale and Spatial Differentiation: New Tests of Two Theories from Shevky and Bell*. Social Forces 1964, s. 404—413.
- Večerník, J.: *Příjmy a spotřeba pražské populace*. Sociologický časopis 1977, č. 1, s. 59—70.
- Węclawowicz, G.: *Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej*. Warszawa, PAN 1975.
- Wishart, D.: *Clustan — version 1c*. London, Computer Center, University College 1978.

Резюме

П. Матею: Развитие социально-пространственной структуры Праги в 1930—1970 гг в свете факторного анализа

Статья ставит себе главной целью представить информацию о развитии социально-пространственной структуры Праги в 1930—1970 гг., а именно на основе результатов факторного и типологического анализа цензорных данных за план территории Праги. В первой части статьи указаны методологические принципы, возможности и границы применения факторного анализа при изучении социально-пространственной структуры города. Вторая и третья части статьи занимаются установленными факторными структурами и результатами типологического анализа в соответствующих годах (1930 г., 1970 г.) при этом толкования этих результатов ведутся в более широких социально-исторических взаимосвязях развития Праги.

Факторная структура Праги в 1930 г. (социально-экономический фактор — 34,5%, степень урбанизации — 22%, степень экономической активности — 18%, демографическая прогрессивность — 11%) назначила, что в социально-пространственной структуре Праги однозначно доминировала классовая структура; пробивающая себе дорогу преимущественно посредством рыночных отношений. Результаты факторного и типологического анализа обнаружили высокую степень пролетаризации окраины города, приток «социально-слабых» слоев в центр и убыль состоятельных слоев в заново построенные качественные районы. Таким образом, Прага отличалась в 1930 г. классической социальной географией капиталистического города.

Послевоенное развитие Праги, характерное с одной стороны глубокими изменениями общественных отношений, но с другой стороны неравномерным строительным развитием вошло в социально-пространственную структуру города двумя способами; был преодолен классовый размер структуры, но появились здесь новые формы дифференциации, вытекающие из отличающейся степени динамики развития районов в период строительства социализма и связывающиеся с некоторыми аспектами экономической структуры города. Установленная факторная структура (популяционная и строительная прогрессивность — 31%, степень урбанизации — 22%, социально-экономический фактор — 17%) однако четко показала, что этот социальный аспект экологической структуры города имеет в сравнении с другими факторами самое малейшее зна-

чение. Современное развитие Праги означает, что социальные аспекты экологической структуры воспроизводятся в основном из трех источников: (1) новые квартиры на окраине города занимает преимущественно младшая популяция, несущая собой высший социально-экономический уровень; (2) стареющие районы с менее качественным жилищным фондом таким образом остаются в демографической, а тем и частично в социальной структурах в относительном регрессе; (3) во внутригородской миграции проявляется привлекательность некоторых традиционно-качественных жилищных комплексов для определенной части популяции (люди с высшим образованием и высшей зарплатой).

Таким образом в социально-пространственной структуре Праги во-первых на основе дихотомии между «старой» и «новой» Прагой, и во-вторых на основе «социального прошлого», открываются новые уровни дифференциации, которые должны быть и в дальнейшем в центре внимания социологов и урбанистов.

Summary

P. Matějů: Development of Prague's Socio-spatial Structure in the Years 1930—1970 in the Light of Factor Analysis

This article informs about the development of the socio-spatial structure of Prague between 1930 and 1970, according to the results of factor analysis and typological analysis of census data from the territory of Prague. The first part of the article outlines the methodological principles, the possibilities and limits of the application of factor analysis to the study of the socio-spatial structure of the city. The second and third parts deal with the ascertained factor structures and results of a typological analysis in the given period (1930—1970); an interpretation of these results being presented within broader socio-historical contexts in Prague's development.

Prague's factor structure in the year 1930 (socio-economic factor 34.5 %, level of urbanization 22 %, level of economic activity 18 %, demographic progressivity 11 %) indicated that the socio-spatial structure of Prague was dominated by a class structure asserting itself chiefly through market relationships. The results of the factor and typological analyses revealed a high degree of proletarianization of the city's outskirts, an influx of the "socially weak" strata into the city centre and an outflow of the rich strata into newly built quality districts. Prague in the year 1930 was thus marked by the classical social geography typical of a capitalist city.

Prague's post-war development, characteristic on the one hand of a profound change of social relations but on the other of an unbalanced development of construction has imprinted itself on the city's socio-spatial structure in a dual way: the class dimension of structuring has been overcome but there emerged some new forms of differentiation which stem from the different levels of the developmental dynamics of individual city districts in the period of socialist construction and which tie on to some social aspects of the ecological structuring of the town. The ascertained factor structure (population and construction rate of progress 31 %, level of urbanization 22 %, socio-economic factor 17 %) has clearly shown that this social aspect of the city's ecological structure, compared with other factors, is not so momentous. Prague's current development indicates that the social aspects of the ecological structure are basically reproduced from three sources: 1) newly built flats in the suburbs are taken mainly by younger populations of higher socio-economic level, 2) the aging city quarters with lower quality flats thus remain in the demographic and thus partially in the social structure in a state of relative regression, 3) in the inter-city migration some traditionally high-quality residential areas appear to be more attractive to certain parts of the population (persons with higher education and higher incomes).

Thus in Prague's socio-spatial structure owing to the dichotomy between "old" and "new" Prague as well as to the "social past" there open up new areas of differentiation which should continue to be a subject of study both for sociologists and urbanists.

Úvaha o interdisciplinární spolupráci

Problematika předškolní výchovy je v současné době značně atraktivní oblastí, která má vysokou návaznost na sféru sociální. Žádná jiná oblast školství není tak úzce spojena se společenským životem jako oblast předškolní výchovy. Z toho vyplývá i aktuální požadavek multidisciplinárního přístupu při jejím výzkumu.

Základní vědní obor předškolní výchovy — předškolní pedagogika — představuje dílčí obor pedagogiky. V současném období je v socialistických zemích intenzivně teoreticky propracovávána (jak dokládá počet teoretických pracovišť a jejich vědecká kapacita i rozsah teoretické pedagogické produkce).⁽¹⁾ *Předškolní pedagogika* jako poměrně mladý dílčí obor základní disciplíny — obecné pedagogiky, má však dosud i řadu vlastních nepropracovaných oblastí a vyrovnává se s některými obtížemi, například nedostatečně propracovanou terminologií, příliš úzkou teoretickou institucionální základnou aj. Uvedené objektivní skutečnosti nedovolují dosud dosáhnout potřebné šíře v řešení problematiky předškolní výchovy. Nespornou oporou může v této situaci být zájem jiného samostatného teoretického oboru, schopného přinášet nejen jiný zorný úhel pohledu na stejnou problematiku, ale i celou svou terminologickou a metodologickou výbavu.

Tato úvaha si klade za cíl vzbudit zájem sociologické veřejnosti o zmíněný úsek společenského života, který by mohl vyústit v postupné rozpracování některých okruhů *předškolní výchovy* ze sociologického hlediska. Tím by bylo možno rozšířit pohled na předškolní výchovu jako důležitou oblast života společnosti o další aspekty a nastoupit cestu komplexnějšího rozpracování problematiky. Rozšíření pohledu o další, nikoliv jen pedagogické aspekty, přinese základnímu oboru obohacení a koncepční, metodologické i terminologické prohloubení. Na druhé straně se tímto přístupem může obohatit i sociologie, může se prohloubit její poznání společenské skutečnosti.

Současná situace není pro předškolní výchovu z naznačeného hlediska příliš příznivá. Ucelené zpracování problematiky marxistické sociologie předškolní výchovy téměř vůbec chybí, ačkoli je právě tento obor vzhledem k souvislostem předškolní výchovy a společenského rozvoje nesmírně závažný. Naše původní české a slovenské sociologické práce se zabývají nanejvýš pouze otázkami sociálního významu teritoriálního rozložení předškolních zařízení a samozřejmě tradičně problémy sociologie rodiny.⁽²⁾ Soustavnější a hlavně komplexní zpra-

(1) Naznačená situace se pochopitelně v různých zemích jeví různě. Největšího rozvoje a teoretické opory se dostává předškolní výchově tam, kde je poměrně silná základna psychologická zabývající se výzkumy dítěte předškolního věku. Doklady toho nacházíme jak v historii předškolní výchovy, tak v současnosti. Avšak přesto, že psychologické propracování předškolní výchovy znamená cennou pomoc, nezbytnost vlastního pedagogického propracování je právem stále více pocítována.

(2) Monotematické dvojčíslo Sociologického časopisu (1979/3–4) věnované Mezinárodnímu roku dítěte podává dosti přehledně nástin situace v naznačené oblasti. Zejména úvaha o sociologii dětství jako žádoucí vědní disciplíně je v tomto smyslu poučná.

cování však v naší současné literatuře nelze nalézt. Výstižně hodnotí situaci J. Puršová: „Prozatím nebudu uvažovat o předškolní výchově, která je pro sociologii spíše perspektivní záležitostí.“ [Puršová 1972 : 163—165] A na jiném místě konstatuje: „Sociologie předškolní výchovy, kterou je třeba vybudovat, ... zřejmě naváže na postupné rozpracování této problematiky v pedagogice.“ Také naše zatím nejucelenější současná práce z oblasti sociologie výchovy K. Gally [Galla 1967] se sociologií předškolní výchovy vzhledem k zaměření práce podrobně nezabývá. Ani v další publikaci [Hájek 1975] není zpracování sociologie předškolní výchovy věnován větší prostor.

Ani v ostatních socialistických zemích, včetně SSSR, nenalézáme soubornou sociologickou teoretickou práci o předškolní výchově, i když je daná problematika implicitně včleněna do řady prací(3) [Bujeva 1971].

Pokud se týká produkce západních zemí, která je u nás dosažitelná, starší práce, podobně jako u nás, pojednávají především o sociologii dětství. Z novějších prací se zabývá pedagogickým, ale i sociologickým srovnáním sovětské a západní předškolní výchovy Uri Bronfenbrenner v knize *Two Worlds of Childhood*. Samostatná práce, na níž se zmíněný autor podílel, je nazvána *Soviet Preschool Education*. Předmluva k ní je sociologickým pohledem na předškolní problematiku nejen v SSSR, ale i na Západě, zejména z hlediska společenského významu předškolní výchovy. Další novější sociologická práce M. Levitase *Marxist Perspectives in the Sociology of Education* se v 9 kapitolách dotýká nejen obecně sociopedagogických problémů, ale i otázek sociologie předškolní výchovy (zejména v kapitole *Marxismus a chápání kultury, Sociální mobilita či sociální revoluce a Jazyk a deprivace* [Levitas 1974]. Speciálně se v ní však také otázky sociologie předškolní výchovy nerozpracovávají.(4)

Nejčastějším tématem, které bylo u nás v této souvislosti zpracováváno, je sociologie rodiny. Ta vždy poutala pozornost řady sociologů obecného, psychologického a pedagogického zaměření. Většina starších autorů ji zařadila jako jeden z oddílů do svých prací, ale jiní jí věnovali samostatné studie. Hluběji se jí zabývali například I. A. Bláha, E. Chalupný, J. Uher a řada dalších. Některé práce zabývající se rodinou a manželstvím se věnují „krizi rodiny“, kterou vysvětlují z buržoazních ideologických pozic. Například B. Vašek v práci *Rodina dvacátého století* rozebírá sociální poslání rodiny, důvody její krize (včetně „útěku před dítětem“) a nachází prostředky řešení především v prohloubení mravnosti a náboženského života [Vašek 1924]. I. A. Bláha v knize *Dnešní krize rodinného života* považuje výchovu za jednu z možných cest

(3) Např. L. P. Bujeva se ve stati *Sociologie a pedagogika* zabývá jednou z otázek sociologie předškolní výchovy — socializací dítěte. Problematiku rozebírá ze sociologického a pedagogického pohledu. Také ve sborníku A. S. Markuševiče [Markuševič 1971] se táž autorka zabývá problematikou vztahu sociologie a pedagogiky, do níž zahrnuje i otázku vytváření osobnosti dítěte ve společenském prostředí.

(4) Ze současné západní produkce, týkající se předškolní problematiky, stojí dále za zmínku práce G. Mialareta, ředitele Ústavu pedagogických věd při univerzitě v Caenu z r. 1975 *L'éducation préscolaire dans le monde* [Mialaret 1975]. Autor (známý svými teoretickými pracemi v oblasti psychologie předškolního dítěte i svou veřejnou činností — bývalý předseda světové organizace pro předškolní výchovu OMEP) se v 10 kapitolách pokouší na základě ankety UNESCO sestavit přehled o teorii a praxi předškolní výchovy. Samy názvy kapitol (*Hlavní hlediska předškolní výchovy v různých zemích, Instituce, Činnost dítěte* atd.) však ukazují prostupování a prolínání pohledu pedagogického, psychologického a sociologického. Sociologické pohledy na předškolní výchovu obsahuje i kniha známého předškolního teoretika G. F. Ashbyho *Pre-school Theories and Strategies*, zejména v kapitole *Cíle předškolní výchovy* [Ashby 1972].

řešení krize rodiny, jsou-li ovšem zajištěny „příznivé podmínky organické, psychické a sociální“ [Bláha 1947 : 143].

Tematicky odlišně je zaměřena práce jiného buržoazního sociologa F. Uhlíře *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje* [Uhlíř 1947]. Obsahuje řadu faktů získaných výzkumem v šesti školních okresech buržoazní ČSR (opavský, česko-těšínský, zlínský, litomyšlský, královéhradecký a benešovský), která, ať autor chtěl či nechtěl, ukazují více než přesvědčivě podmínky života dětí v Československé republice před počátkem druhé světové války. F. Uhlíř v knize objasňuje, jaký vliv měly jím zjištěné skutečnosti na vývoj dětí a na jejich úspěchy ve škole. Získané údaje jsou otřesným svědectvím tehdejších společenských poměrů a přesahují možnosti našich dnešních představ.

Další okruh prací se týká sociologie jednotlivých věkových skupin žactva. Tak existují i práce o sociologii předškolního dítěte, všímající si vlivu životního prostředí na dítě a hlavních sociálních činitelů jeho vývoje. Jsou to například studie I. A. Bláhy *Sociologie dětství* [Bláha 1927], a E. Pražáka *České dítě* [Pražák 1948].

Řada autorů se dále zabývá otázkou škol jako společenských institucí a jejich společenským hodnocením. Sociologický rozbor výchovy v mateřské škole však většinou chybí.

Některé starší práce pojednávají také o sociálním postavení učitelů jednotlivých typů škol (platy učitelů, nezaměstnanost aj.). Jiné práce porovnávají výchovu ve škole a v rodině (například Uher) a hodnotí působení dvojího sociálního prostředí — školy a rodiny — a různých sociálních situací, které v něm vznikají, na dítě.

Konečně existují práce obecnějšího zaměření. rozebírající například vztah sociologie a pedagogiky, otázky sociologie výchovy, sociální a sociologické pedagogiky atd. (Bláha, Šíma, Chalupný aj.).

Největší počet prací, které mají nějaký vztah k problematice výchovy, má povšechnější a širší záběr; otázky, které se zmíněné problematiky týkají, jsou zahrnuty pod obecnější okruhy a často řešeny spíše druhořadě. Přesto však tyto práce sehrály svoji roli a v té či oné míře přispěly k teoretickému zpracování významné součásti společenské skutečnosti — oblasti výchovy.

Ze stručného přehledu je patrné, že přesto, že není k dispozici souhrnná sociologická práce o předškolní výchově — a to ani z doby buržoazní vědecké produkce, ani ze současného období, je tato problematika alespoň částečně zahrnuta do širších prací. Česká a slovenská sociologická produkce dotýkající se této oblasti je charakterizována v díle našeho současného sociologa a pedagoga K. Gally. „Studie ze sociologie výchovy se u nás objevují až ve dvacátém století a nejvíce po první světové válce,“ píše K. Galla [Galla 1967 : 7]. Také v předmluvě k další naší původní současné práci o sociologii výchovy se konstatuje: „V rámci marxistické sociologie se u nás začíná rozvíjet i specifická vědecká oblast, totiž sociologie výchovy (pedagogická sociologie).“ [Hájek 1975 : 17] Současně však četní autoři (pedagogové i ostatní) poukazují na nutnost rozšířit pohled na problematiku výchovy a vzdělání, a to především o pohled sociologický. J. Allan ve své práci *Společnost — vzdělání — jedinec* to vyjadřuje zcela pregnančně: „Nesporně významná a někdy nedocenená úloha připadá přitom marxistické sociologii, která, v návaznosti na základní principy marxisticko-leninského učením o společnosti, na četné výsledky jiných vědních disciplín a v kritickém odstupu od prací nemarxistických sociologů vzdělání, usiluje o poznání komplexní povahy výchovných procesů, jejich podmínek i důsledků. Marxistická sociologie výchovy a vzdělání usiluje stát se zdrojem poznání vztahů mezi výchovou a vzděláním na jedné straně a ostatní společenskou skutečností na straně druhé“ [Allan 1974 : 12].

V této souvislosti je třeba ještě zdůraznit, že i nedlouhá historie sociologie výchovy jako samostatného, byť i hraničního vědního oboru ukazuje, že sociologie výchovy byla z velké části koncipována a rozvíjena z pozic vědy nemarxistické, buržoazní. Ideologický i metodologický základ, který tím tento vědní obor získal, je nyní mladou marxistickou sociologií výchovy jen obtížně překonáván.

Nebezpečí nekritického přijímání nemarxistických sociologicko-pedagogických prací a další úskali v propracování marxistické sociologie výchovy odhalují některé materiály sovětské. V Moskvě vyšel pod redakcí F. J. Jurčenka sborník vědeckých prací, který zpracoval vědeckovýzkumný Ústav obecné pedagogiky APN [Jurčenko 1974]. Ve stati věnované vztahu pedagogiky a sociologie je velmi zřetelně osvětlen hlavní rozdíl marxistické a buržoazní sociologie výchovy, spočívající v základním filozofickém a metodologickém přístupu ke zpracování zkoumané skutečnosti. Zaměření buržoazní, především americké sociologie výchovy zdůrazňuje a uplatňuje strukturně funkcionální přístup; v duchu tohoto přístupu se společnost jeví jako systém vzájemně svázaných částí, které svým způsobem zabezpečují stabilitu společnosti. Škola je jednou z významných a stabilních „společenských struktur“. Marxistický přístup naproti tomu chápe školu především jako dynamický útvar, který je živý a mění se v závislosti na základních třídách a ekonomických změnách.

Z předchozího nástínu zpracování pojednávání problematiky je zřejmé, že marxistická sociologie výchovy je odvětvím skutečně velmi mladým a teprve se konstituujícím. Proto také sociologický pohled na otázky předškolní výchovy z pozic marxistické sociologie je zcela nerozvinutý, i když právě tato disciplína má před sebou velmi bohaté možnosti a perspektivy.

Sociologický přístup k předškolní výchově

Některé pohledy sociologie na předškolní výchovu

V rámci sociologického výzkumu předškolní výchovy by mohly být řešeny především 2 okruhy otázek:

1. Vymezení předškolní výchovy jako společenské činnosti a objasnění její funkce v socialistické společnosti.
2. Poznání společenské působnosti předškolních institucí.

Sociologický pohled na předškolní výchovu může být samozřejmě mnohem bohatší, neboť předškolní výchova je poměrně široká oblast společenského života, která velmi citlivě reaguje na všechny jeho změny. Vyčerpávající výčet problémů nemůže však provést jeden autor v jedné dílčí stati. Problematiku předškolní výchovy nelze samozřejmě také vtěsnat pouze do jednoho oboru, neboť společenská působnost předškolní výchovy je značně rozsáhlá a složitá. A. Sirácky a K. Rychtařík ve své práci *Sociológia myslenia a činu* konstatují: „Sociologická analýza je jedním z možných přístupů ke společenské skutečnosti. Jeden a tentýž jev je však možno analyzovat, objasnit a vysvětlit na úrovni různých společenských disciplín.“ [Sirácky — Rychtařík 1976 : 90]

Společenský charakter a společenskou funkci předškolní výchovy jako společenské činnosti nacházíme nejzřetelněji osvětlenou v dílech klasiků marxismu-leninismu. Marx a Engels přesto, že se nikdy nezabývali speciálně pedagogickou teorií, tím méně pak předškolní výchovou, jednoznačně zasadili výchovu a vzdělávání člověka do společenského kontextu. Komunistickou výchovu a její společenskou funkci vždy objasňovali komplexně v dialektickém spojení se společenskými vztahy. Totéž platí pro výchovu předškolní. Již v *Komunistickém manifestu* najdeme hodnocení společenského významu veřejné předškolní vý-

chovy nejen jako činnosti sociální, ale plně i výchovné. V *Zásadách komunismu* K. Marx a B. Engels dokládají nevyhnutelnost společenské předškolní výchovy jako jedné z podmínek likvidace nerovnoprávnosti žen.

V. I. Lenin ve *Velké iniciativě* naznačil úlohu předškolních dětských zařízení, „výhonků komunismu“, jako takových výtvorů nové společnosti, které především osvobozují ženu a tím uvolňují ohromnou společenskou sílu, ale také „v novém, komunistickém duchu“ vychovávají příští budovatele a obránce komunistické společnosti. Podobně se k těmto otázkám stavěla N. K. Krupská, která řešila otázky předškolní výchovy komplexně — v souvislosti s otázkami sociálními.

Předškolní výchovu jako společenskou činnost a její funkci je tedy třeba hodnotit v dostatečně šíři. Je nezbytné na prvním místě vycházet z potřeby společnosti a jejích nároků i cílů. Avšak především je nezbytné pochopit, že i předškolní výchova jako společenská činnost musí přispívat k žádoucím změnám společnosti a podílet se na nich. Tak jako klasikové marxismu-leninismu viděli její prvořadou úlohu ve spoluúčasti na osvobození a zrovnoprávnění ženy, a tudíž na podstatné změně uspořádání společenského života, je nutné společenskou funkci předškolní výchovy promýšlet a propracovat i nyní. To znamená položit si otázku, jak se podílí předškolní výchova na formování socialistického občana, a tím i socialistické společnosti.

Tato otázka v současné době silně ovlivňuje i pedagogické myšlení. V rámci formování lidského faktoru jako důležitého prvku ve vývoji společnosti je upírána pozornost stále častěji právě k předškolnímu období. Zdá se, že v tomto smyslu pedagogika přijala a patřičně doceňuje dávný psychologický poznatek (vědecky ověřený a doložený), že základ osobnosti člověka vzniká z velké části právě v předškolním období.

V sociologickém myšlení budí předškolní výchova pozornost spíše v souvislosti s rodinou a s péčí o dítě. Avšak sociologická analýza předškolní výchovy jako významná činnost v dynamice rozvoje života společnosti chybí. Taková analýza je nutná pro poznání zákonitostí a souvislostí této společenské činnosti, což je opět předpokladem jejího úspěšného rozvíjení a řízení.

Předškolní výchova jako společenská činnost zabývající se záměrným formováním dítěte od narození po vstup do školy probíhá ve třech polohách: 1. jako výchova zcela soukromá, privátní, realizovaná pouze v rodině dítěte; 2. jako výchova veřejná, plně institucionální, realizovaná pouze ve speciálních výchovných institucích, v našich podmínkách pouze státních (dětské domovy všeho druhu); 3. jako kombinace výchovy rodinné s výchovou institucionální. Poslední typ, který je u nás nejobvyklejší a z pedagogického hlediska nejvhodnější, je kombinací odborné výchovy dětí v jeslích a mateřských školách s laickou výchovou v rodině.

Základní společenskou funkcí všech jmenovaných typů předškolní výchovy je takové formování dítěte, které je v historicky vzniklých sociálně třídních a kulturních podmínkách žádoucí a jehož cílem je *včlenit dítě do lidské společnosti* na úrovni odpovídající jeho věku a potřebám společnosti. Společenská funkce předškolní výchovy je tedy naplněna především úsilím napomáhat úspěšné socializaci předškolního dítěte. V tomto procesu se dítě učí:

- a) postupně poznávat život naší společnosti, jeho materiální i duchovní kulturu a aktivně se do něj včlenit;
- b) přijmout za své hodnoty a normy, které společnost uznává a jejichž dodržování vyžaduje;
- c) ovládnout základní způsoby chování v rozmanitých společenských situacích a plnit očekávané sociální role.

Socializační proces probíhá samozřejmě v mnohem rozsáhlejší časové i prostorové bloku, než může obsáhnout působnost zařízení předškolní výchovy. Výchovu dítěte nelze také ztotožňovat s jeho socializací. *Výchova sleduje harmonické cílevědomé a záměrné rozvíjení všech stránek osobnosti dítěte. Těžiště socializace dítěte, ať už se uskutečňuje v kterémkoli z jmenovaných typů předškolní výchovy i v kterékoli společenské formaci, lze však spatřovat ve formování základů chování dítěte, odpovídajícího nárokům a zvyklostem společnosti a v přenosu jazyka jako součásti společenské kultury.* Oba naznačené okruhy působení na dítě, které vymezují jeden směr společenské funkce předškolní výchovy, je ovšem třeba chápat v dostatečné šíři.

Pod pojmem chování nelze spatřovat pouze úzce behavioristicky vymezenou formu způsobů obcování člověka s lidskou komunitou, ale především vztahy, které jedinec k této komunitě a v jejím rámci i k sobě zaujímá. Chování dítěte tedy nelze pěstovat pouze v nápodobě předkládaných vzorů, rovněž tak jako nelze cíl tohoto procesu spatřovat v souboru nacvičených způsobů, které si dítě pro styk se světem postupně osvojuje. Nezbytnou součástí tohoto procesu je vedení dítěte k *chápaní smyslu společenských norem* i postupné zvládání těch jejich společenských hodnot, které jsou předškolnímu dítěti dostupné a pochopitelné. V neposlední řadě je v této souvislosti nutné docenit emocionální stránku předškolní výchovy. Je nezbytné usilovat o to, aby chování dítěte bylo podloženo bohatými citovými vztahy, které dítě postupně navazuje a které jsou v dané společnosti žádoucí. Po této stránce je předškolní výchova jako společenská činnost nesmírně závažná, neboť cílevědomě usměrňuje náročný proces v životě člověka — přechod od vztahů biologicko-intimních, které zaujímá novorozeně a nemluvně k matce, až ke vztahům relativního sebeuvědomění, společenské samostatnosti a nezávislosti, do nichž dospěje dítě vstupující do školy a které nabývají značného etického významu (snášenlivost, spolupráce, ohled na zájmy a potřeby celku, zodpovědnost za vlastní chování apod.).

Druhou významnou součástí společenské funkce předškolní výchovy je *přenos kulturního dědictví společnosti*. Hlavní náplní této oblasti předškolní výchovy je seznamovat dítě s mateřským jazykem a postupně mu jej vštěpovat. Ten je v předškolním období nejvýraznějším prostředkem seznámení dítěte s celým kulturním dědictvím, které dítě postupně zvládá. Nejde zde zase jen o úzce pragmatickou funkci předškolní výchovy, spočívající v požadavku naučit dítě mluvit a porozumět se s okolím. Nároky na předškolní výchovu v tomto smyslu jsou mnohem širší: jde o to, aby dítě skutečně zvládlo mateřský jazyk v plné šíři (být jen na úrovni, která odpovídá jeho psychofyzickým možnostem a životním zkušenostem). Spolu s tím jde o pěstování vztahu k mateřskému jazyku, o položení základu jazykového povědomí dítěte a pěstování pocitů a vztahů sounáležitosti k té části lidské společnosti, kterou mateřský jazyk spojuje. V neposlední řadě jde o využití informativní funkce jazyka, která je podstatná pro rozvíjení dětského poznání. Je nutné hodnotit i z této pozice význam jazyka

(5) Zajímavě píše o této problematice G. Mialaret v již zmíněné práci pro UNESCO (*L'éducation préscolaire dans le monde*, Paříž 1975). Z poznatků, které autor shromáždil v dotazníkovém šetření o předškolní výchově v členských zemích OMEP (Organisation mondiale pour l'éducation préscolaire) vyvozuje, že v řadě zemí je právě prohlubování jazykové bariéry mezi řečí dětí vyšších a nižších společenských vrstev nástrojem „sociální segregace“ dětí. Obdobné sociologické úvahy a rozborů funkce řeči v rozvíjení a strukturaci společnosti zaznívají na četných mezinárodních shromážděních a prokazují ideové a reakčné tendence zaměřené současné buržoazní sociologie.

ve vývoji předškolního dítěte, jemuž je prostředkem, aby zvládlo celé jemu dostupné kulturní bohatství společnosti.(5)

Zhodnocení předškolní výchovy jako společenské činnosti a její funkce je tudíž třeba spojovat především se souvislým včleňováním předškolní populace do života společnosti, s předáváním nahromaděného společenského poznání a s předáváním společenských návyků a tradic. Významně se tato společenská činnost podílí na formování postojů a etických přístupů nejmladší části žijící populace. V této souvislosti zůstává nedoceněna úloha socialistické institucionální předškolní výchovy například při vytváření stejného vztahu k práci u děvčat jako u chlapců. Lze ho dosáhnout přirozenou cestou, zejména hrou a v okruhu drobných pracovních činností ve prospěch celku (úklid, stolování, oprava hraček, výroba drobných doplňků pro hru apod.). Celá tato společenská činnost je programově usměrňována tak, aby trvalého soužití obou pohlaví při promyšlené výchově v předškolních institucích využívala k vytváření řady dalších žádoucích etických postojů jako předobrazu budoucího rovnoprávného vztahu i životní praxe muže a ženy.

Druhý sociologický pohled na předškolní výchovu by měl obsáhnout a osvětlit *společenskou působnost* předškolní výchovy, především v její institucionální podobě. Mezi instituce, jejichž základním úkolem je předškolní výchova jako formalizovaná společenská činnost, patří především mateřská škola a všechna ostatní zařízení, která se v plné míře nebo do jisté míry předškolní výchovou zabývají. Celá otázka institucionalizace předškolní výchovy zasluhuje hlubší rozbor. Mateřská škola a jesle mohou podstatně přispět k rovnoměrnějšímu využívání času v rodinách zaměstnanných matek, a to nejen prostou péčí o dítě během matčiny pracovní doby (včetně stravování dětí), ale především též celým svým výchovným působením. Zejména intenzivní je taková pomoc při přípravě dítěte na školu, kde je možno nejlépe doložit neoddělitelnost a vzájemnost obou funkcí — sociální i výchovné.

Mateřská škola je instituce velmi citlivá, která poměrně rychle reaguje na závažné společenské potřeby. Například rozvoj sítě zařízení předškolní výchovy, podnícený potřebou rychlé návratnosti žen-matek do výroby, je jedním z dokladů naznačené vazby. V této spojitosti jsou zajímavé poznatky o sociální příslušnosti dětí docházejících do předškolních zařízení. V socialistických zemích odpovídá jejich struktura plně sociálně třídní struktuře obyvatelstva a nevládně tu žádná třídní diskriminace. Největší procento dětí pochází z rodin dělnických, což odpovídá třídní struktuře společnosti. V třídně antagonistických společnostech docházejí do státních předškolních zařízení, která poskytují zcela nebo převážně bezplatnou péči, především děti dělníků a zemědělců, nekvalifikovaných pracovníků, přistěhovalců, bezdomovců. Na druhé straně do soukromých institucí, které mají značně vyšší úroveň práce a vybavení, docházejí zejména děti těch rodičů, kteří mají svobodné povolání. Již na předškolní úrovni vzniká tedy v kapitalistických společnostech jistý druh „sociální segregace“ [Mialaret 1975].

Také porovnání obsahu institucionální předškolní výchovy s třídními zájmy a potřebami společnosti je pro sociologický pohled zajímavé. Naše země vychází v koncepci obsahu předškolní výchovy z tradice založené J. A. Komenským. Předškolní zařízení pečují o děti do 6 let života a naplňují jejich výchovu a vzdělání obsahem, který dynamicky odráží potřeby a intence rozvinuté socialistické společnosti. Dokladem toho je například charakteristika předškolní výchovy a její další úkoly vymezené *Projektem dalšího rozvoje československé výchovně vzdělávací soustavy*. Obsah i metody práce se podstatně nerozlišují

v zařízeních městských a venkovských, což nelze říci v řadě zařízení tohoto typu na Západě.

Do problematiky společenské působnosti institucionální předškolní výchovy bezesporu náleží ještě celá řada otázek, z nichž některé dosud vůbec nevzbudily pozornost a nenašly řešitele (například nyní zvlášť závažný vztah institucionální předškolní výchovy a pracovní doby matek, komunikační systém a jeho vliv na provoz v institucích předškolní výchovy aj.).

V souvislosti s *Mezinárodním rokem dítěte* uveřejnil Sociologický časopis některé stati a úvahy věnované problematice dítěte a jeho života. Přesto však zůstává řada „bílých míst“ v oblasti předškolní výchovy. Jejich řešení nelze jistě předpokládat v krátké době tím spíše, že dosud nedošlo ani k dostatečnému vytipování zmíněných nepokrytých oblastí uváděné problematiky. Záměrem této stati bylo soustředit pozornost pouze na uvedené dva základní okruhy sociologických problémů předškolní výchovy a vyvolat tak o celou problematiku širší zájem sociologů.

Závěr

Předškolní výchova je natolik významnou společenskou činností a natolik úzce spojena s řadou společenských institucí, že by měla poutat pozornost více vědních oborů.

Mateřská škola a ostatní předškolní zařízení fungují v naší společnosti jako instituce vybudované a posilované zcela záměrně k uplatnění a prohloubení žádoucího výchovného působení na dítě, a to jak v oblasti poznání, tak především v oblasti názorů a morálky. Avšak jsou též specifickým společenským nástrojem, který harmonizuje a uvádí v soulad rozmanité vlivy, jimž je dítě vystaveno. Soustřeďují děti z různého prostředí sociálního, materiálního, kulturního, národnostního i geografického (zvláště v oblastech s častou fluktuací obyvatelstva). Vychovávají děti z rodin angažovaných, věnujících práci pro společnost mnoho času a sil a žijících podle nároků socialistické společnosti. Vychovávají však také děti z málo podnětného prostředí, kde je rozvoj dítěte málo stimulován a péče rodiny se soustřeďuje převážně na zajištění hmotných potřeb dítěte, které nezřídka bývají zabezpečovány až neúměrně bohatě. V jeslích a v mateřské škole jsou však i děti, jejichž rodinné prostředí je naprosto nepříznivé, v němž chybí snaha dítě vést a vychovávat a jsou v něm nadto často uznávány hodnoty společensky nežádoucí. Všechny tyto vlivy se v předškolních institucích projevují, filtrují se odbornou prací učitelek i denním soužitím dětí z různých rodin. Mateřská škola pak do těchto různých prostředí zpětně zasahuje a ovlivňuje je. A to je v současné době jedna z jejich nejzávažnějších úloh, zdůrazněná i požadavky naší společnosti na další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy — komplexněji a účelněji ovlivnit a usměrnit rodinnou výchovu tak, jak vyžaduje socialistická společnost.

Společenská závažnost působnosti předškolní výchovy naznačuje řadu dalších problémů a vyzývá ke komplexnějšímu zkoumání a hodnocení. Zvláště v socialistických společenských podmínkách, kdy výchova jako celek i každá její část je organicky spjata se životem společnosti a cílevědomě zaměřována k upevnění a posílení principů socialistické společnosti, umožní marxistický sociologický pohled na pedagogické jevy dokonaleji odhalit jejich spojení se společenskou skutečností, charakterizovat je v jejich společensko-historickém vývoji a podobě a z hlediska jejich společenské funkce. Uplatnění sociologického přístupu pomůže osvětlit řadu skutečností, z nichž potom pedagogika může vycházet jak v teorii, tak při realizaci výchovy samé. Jde například o výzkum takových vazeb, jako je působení rodiny jako základní společenské instituce

na straně jedné a intence školy na straně druhé. Četné zkušenosti signalizují nepřilíhly uspokojivý stav, kdy obě tyto instituce, od nichž společnost očekává plné a integrované zabezpečení a formování dorůstajícího pokolení, fungují často odděleně a nekoordinovaně. Zejména v nejzávažnějších a současně nejdůležitějších otázkách utváření charakteru, postojů a vztahů dětí lze zjistit stále přílišnou disharmonii, často dokonce zjevnou kontradikčnost působení školy a rodiny. Sociologie může také poskytnout analýzu rodiny a osvětlit změny, jimiž jako společenský útvar prochází. Pedagogika pak z takové analýzy může snáze vyvodit poznání aktuálních či potenciálních vlivů rodinného prostředí jako sociální skutečnosti na základní pedagogický jev — výchovu dítěte.

Jsou ovšem ještě další pole působnosti v této oblasti, jako například: rozbor funkce předškolních zařízení v určitém sociálním prostředí, analýza jejich působnosti na různá věková strata rodičovské a prarodičovské veřejnosti, vliv předškolních zařízení na utváření socialistického způsobu života rodiny a mnohé další, jejichž teoretické uchopení by znamenalo společensky žádoucí obohacení jak pro předškolní výchovu, tak i pro samo sociologické poznání.

Literatura

- Allan, J.: *Společnost — vzdělání — jedinec*. Praha, Svoboda 1974.
Ashby, G. F.: *Pre-school Theories and Strategies*. Melbourne 1972.
Barák, L. a kol.: *Vzdělání a ekonomika*. Praha, Svoboda 1979.
Bláha, I. A.: *Sociologie dětství*. Praha, USJU a Dědictví Komenského 1927.
Bláha, I. A.: *Dnešní krize rodinného života*. Praha, nakl. Fastr 1947.
Bronfenbrenner, U.: *Two Worlds of Childhood*. New York, Russel Sage Foundation 1970.
Bujeva, L. P.: *Sociologija i pedagogika*. Sborník. Moskva, APN 1971.
Další rozvoj výchovně vzdělávací soustavy. Praha, SPN 1976.
Frolov, I. T.: *Věda a budoucnost člověka*. Praha, MF 1979.
Galla, K.: *Úvod do sociologie výchovy*. Praha, SPN 1967.
Hájek, F.: *Kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha, SPN 1975.
Chauncey, H.: *The Soviet Preschool Education*. New York, Ed. Test. Service 1969.
Jurčenko, F. J.: *Kritika teoretiko-metodologických osnov sovremennoj zarubežnoj pedagogiki*. Moskva, APN 1974.
Krupská, N. K.: *O doškolnom vospitanii*. Moskva, Prosvěščenije 1967.
Levitas, M.: *Marxist Perspectives in the Sociology of Education*. London, 1974.
Markuševič, A. J.: *Sověřšenstvovanije obrazovanija v uslovijach naučno-těchničeskoj revolucii*. Moskva, APN 1971.
Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, sv. II*. Praha, Svoboda 1950.
Mialaret, G.: *L'éducation préscolaire dans le monde*. Paris, UNESCO 1975.
Musgrave, P. W.: *The Sociology of Education*. London 1965.
Příhoda, V.: *Problematika předškolní výchovy*. Praha, SPN 1966.
Pražák, F.: *České dítě*. Praha, Melantrich 1948.
Puršová, J.: *Sociologie výchovy a vzdělání*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 2.
Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, SAV 1976.
Sociologický časopis, 15, 1979, č. 3—4.
Solcová, M.: *Socialistický způsob života a jeho formování v rodině*. Praha, Horizont 1979.
Uhlíř, F.: *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha, St. nakl. 1947.
Vašek, B.: *Rodina dvacátého století*. Olomouc 1924.

Резюме

Л. Белинова: Дошкольное воспитание и социология. Размышления о междисциплинарном сотрудничестве

Проблематика дошкольного воспитания до сих пор не очень часто разрабатывается с точки зрения социологии. Причиной является, с одной стороны, сам уровень теоретической разработки и развития этой области, и с другой стороны, с полным правом выше поставленный педагогический и экономический подход к дошкольному воспитанию.

Социологический подход к дошкольному воспитанию можно сосредоточить, например, на освещении вопроса дошкольного воспитания как общественной деятельности, направленной на продуманное формирование самой молодой возрастной группы населения, в зависимости от нужд и характера общества. В содержании данной функции на первый план выступает особенно развитие речи ребенка. Современные источники и исследования свидетельствуют о необходимости овладения языком в общественной реализации человека. В буржуазных странах имеется много доступных материалов, являющихся доказательством преднамеренного сохранения и использования языкового барьера в качестве инструмента социальной сегрегации части детской популяции (прежде всего в связи с образованием).

Другой социологический подход к дошкольному воспитанию можно связывать с общественной сферой влияния этой деятельности. Речь идет прежде всего о сфере влияния специализированных дошкольных учреждений, а именно яслей и детских садов. В этой связи предлагается значительно тесная связь между общественным спросом и причиной его роста или понижения и дифференциацией сети дошкольных учреждений. Профессиональная сторона институционального дошкольного воспитания также тесно связана с рядом социологических явлений.

Данная статья не в силах дать исчерпывающий обзор всех социологических аспектов дошкольного воспитания. Ее целью является прежде всего вызывать интерес социологической общественности к разнообразности и общности проблематики дошкольного воспитания. Разработка данных вопросов будет обогащением самой основной дисциплины — социологии, а следовательно, и педагогической теории и практики.

Summary

L. Bělinová: Pre-school Education and Sociology. Some Thoughts on Interdisciplinary Co-operation

The problems of pre-school education have not yet been treated very frequently from the sociological point of view. This is because of the level of theoretical development in this sphere as well as the fact that the pedagogical and economic viewpoints have been given priority up till now.

A sociological outlook on pre-school education may be focused mainly upon the clarification of pre-school education as a social activity in the premeditated formation of the youngest age group of the population according to the requirements and character of society. In the contents of the function thus outlined, the care for the child's speech comes particularly to the fore. Current sources single out the role of mastering the mother tongue as one of great importance in man's social assertion. There are many available documents from Western countries on the purposeful maintenance and utilization of the language barrier as a tool for the social segregation of the child population (particularly in connexion with education).

Another sociological outlook on pre-school education can be connected with the social impact of this activity. This includes especially the impact of specialized pre-school institutions such as creches and kindergartens. In this connexion one is made aware of the considerably close relation between the social demand and the cause of its growth or decline and the stratification of the network of pre-school facilities. The professional side of institutional pre-school education too is closely linked to a number of sociological phenomena.

The article is not in a position to present an exhaustive list of all the sociological aspects of pre-school education. Rather it is intended as an attempt at directing the sociological community's attention towards the diverse and wide-ranging problems of pre-school education.

The elaboration of this partial branch would enrich the very basic discipline of sociology and would be of help to educational theory and practice.

K otázkám etapizace technického vývoje v podmínkách vědeckotechnické revoluce

VILIAM HORŇÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

V souvislosti s realizací četných empirických výzkumů v oblasti průmyslu, prováděných v poslední době v socialistických zemích a zaměřených například na otázky sociálních důsledků vědeckotechnického pokroku, se vynořuje celá řada teoretických problémů, týkajících se zejména přímého uplatňování vymožeností moderní vědy a techniky ve výrobní praxi. Mezi základní problémy v této oblasti patří v první řadě vymezení etap technického pokroku.

Pokrok techniky se projevuje v tom, že lidská práce je stále více nahrazována prací strojů, práce živá je substituována prací zvěčňelou. Nahrazování výrobních funkcí člověka technickými prostředky je obecnou zákonitostí vývoje výrobních sil. Proto také vždy, když dochází k nahrazení těch či oněch funkcí člověka v pracovním procesu, lze pozorovat podstatné změny i ve vývoji výrobních sil. Tyto změny jsou všeobecně označovány jako technizace výroby.

Vývoj techniky a její úloha ve vztahu k člověku se v uvedeném smyslu nahrazování lidské činnosti a objektivizace lidské práce popisuje obvykle jako třístupňový proces. Jednotlivé stupně tohoto popisu odpovídají procesu látkové, energetické a informační výměny mezi člověkem a jeho prostředím. V této interpretaci se technika vyjevuje ve třech formách. Po počáteční formě nástroje nabývá podoby stroje a posléze nalézá své ztělesnění v automatu a automatizaci, v níž dospívá ke svému metodickému dovršení.

Techniku v obecném významu nelze redukovat na běžnou představu nástroje, jež aplikuje člověk při přeměně přírody, nebo na představu stroje či automatu, který stojí mezi člověkem a přírodou. Takový přístup neumožňuje postihnout obecnou podstatu techniky ani podstatu revolucí ve výrobních silách společnosti. Vývojová kritéria stroje nelze beze zbytku uplatňovat při komplexním posuzování vývoje techniky, nebo je lze aplikovat jenom v omezené míře. Z hlediska stroje a jeho vývoje je určujícím prvkem jeho pracovní část, z hlediska vývoje techniky vcelku rozhodující roli sehrává místo a postavení člověka ve výrobním procesu.

Klasifikace stupňů technického rozvoje pro potřeby rozboru vlivu techniky na pracovní sílu musí proto důsledně vycházet z klasifikace výrobních funkcí člověka ve výrobním procesu, musí být tedy založena na funkčním hodnocení, na technické definici funkce stroje a pracovní činnosti jeho operátora.

Etapizace technického vývoje podle přeměn obsahu lidské práce

Vyčerpávající klasifikaci stupňů technického vývoje, založenou na principu postupného přechodu jednotlivých pracovních funkcí z člověka na stroj, podal

již před časem J. Auerhan, který rozlišil 11 základních stupňů technického rozvoje [Auerhan 1965 : 37].(1)

Jeho klasifikace vychází z rozložení pracovních funkcí člověka ve výrobním procesu do čtyř základních fází: fáze výkonné, nebo jinými slovy realizace bezprostředního výrobního procesu; fáze řídicí, tj. řízení bezprostředního výrobního procesu; fáze přípravné, tj. přípravy výroby v nejširším smyslu; fáze kontrolní, tj. evidence a vyhodnocování bezprostředního výrobního procesu. V každé fázi výrobního procesu dále rozlišuje různé funkce, takže klasifikace pracovních funkcí člověka ve výrobním procesu obsahuje celkem 14 prvků.

Pořadí jednotlivých stupňů technického rozvoje odráží etapy skutečného vývoje, zatímco pořadí pracovních funkcí je dáno jejich rozdělením do čtyř základních fází. Takže pořadí, v němž jednotlivé funkce skutečně přecházely v historickém vývoji z člověka na stroj, je totožné s pořadím pracovních funkcí člověka ve výrobním procesu jen v hlavních rysech a nikoli ve všech podrobnostech. Uvedená klasifikace stupňů technického rozvoje není vždy totožná ani se vzrůstající složitostí technického řešení stroje. Například většina numericky řízených obráběcích strojů patří do čtvrtého stupně, naproti tomu do osmého stupně patří daleko jednodušší zařízení vybavená zpětnovazebními regulátory.

Za dnešního stavu techniky můžeme považovat za nejdůležitější a nejčastěji se vyskytující stupně 3. až 8. První dva stupně mají v průmyslově vyspělých zemích již omezený a neustále klesající význam, poslední tři stupně jsou sice pro další vývoj techniky velmi důležité, ale zatím se v praxi vyskytují jen zřídka nebo vůbec ne.

S přechodem k sériové a hromadné výrobě, doprovázeným přechodem od univerzálního stroje k speciálním strojům a dále k individuálním poloautomatickým strojům soudobého průmyslu (od stupně 3. ke stupni 4.), se rozsah činnosti obsluhujícího dělníka podstatně zužuje. Zužuje se jednak tím, že se stroje neustále specializují, jednak tím, že se jednotlivé funkce člověka oddělují od bezprostředního výrobního procesu. Čím vyšší je sériovost výroby, tím vyšší techniky je možno ve výrobě používat a tím větší jsou nároky na technickou přípravu výroby. Tím zároveň mizí řemeslná složka kvalifikace dělníka, neboť se objevila na podstatně vyšší úrovni v technické přípravě výroby a v konstrukci strojů, tedy jako vědomá aplikace přírodních a technických věd.

V socialistické společnosti proces vyššího stupně mechanizace a automatizace příznivě ovlivňuje strukturní změny funkce dělnictva, přispívá k homogenizaci dělnické třídy a ke zvýšení podílu kvalifikovaných povolání. Výzkum struktury

-
- (1) 1. ruční nástroj,
 2. nástroj poháněný energií jinou než lidskou,
 3. univerzální stroj,
 4. poloautomatický stroj (nebo aparatura),
 5. mechanizovaná výrobní linka (poloautomatický stroj či aparatura s mechanizovaným přísunem materiálu a odsunem hotových výrobků),
 6. automatický stroj (nebo automatická výrobní linka či aparatura),
 7. automatické zařízení (stroj, linka nebo aparatura) vybavené samočinným měřením průběhu, podmínek a výsledků procesu,
 8. automatické zařízení vybavené samočinnou regulací,
 9. automatické zařízení vybavené samočinnou evidencí charakteristických ukazatelů výrobního procesu,
 10. automatické zařízení, které se samočinně přizpůsobuje změnám podmínek své činnosti, samočinně vyhledává a volí nejvýhodnější cesty ke splnění daného úkolu,
 11. automatické zařízení, které uskutečňuje nejen technické, ale i ekonomické řízení.

pracujících v našem strojírenství například ukázal, že vlivem vývoje techniky se výkonná fáze v pracovním procesu u některých profesí zcela ztrácí a funkce pracovníka pak odpovídá fázi řídicí, resp. přípravné a kontrolní. Přitom profesiogram dělnického povolání se velmi výrazně mění, někdy dokonce v té míře, že lze hovořit o naprosté změně charakteru tohoto povolání, tj. vzniká povolání nové [Struktura pracujících 1965]. Přejít k novému druhu pracovní činnosti, vyvolaný rušením starých profesí nebo také uvolňováním pracovních sil v důsledku technického pokroku, odpovídá zákonu přeměny práce, který vyjadřuje zákonitost fungování pracovní síly v podmínkách nepřetržitého vědeckotechnického pokroku, tedy objektivní nezbytnost nepřetržitého rozvoje fyzických a duševních schopností člověka [Kutta—Soukup a kol. 1975 : 273].

V podmínkách kapitalismu vedl proces mechanizace k naprosté dezintegraci dřívější řemeslné, živé práce a zbavil tak práci jakéhokoli tvůrčího obsahu na úkor subjektu práce. Typickým produktem mechanizované továrny je zaškolený dělník, který již nemusí být dělníkem s širokou kvalifikací, ale je naopak specializovaným na několik málo funkcí nutných k obsluze zdokonaleného stroje.

Dezintegrace živé práce, která doposud stojí v základě vysoké produktivity práce moderního velkopřemyslu, má zvlášť hmatatelné negativní důsledky v pásových výroбах kapitalistických podniků.

Proces mechanizace a částečné automatizace má v podmínkách socialismu dialektickorozporný charakter. Zavádění mechanizované výroby vede na jedné straně k bohatšímu a náročnějšímu obsahu práce, ke zvyšování nároků na kvalifikaci osazenstva i ke zcela novým požadavkům sociálně psychologického charakteru.(2) Na druhé straně se práce v mechanizovaných a částečně automatizovaných provozech stává často monotónní, mění se ve stereotypy vyžadující pouhou rutinu atd. Proto také může dojít k tomu, že v takových provozech mají pracovníci subjektivní pocit nižší samostatnosti a nižší příležitosti rozvoje svých schopností.(3)

Řešit tyto rozpory lze pouze radikální změnou technické úrovně výroby, přechodem od mechanizace k automatizaci ve všech odvětvích národního hospodářství. Tento přechod je neoddelitelnou součástí budování materiálně technické základny komunismu. Komunismus tak vytváří předpoklady pro odstra-

(2) V posledních letech se v ČSSR uskutečnily výzkumy kvalifikace pracovních sil v různých souvislostech, převážně podle potřeb jednotlivých resortních výzkumných institucí. Některé z těchto výzkumů se orientovaly právě na vztahy rozvoje techniky a změn kvalifikační struktury. Ve většině případů byly podloženy poměrně širokým empirickým výzkumem, jako např. u výzkumů provedených v rámci Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí v Bratislavě. Tak byly získány cenné výchozí poznatky pro další výzkum a perspektivní kvantifikaci předpokládaných změn v kvalifikaci a kvalifikační struktuře pracovní síly v procesu vědeckotechnické revoluce.

(3) Zkoumáním vzájemných vztahů technických a společenských faktorů zavádění nové techniky a technologie se zabývá mezinárodní komparativní výzkum *Automatizace a průmysloví dělníci*, prováděný pod záštitou Evropského centra pro koordinaci ve společenských vědách se sídlem ve Vídni. Některé materiály tohoto výzkumu shromážděné sovětskými a československými badateli byly zveřejněny v publikacích: *Naučno-techničeskij progress i rabočij klass socialističeskich stran*. Interní publikace ÚFS ČSAV 1976.

Krevnijičev, V. V.: *Automatizacija kak uslovije povyšeniija soďržatel'nosti truda i udovletvorennosti trudom*. Sociologičeskije issledovanija 1977, č. 1, s. 85–92. Český překlad in: Synopsi 1977, č. 2.

Charvát, F. — Řehák, J. — Tuček, M.: *Dělník v procesu měnící se techniky a technologie*. In: Sociologický časopis 1977, č. 6, s. 583–609.

nění rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, pro osvobození člověka od stereotypních, opakujících se úkonů a uvolňuje ho pro činnosti vlastní jeho podstatě, tj. pro práci tvůrčí, která vyžaduje rozsáhlé znalosti a je zároveň sama základní podmínkou plného a všestranného rozvoje lidské osobnosti.

Z hlediska postavení člověka v procesech materiální výroby se tato tendence projevuje v tom, že těžiště účasti člověka ve výrobě se postupně přesunuje z bezprostřední obsluhy jednotlivých strojů nejprve do oblasti celkového řízení rozsáhlých automatizovaných soustav, ke spojování s operacemi a profesemi technologie, údržby a seřizování, později pak do oblasti výzkumu, vývoje a konstruování.

Východiskem současné revoluce ve výrobních silách je přechod k automatizaci technologie výrobních procesů i automatizace samotného procesu řízení výroby. Podstata automatizace v probíhající vědeckotechnické revoluci nespočívá v pouhé automatizaci izolovaného stroje, ale v komplexní automatizaci celého výrobního procesu a v přechodu od automatizace řízení jednotlivých technologií k automatizovanému řízení rozsáhlých a složitých výrob jako celku. Tedy nikoli v přeměně stroje, ale v přeměně techniky jako takové a celé soustavy výrobních sil. Tato přeměna se uskutečňuje v jednotlivém procesu revolučních přeměn vědy a techniky. Do popředí se dostává technologie a nestrojové techniky, tedy technologický postup, způsob výroby. V důsledku předávání řídicích funkcí technickým prostředkům nabývají technologické procesy nových kvalit, neboť se stávají regulovatelnými a autoregulačními. Na čelné místo se dostává přenos informací a výroba se stává bezprostřední aplikací vědeckotechnických poznatků.

Probíhající revoluce v technologii je spjata s revolucí ve způsobech získávání energie, informací, materiálů. Staré výrobní postupy jsou vytlačovány novými a místa starých strojů zaujímají stroje nové, které jsou konstruovány na zcela nových fyzikálních principech. Rychleji nežli výroba samotných strojů se v době vědeckotechnické revoluce vyvíjí výroba měřicích, regulačních a kontrolních přístrojů, jež se stávají rozhodující položkou v investičních průmyslových celcích.

Automatizace v obecném smyslu je vlastně předávání libovolných funkcí člověka stroji. „Automatizace je zavedení nebo použití vysoce automatizovaných strojů nebo procesů, které z valné části vylučují lidskou práci a detailní lidské řízení“ [Lilley 1958 : 8]. Automatizace byla v dějinách nejednou uplatněna. Také snaha automatizovat stroje a továrny existuje již dávno. Wiener uvádí příklad výroby šroubů ve velkém, která byla prováděna na mechanicky řízeném automatu bez nějakého podstatnějšího lidského zásahu [Wiener 1963 : 145]. Při dnešní automatizaci je podstatné to, že cílem se stává automatizace řízení technologických procesů za využití počítačů [Němec 1978 : 258], tedy komplexní automatizace.

Charakteristika automatizace je dána tím, že zasahuje všechny oblasti lidské činnosti, výrobní, poznávací i řídicí, a jejím určujícím rysem je trvalý proces postupného předávání funkcí člověka v systému společenské výroby technickým zařízením. „Automatizace je současnou formou dalšího revolučního rozvoje výrobních sil společnosti v jejich věcné, organizační a zprostředkované i lidské formě“ [Pernica 1980]. Automatizace je poslední fází mechanizace, v níž člověk-operátor vykonávající funkci řízení nikoliv jednotlivých strojů, ale celého výrobního procesu, je zaměněn systémem automatického řízení. Vyšší fází automatizace je kybernetizace, tj. použití samočinných počítačů ve výrobních procesech, v řízení výrobních podniků i celých odvětví průmyslové výroby, kybernetizace, kterou předpověděl N. Wiener, když napsal: „Především bude

posloupnost pracovních operací řízena něčím takovým, jako je moderní velmi rychlý matematický stroj“ [Wiener 1963 : 146].

Takové jsou rysy přechodu k vyšším stupňům průmyslové práce.

Stupně technického vývoje podle členění obecného stroje

Vedle klasifikačních stupňů technického vývoje založených na klasifikaci pracovních funkcí člověka ve výrobě je možná také etapizace podle složitosti obecného stroje. Ačkoli je tato etapizace zcela oprávněná, je pro potřeby sociologických výzkumů méně vhodná, neboť při rozboru současné vědeckotechnické revoluce nelze setrvávat na kritériu automatiky jednotlivých funkcí stroje, ale je nutno přejít k měřítku automatizace celého výrobního cyklu. Řídící a kontrolní zařízení a systémy nabývají relativně samostatného významu a uplatňují se při plnění složitých výrobních funkcí, při řízení technologických procesů i při řízení celých odvětví národního hospodářství.

Celkové tendence ve vývoji strojů popsal již K. Marx: „Jednoduché nástroje, akumulace nástrojů, složené nástroje, pohon těchto složených nástrojů jedinou ruční hybnou silou, člověkem, pohon těchto nástrojů přírodními silami, stroj, systém strojů s jedinou hybnou silou, systém strojů s automatickou hybnou silou — takový je vývoj strojů“ [Marx-Engels 1958 : 169]. Z hlediska nejvyššího vývojového stupně dnešních technických prostředků, ztělesněného v automatu, můžeme každý stroj rozložit na ústrojí hnací, převodové, pracovní a řídicí. Vývoj techniky od vzniku primitivních nástrojů až po současné automatizované systémy je někdy zjednodušeně popisován právě jako generalizace založená na průmětu těchto čtyř mechanismů obecného stroje.

Ruční nástroj je podle tohoto modelu zastoupen ve stroji ve formě pracovního ústrojí, jež je mechanickou analogií výrobní funkce ruky člověka. Převodový mechanismus představuje obraz různých zařízení, jimiž si člověk začal ulehčovat svou práci při současném využívání tažné síly zvířat nebo hybné síly proudícího média, vody a větru (různá mechanická ústrojí). Hnací ústrojí stroje je na stupních jednotlivých vývojových stadií techniky zastoupeno vlastním strojem v úzkém slova smyslu (tzv. energetické stroje). Konečně řídicí zařízení univerzálního stroje figuruje jako analogie procesu automatizování výrobních úseků.

Technika jako „duchovní dějiny přírody“ pak vystupuje ve čtyřech modifikacích: ve formě pracovního nástroje,
mechanických ústrojí,
energetického stroje
a automatů [Beck 1969 : 68].

Jaké jsou tedy stupně technického pokroku podle tohoto modelu? Etapizace vývoje techniky tady začíná u techniky ručních nástrojů. Tyto nástroje nejsou činné samostatně, nýbrž pouze ve spojení s rukou člověka. Nástroj tak vystupuje jako prodloužení schopnosti lidské ruky. Jeho činné působení i hybná síla přitom závisí zcela na této ruce.

Dokonalejší podobou techniky je technika pracovních mechanických ústrojí, jež zcela nahrazují anebo znásobují účinek lidské ruky jako zdroje hybné síly. Takové mechanismy zprostředkovávají předávání energie z přirozených zdrojů pracovnímu nástroji. Patří sem například tzv. fyzikální jednoduché stroje a také kolo na vodní nebo větrný pohon. Oproti prostému nástroji smysl činného působení zde již nespadá v jedno se smyslem hybné síly. Tento princip proto umožňuje využívat jako zdroje energie „zvnějšku“ působící tažné síly zvířat nebo jiných přírodních sil.

Na dalším stupni vývoje techniky se objevují „stroje v pravém slova smyslu pocházející z konce 18. století“ [Marx-Engels 1958 : 169], tj. zařízení k přeměně nejrůznějších druhů energie — odtud název energetické stroje. Počátek této etapy představuje parní stroj, sestrojený J. Wattem. Tyto stroje přeměňují nejen mechanickou, ale též fyzikální a chemickou energii, čímž člověku umožňují odpoutat se od bezprostřední závislosti na přírodních procesech. Ovšem člověk díky tomuto „osvobození“ se zároveň dostává do závislosti na jiné úrovni, limitované rozsahem surovinových a energetických zdrojů přírody.

V současné době vzniká čtvrtá fáze vývoje „obecného stroje“, představovaná automaty, které si „samy“ řídí přívod energie, kontrolují svůj chod, vyrovnávají rušivé vlivy a tak se přizpůsobují změněným situacím provozu. Člověk, jenž pracoval s jednoduchými nástroji, nebyl jen zdrojem a usměrňovatelem energie, ale rovněž zdrojem příkazů usměrňujících všechny pohyby těchto nástrojů. Naproti tomu automat vykonává bez přímé účasti člověka nejen energetické, ale i řídící, informační postupy. Člověk se osvobozuje od povinnosti usměrňovat; rychlost výkonnosti technického zařízení se odpoutala od biologicko-psychických vlastností člověka.

Tak tedy můžeme popis složitosti vývoje „stroje“ do určité míry aplikovat na vývoj techniky. Ne však beze zbytku, neboť neumožňuje postihnout konkrétní realitu vědeckotechnické revoluce, tj. automatizované provozy, automatizované a kybernetické systémy, chemizaci a biologizaci výroby apod., kde se dřívější bezprostřední tělesný kontakt člověka se strojem nahrazuje vztahem zcela jiného druhu, který lze považovat za zvláštní komunikaci, odehrávající se na základě předem stanoveného programu. Tuto komunikaci umožňuje zavedení samočinných systémů řízení do výroby, daleko překračující pojem řídícího článku stroje.

Etapizace technického pokroku podle složitosti stroje představuje i jiné nebezpečí — totiž že v jejím zajetí uvízne podstata procesů probíhajících v současné vědeckotechnické revoluci, jež pak mohou být popisovány jako prostý přechod od trojčlenné struktury strojů ke struktuře čtyřčlenné, jejímž novým článkem je právě řídící, kontrolní a regulační automatické zařízení (čtvrtý článek stroje). Aplikace „čtvrtého článku“ na podstatu automatizace v probíhající vědeckotechnické revoluci může mít za následek zamlžení a zkreslení úlohy celého procesu automatizace.

Charakteristický rys současné vědeckotechnické revoluce spočívá v tom, že logické funkce ve výrobě přebírají stroje, a to pomocí výpočetní techniky. Nejedná se tedy pouze o uplatnění řídící části jednotlivého stroje, ale o automatické pracovní pochody kontrolované elektronickými počítači.

Sama automatizace výroby a řízení byla po dlouhou dobu považována za základní znak vědeckotechnické revoluce. Zastánci tohoto názoru vycházeli z jednoho ze základních zákonů technického pokroku, který je vyjádřen ve formě přesunu výrobních funkcí z člověka na technické prostředky. Vznikl tento model: V podmínkách průmyslové revoluce na přelomu osmnáctého a devatenáctého století spočíval proces rozvoje techniky v tom, že výkonná a hybná funkce byla předána strojům. V podmínkách vědeckotechnické revoluce probíhá proces předávání logických kontrolních a řídících funkcí automatickým zařízením. Automatizace tak představuje další stupeň technického pokroku.

Význam automatizace jako jednoho z nejvýznamnějších jevů současného vědeckotechnického převratu je nesporný. Současné však nelze redukovat podstatu vědeckotechnické revoluce jen na automatizaci a „kosmizaci“ výroby, rozvoj kybernetiky, využívání nových druhů energie a podobně. Nelze ji zto-

tožňovat jen s nějakým významným vědeckým objevem nebo směrem technického pokroku. Jde vždy o komplexní přestavbu celé vědeckotechnické základny, měnící nejen věcné komponenty výrobních sil, ale také formy organizace a řízení, jakož i místo a úlohu člověka ve výrobním procesu.

Posuzování úlohy automatizace v procesu vědeckotechnické revoluce je komplikováno do jisté míry tím, že existuje mnoho přechodných stadií v použití automatizovaných mechanismů a velká různorodost forem spojování procesů automatizace s procesy mechanizace a celkového technologického zdokonalování výroby v tom kterém případě [Avtomatizacija 1975 : 17]. Nelze proto vystačit například s běžnými pojmy „mechanizace“, „komplexní mechanizace“, „automatizace“, „komplexní automatizace“, které neumožňují dostatečně podrobné členění technického vývoje a navíc jsou vymezeny velmi nepřesně. Východiskem zde skutečně může být jen důsledně funkční přístup. Pouhá aplikace principu „čtvrtého článku“ stroje způsobuje četná nedorozumění.

S tímto přístupem polemizuje například sovětský ekonom G. Danilin. Danilin se nejprve ohrazuje proti objasňování podstaty vědeckotechnické revoluce vycházející z předpokladu, že revoluční přeměny výrobních sil jsou vyvolány elektronickou výpočetní technikou a automatizací výroby [Danilin 1976]. Odmítaje princip „čtvrtého článku“ stroje kritizuje metodologické pozice takového přístupu za to, že za prvotní jsou považovány nikoli pracovní nástroje, nýbrž řídicí zařízení stroje. Současně zdůrazňuje, že ze všech prvků soudobého stroje vstupuje do přímého kontaktu s pracovním předmětem pouze pracovní stroj. Mění jeho tvar, stav a podobu, čímž současně vytváří jeho užitnou hodnotu. Převrat vyvolaný zavedením výpočetní techniky v prostředcích zpracování informací v netechnických systémech nemůže podle jeho názoru revolucionizovat výrobní síly, a to ze dvou důvodů: především tyto systémy prý nepatří do kategorie výrobních sil a dále nevystupují v nich tradiční stroje.

Aby se tedy vyhnul metodologii „čtvrtého článku“ stroje, vychází Danilin při analýze přeměn ve výrobních silách vždy z pracovního prostředku, z pracovního stroje, tedy mechanismu, jehož pracovní nástroje provádějí tytéž operace, které dříve vykonával analogickými nástroji dělník. V průmyslové revoluci byly kvalitativní přeměny pracovních nástrojů počátkem převratu ve výrobních silách společnosti.

Historickou zásluhu na osvětlení tohoto procesu má K. Marx. Marx v dopise B. Engelsovi z 28. ledna 1863 napsal: „Průmyslová revoluce nevychází z pohonné síly, ale z té části stroje, kterou Angličané nazývají 'working machine' (pracovní stroj)“ [Marx-Engels 1963 : 262]. Přibližně v téže době K. Marx uvádí analogický závěr ve svých *Ekonomických rukopisech z let 1861—63: Průmyslová revoluce*, charakteristická pro kapitalistický způsob výroby, vycházela z přetvoření především té části pracovního prostředku, která se bezprostředně dostává do kontaktu se zpracovávaným materiálem. „Ani parní stroj v té podobě, jak byl vynalezen koncem 17. století v manufakturním období a existoval až do počátku 80. let 18. století, nevyvolal žádnou průmyslovou revoluci. Naopak právě vytvoření pracovních strojů vyvolalo nutnost revoluce v parním stroji“ [Marx 1954 : 401].

V manufakturní výrobě, která změnila původního řemeslníka v živý stroj k provádění některých dílčích funkcí výrobního procesu, dozrává rozpor mezi novým technologickým způsobem a starým ekonomickým řádem, právě tak, jako dnes narůstá rozpor mezi zákonitostmi kapitalistického řádu a mezi zaváděním komplexní automatizace výroby. Nová revoluce mohla být uskutečněna jedině v podmínkách nového ekonomického a politického panství buržoazie. Východiskem této revoluce bylo nahrazení činnosti člověka v pra-

covním procesu novými pracovními stroji. Teprve to umožnilo aplikovat ve výrobě nové energetické stroje jako zásadně nový technický prostředek a široce rozvinout strojovou výrobu, nahrazující ruční práci.

Také v současné vědeckotechnické revoluci je kritériem technického pokroku to, jak jednotlivé pracovní funkce přecházejí postupně z člověka na stroj. Je pro ni charakteristický nový stupeň rozvoje techniky a s ní spjaté technologie, vznikající z jejich organického srůstání s vědou a umožňující přeměnu výroby v automaticky se uskutečňující proces, řízený a organizovaný člověkem. Proto také kritérium „čtvrtého článku“ stroje již nedává pravdivý obraz revolucionizace výrobních sil.

Literatura

- Auerhan, J.: *Technika, kvalifikace, vzdělání*. Praha, NPL 1965.
Automatizacija i rabočij klass pri kapitalizme. Moskva, Nauka 1975.
Beck, H.: *Philosophie der Technik*. Trier, Spee-Verlag 1969.
Danilin, G.: *O suščnosti naučno-těchničeskoj revoljucii*. In: *Voprosy ekonomiki* 1976, č. 10. Česky in: *Synopsys* 1977, č. 1.
Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
Lilley, S.: *Automatizace a společnost*. Praha, Orbis 1958.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 4*. Praha, SNPL 1958.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 18*. Praha, NPL 1966.
Marx, K. — Engels, B.: *Sočíněnija, tom 30*. Moskva 1963.
Němec, J.: *Dlouhodobá prognóza stavby strojů*. In: *Strojírenství* 28, 1978, č. 5.
Pernica, V.: *Automatizace — řízení — počítače*. Tribuna 1980, č. 14.
Stork, H.: *Einführung in die Philosophie der Technik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1977.
Struktura pracujících ve strojírenství. In: *Zprávy Výzkumného ústavu odborného školství, sv. 2*. Praha 1965.
Wiener, N.: *Kybernetika a společnost*. Praha, SNTL 1963.

Резюме

В. Хорняк: К вопросам этапизации технического развития в условиях научно-технической революции

Классификация степеней технического прогресса может исходить или из преобразований содержания человеческого труда, которые возникают в процессе науднотехнического прогресса, или из сложности общей машины. Этапизацию технического развития для нужд анализа влияния техники на рабочую силу (в соответствии с понятием НТР как революции в трудовой деятельности человека) необходимо рассматривать прежде всего по классификации производительных функций человека в процессе производства, она должна быть основана на функциональной оценке техники. С другой стороны это значит, что процесс общего развития техники нельзя просто отождествлять с историей развития общей машины, или что критерии развития машины нельзя полностью использовать при комплексном рассмотрении развития техники. В конце концов с точки зрения машины и ее развития определяющим элементом является трудовая часть, затем как с точки зрения развития техники вообще решающую роль играет место и положение человека в процессе производства. Принцип постепенного перехода отдельных трудовых функций с человека на машину используется в классификации, которую недавно предложил И. Ауерхан и которая различает 11 основных степеней технического развития. Расстановка трудовых функций человека в процессе производства предоставляет возможность адекватно подхватить процессы механизации и автоматизации в современной НТР, при которых центр участия человека в производстве постепенно переносится с непосредственного обслуживания отдельных машин сначала в область общего управления большими автоматизированными системами, ведет к соединению операций обслуживания с операциями и профессиями технологии, ремонтом и регулировкой, позднее к переходу в область исследования, развития и конструкции. Данное членение вместе с классификацией разных форм промышленного труда, раз-

работанной группой промышленных социологов в г. Геттинген, можно очень выгодно использовать также в существующих условиях, напр. в металлообрабатывающей промышленности, значит в области, где до сих пор преобладает общепринятая технология обработки резанием. Классификация степеней технического развития по сложности общей машины наоборот для нужд социологических исследований менее подходящая. Причиной, кроме других, является и то, что при анализе трудовых процессов в условиях современной НТР уже нельзя настаивать на критерии автоматизации отдельных функций машины, но необходимо перейти на критерий автоматизации всего производственного цикла. И механическое применение отдельных составных частей машины на сущность автоматического процесса может привести к тому, что роль и место автоматизации в общем развитии техники (для иллюстрации приведены заключения Г. Давилина) могут быть затуманены и искажены. Эта качественно новая степень развития техники и с ней связанные технологии возникают из ее органического сращения с наукой и обеспечивают преобразования производства в автоматически происходящий процесс, управляемый и организованный человеком.

Summary:

V. Hornák: Concerning the Problems of the Phasing of Technological Development in the Conditions of the Scientific and Technological Revolution

A classification of the level of technological progress can proceed either from the changes in the content of human labour occurring in the process of scientific and technological development or from the complexity of general machinery. The phasing of technological development for the requirements of the analysis of the impact of technology on labour (in line with the concept of the scientific-technological revolution as a revolution in man's labour) should be assessed first and foremost according to the classification of man's productive functions in the production process; it should be based upon a functional appraisal of technology. This — on the other hand — means that the process of the overall technological development cannot be simply identified with the history of the development of general machinery, or that the developmental criteria cannot be applied completely in the case of a comprehensive evaluation of the development of technology. Moreover, from the viewpoint of machinery and its development the determining feature is its working side while from the point of view of the development of technology the decisive role is played by the position and status of man in the production process. The principle of the gradual transition of the individual labour functions from man to machinery is applied in the classification proposed some time ago by J. Auerhan, who distinguishes 11 basic levels of technological development. The distribution of man's labour functions in the production process here makes it possible adequately to capture the process of mechanization and automation in the present-day scientific-technological revolution in which the focal point of man's participation in production has been gradually shifting from immediate attendance on individual machines first to the sphere of overall management of large-scale automated systems, leading to a link-up of the attending operations with technological operations and professions, maintenance, adjustments, and later to a transition to the field of research, development and designing. The above-mentioned stratification along with the classification of various forms of industrial labour, elaborated by a group of industrial sociologists in Gottingen, can be very well applied also in the current conditions, for instance in metal working industry, i. e. in an area with a still predominant conventional technology of chip cutting. On the contrary, the classification of the level of technological development according to the complexity of general machinery is less suitable for the requirements of sociological research. Among other reasons, this is because when analysing the labour processes in the conditions of the scientific-technological revolution it is no longer possible to use the criterion of automation of the individual functions of the machinery involved but it is necessary to proceed to the criterion of the automation of the entire production cycle. Moreover a mechanical application of the individual components of the machine on the substance of the automation process may result in the blurring and distortion of the role and position of automation in the overall technological development (for a better illustration the conclusions reached by G. Danilin are presented). This qualitatively new level of technological development, and the interrelated technology proceed from their organic intertwining with science, facilitating a change of production into an automatically running process, controlled and organized by man.

Statistické ověřování reprezentativity: koeficienty neshody

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

Reprezentativita je beze sporu jedním z hlavních kritérií výzkumných dat a zároveň nutným předpokladem pro kvalitní interpretační závěry. Její porušení může vést ke zkreslení výsledků a tím následně k mylným praktickým opatřením či teoretickým úvahám. Rozbor pojmu a argumentace jeho důležitosti i základní úlohy s ním spojené byly prezentovány v práci J. Řeháka [1978]. Praktickými aspekty ověřování statistické reprezentativity se zabývala B. Řeháková [1979]. Cílem této stati je zavést nové metody při hodnocení reprezentativity a přispět tak k řešení tohoto naléhavého úkolu.

Při studiu statistických jevů nás zpravidla zajímají dva hlavní typy úloh: statistické testování existence jevu a měření síly (intenzity, stupně), s níž se daný jev projevuje. Proto často používáme postup, který odpovídá výzkumné logice: nejprve zjistíme, zda data indikují existenci jevu (statistickým testem), a je-li tomu tak, pak měříme intenzitu jevu.

V článku B. Řehákové [1979] byly popsány testy dobré shody, které jsou vhodné pro ověřování reprezentativity nominálních znaků. Nulová hypotéza znamenala shodu předpokládaného a získaného rozdělení četností. Zamítnutí nulové hypotézy vedlo k závěru, že vzhledem k danému znaku je šetření nereprezentativní a že se v něm projevují nenáhodné faktory, jejichž působení znamená vychýlení dat.

V tomto článku je navržen a popsán způsob měření stupně nereprezentativity (neshody) empiricky získaného rozdělení četností a předem daného (postulovaného, teoretického, skutečného populačního) rozdělení.

Zatímco testování shody provádíme většinou za předpokladu nominálního znaku (chi-kvadrát test je test shody proti omnibusové alternativě) a alternativy se snažíme specifikovat pomocí znaménkového schématu, stupeň neshody měříme pro různé typy znaků různě. Zde navržené koeficienty vycházejí z tak zvaného D-modelu, zavedeného v článku J. Řeháka a B. Řehákové [1978, 1979], čímž je dáno jednotné hledisko jejich interpretace pro různé typy znaků. Zároveň je též uvedena a diskutována Weilerova míra neshody [Weiler 1966] pro nominální znaky.

Dále jsou uvedeny směrodatné odchylky koeficientů pro určení konfidenčních intervalů a testy pro porovnání koeficientů ve dvou nebo více nezávislých souborech. V dodatku jsou stručně naznačeny důkazy hlavních vlastností.

I. Formulace úlohy

1. Je dán znak, který má K hodnot (kategorií).
2. Relativní četnosti hodnot znaku v cílové populaci¹⁾ jsou známé a jsou rovny

¹⁾ Nebo zde můžeme říci též: předpokládáme, že výběrové četnosti jsou rovny daným číslům. V tom případě nejde o úlohu statistického měření stupně odklonu od reprezentativity, ale o měření neshody empiricky zjištěných údajů od předpokladu, teorie, apriorního názoru apod. Obsah stati se bude dále soustřeďovat na problematiku reprezentativity, čtenář však může snadno úlohu přeformulovat pro potřeby hodnocení neshody předpokladu a zjištěné skutečnosti.

$$\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_K, \quad \sum \pi_i = 1, \quad \pi_i \geq 0$$

pro všechna i .

3. Výběrový soubor obsahuje n pozorování tak, že v kategorii „ i “ je n_i pozorování ($i = 1, \dots, K$), tj. rozdělení absolutních četností je

$$n_1, n_2, \dots, n_K, \quad \sum n_i = n, \quad n_i \geq 0$$

pro všechna i .

Výběrové relativní četnosti jsou

$$f_1 = \frac{n_1}{n}, \dots, f_K = \frac{n_K}{n}, \quad \sum f_i = 1, \quad f_i \geq 0$$

pro všechna i .

4. Výběrový soubor reprezentuje populaci, v níž jsou relativní četnosti znaku

$$p_1, p_2, \dots, p_K, \quad \sum p_i = 1, \quad p_i \geq 0$$

pro všechna i .

Hledáme vhodný koeficient ϱ , který by měřil odchylku rozdělení $(p_1, \dots, p_K)$ od $(\pi_1, \dots, \pi_K)$.

Vyjdeme ze vzdálenosti $D(\pi, p)$ dvou rozdělení π, p , která byla zavedena v článku J. Řeháka a B. Řehákové [1978] pro různé typy znaků. Koeficient neshody $\varrho = \varrho(\pi, p)$ mezi rozděleními π a p zavedeme tak, aby měl tyto jednoduché a rozumné vlastnosti:

a)
$$\varrho(\pi, p) = 0$$

právě když $D(\pi, p) = 0^{2)}$.

b)
$$\varrho(\pi, p) = 1$$

právě když se rozdělení π a p liší maximálně³⁾ vzhledem ke vzdálenosti odpovídající typu znaku.

c)
$$\varrho(\pi, p)$$

je rostoucí funkcí vzdálenosti rozdělení π a p . Tyto logické požadavky splňuje koeficient

$$(1) \quad \varrho = \varrho(\pi, p) = \frac{D(\pi, p)}{\max_p D(\pi, p)}$$

Jestliže neznáme rozdělení p , pak koeficient ϱ odhadneme⁴⁾ pomocí

$$(2) \quad R = \varrho(\pi, f) = \frac{D(\pi, f)}{\max_f D(\pi, f)}$$

Chceme-li zjišťovat interval spolehlivosti pro ϱ , pak musíme předpokládat, že výběrový soubor byl získán prostým náhodným výběrem, resp. postupem k němu

²⁾ Pro nominální a ordinální znak platí, že $D(\pi, p) = 0$ právě když $\pi_i = p_i$ pro všechna i , tj. populační a výběrové rozdělení je totožné. Pro kategorizovaný kardinální znak je $D(\pi, p) = 0$ právě když průměry rozdělení π a p jsou shodné.

³⁾ Maximální možná vzdálenost je zde chápána vzhledem k danému populačnímu rozdělení π .

⁴⁾ Tento odhad je vychýlený, přičemž pokus o opravu vychýlení vede k jiným nežádoucím vlastnostem. Vychýlení však klesá s rostoucí hodnotou ϱ a s počtem pozorování. Vzhledem k tomu, že koeficient budeme používat pro velké soubory, nebudeme se tímto nedostatkem zabývat.

ekvivalentním⁵⁾ (případ stratifikovaného výběru bude rozebrán později) a že alespoň pro jedno i je $\pi_i \neq p_i$.

$100(1 - \alpha)$ procentní interval spolehlivosti pro koeficient ϱ je

$$(3) \quad \left(R - z \sqrt{\frac{v(R)}{n}}, \quad R + z \sqrt{\frac{v(R)}{n}} \right)$$

kde n je výběrová velikost, $\sqrt{v(R)/n}$ je odhad směrodatné odchylky koeficientu R a z je $100(1 - \alpha/2)$ procentní kvantil normálního rozdělení.⁶⁾ Tento interval spolehlivosti určuje se spolehlivostí $100(1 - \alpha)$ procent rozmezí, v jakém se pohybuje hodnota koeficientu $\varrho(\pi, p)$.

II. Koeficienty neshody

Uvedeme si nyní vzorce a příklady výpočtů koeficientů neshody pro tři základní typy znaků: nominální, ordinální a kategorizovaný kardinální. Zcela obdobně lze koeficient zavést i pro jiné typy znaků.

A. Nominální znak

Koeficient neshody $\varrho(\pi, p)$, kde π a p jsou rozdělení nominálního znaku, vychází ze vzdálenosti

$$(4) \quad D(\pi, p) = \sqrt{\sum_{i=1}^K (\pi_i - p_i)^2},$$

přičemž

$$(5) \quad \begin{aligned} \max_p D(\pi, p) &= \sqrt{(1 - \pi_{\min})^2 + \sum_{i=1}^K \pi_i^2 - \pi_{\min}^2} = \\ &= \sqrt{1 - 2\pi_{\min} + \sum_{i=1}^K \pi_i^2}, \end{aligned}$$

kde $\pi_{\min} = \min(\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_K)$.

Podle (1), (2), (4), (5) je tedy

$$(6) \quad \varrho = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^K (\pi_i - p_i)^2}{1 - 2\pi_{\min} + \sum_{i=1}^K \pi_i^2}}$$

⁵⁾ Ekvivalentním postupem zde chápeme buď matematicky ekvivalentní výběr (např. některé případy systematického výběru), nebo výběr, který se empiricky chová vzhledem k výběrovým chybám jako prostý náhodný (např. některé případy kvótního výběru).

⁶⁾ Pro 95procentní spolehlivost je $z = 1,96$, pro 99procentní je $z = 2,58$, pro 99,9procentní je $z = 3,29$.

$$(7) \quad R = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^K (\pi_i - f_i)^2}{1 - 2\pi_{\min} + \sum_{i=1}^K \pi_i^2}}$$

Odhad směrodatné odchylky koeficientu R je

$$(8) \quad \sqrt{\frac{v(R)}{n}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^K f_i(f_i - \pi_i)^2 - \left[\sum_{i=1}^K f_i(f_i - \pi_i) \right]^2}{n \left[\sum_{i=1}^K (f_i - \pi_i)^2 \right] \left[1 - 2\pi_{\min} + \sum_{i=1}^K \pi_i^2 \right]}}$$

Příklad 1.

Ve výzkumu obyvatel ČSSR od 15 let byla zkoumána statistická reprezentativita šetření vzhledem ke znaku rodinný stav u žen. Data jsou uvedena v tabulce 1. Pomocí testu chí-kvadrát byla zamítnuta hypotéza shody.⁷⁾

Tabulka 1. Výpočet R a jeho směrodatné odchylky pro znak „rodinný stav“ u žen ($n = 594$)

Rodinný stav	Vdaná	Svobodná	Rozvedená nebo vdova	Součet
Populační proporce (π_i)	0,625 1	0,183 7	0,191 2	1,000 0
Výběrová proporce (f_i)	0,540 4	0,284 5	0,175 1	1,000 0
π_i^2	0,390 750	0,033 746	0,036 557	0,461 053
$(f_i - \pi_i)^2$	0,007 174	0,010 161	0,000 259	0,017 594
$f_i(f_i - \pi_i)^2$	0,003 877	0,002 891	0,000 045	0,006 813
$f_i(f_i - \pi_i)$	-0,045 772	0,028 678	-0,002 819	-0,019 913

(Údaje v posledních čtyřech řádcích jsou proti uvedeným v textu zaokrouhlené.)

Podle (7) je

$$R = \sqrt{\frac{0,01759394}{1 - 2 \cdot 0,1837 + 0,46105314}} = \sqrt{\frac{0,01759394}{1,09365314}} = 0,1268 \approx 0,13$$

a podle (8) je

$$\sqrt{\frac{v(R)}{n}} = \sqrt{\frac{0,00681297 - 0,00039654}{594 \cdot 0,01759394 \cdot 1,09365314}} = \sqrt{\frac{0,00641643}{11,42955063}} = 0,02369366$$

Podle (3) 95procentní interval spolehlivosti pro ϱ je $R \pm 1,96 \cdot \sqrt{\frac{v(R)}{n}} = 0,1268 \pm 1,96 \cdot 0,02369366 = 0,1268 \pm 0,0464 = (0,0804; 0,1732) \approx (0,08; 0,17)$.

E. Ordinální znak

Pro ordinální znak definujeme vzdálenost dvou rozdělení jako

⁷⁾ Příklad byl uveden v článku B. Řehákové [1979].

$$(9) \quad D(\pi, p) = \sqrt{2 \sum_{i=1}^{K-1} (\Pi_i - P_i)^2}$$

kde Π a P jsou distribuční funkce pro rozdělení π a p

$$(\Pi_i = \sum_{j=1}^i \pi_j, P_i = \sum_{j=1}^i p_j).$$

Maximální hodnotu nabývá tato vzdálenost pro rozdělení $(0, 0, \dots, 0, 1)$ nebo $(1, 0, \dots, 0)$, tedy

$$(10) \quad \max_p D(\pi, p) = \max \left(\sqrt{2 \sum_{i=1}^{K-1} \Pi_i^2}, \sqrt{2 \sum_{i=1}^{K-1} (1 - \Pi_i)^2} \right).$$

Koeficient neshody ϱ je tedy

$$(11) \quad \varrho = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{K-1} (\Pi_i - P_i)^2}{\max \left(\sum_{i=1}^{K-1} \Pi_i^2, \sum_{i=1}^{K-1} (1 - \Pi_i)^2 \right)}}$$

a jeho odhad R

$$(12) \quad R = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{K-1} (\Pi_i - F_i)^2}{\max \left(\sum_{i=1}^{K-1} \Pi_i^2, \sum_{i=1}^{K-1} (1 - \Pi_i)^2 \right)}}$$

Odhad směrodatné odchylky koeficientu R je

$$(13) \quad \sqrt{\frac{v(R)}{n}} = \sqrt{\frac{\sum_{k=1}^{K-1} (F_k - \Pi_k)^2 F_k (1 - F_k) + 2 \sum_{k < j} (F_k - \Pi_k) (F_j - \Pi_j) F_k (1 - F_j)}{n \left[\sum_{k=1}^{K-1} (F_k - \Pi_k)^2 \right] \left\{ \max \left[\sum_{k=1}^{K-1} \Pi_k^2, \sum_{k=1}^{K-1} (1 - \Pi_k)^2 \right] \right\}}}$$

Příklad 2.

Ve výzkumu obyvatel ČSSR od 15 let zkoumáme statistickou reprezentativitu šetření vzhledem ke znaku vzdělání. Data jsou uvedena v tabulce 2. Pomocí testu chí-kvadrát byla zamítnuta hypotéza shody.³⁾

Podle vzorce (12) je

$$R = \sqrt{\frac{0,05091738}{2,54056819}} = 0,14$$

³⁾ Příklad byl uveden v článku B. Řehákové [1979].

Dosažením do (13) zjistíme, že

$$\sqrt{\frac{v(R)}{n}} = \sqrt{\frac{0,0114803534 + 0,0091623671}{1126 \cdot 0,05091738 \cdot 2,54056819}} = \sqrt{\frac{0,0206427205}{145,6583195}} = 0,0119046277$$

Podle (3) je 95procentní interval spolehlivosti pro koeficient neshody ϱ (za z dosadíme 1,96) roven (0,12; 0,16).

Tabulka 2. Výpočet koeficientu neshody R a jeho směrodatné odchylky pro znak „vzdělání“ ($n = 1126$, $K = 5$)

Vzdělání	Základní nevyučení	Základní vyučení	Další bez maturity	Střední s maturitou	Součet
Kumulativní populační proporce (Π_k)	0,562 7	0,773 9	0,831 2	0,966 5	—
Kumulativní výběrové proporce (F_k)	0,372 1	0,673 2	0,766 5	0,950 3	—
$1 - F_k$	0,627 9	0,326 8	0,233 5	0,049 7	—
Π_k^2	0,316 631	0,598 921	0,690 893	0,934 122	2,540 568
$(1 - \Pi_k)^2$	0,191 231	0,051 121	0,028 493	0,001 122	0,271 968
$F_k - \Pi_k$	-0,190 6	-0,100 7	-0,064 7	-0,016 2	—
$(F_k - \Pi_k)^2$	0,036 328	0,010 140	0,004 186	0,000 262	0,050 917

(Údaje v posledních čtyřech řádcích jsou proti uvedeným v textu zaokrouhlené.)

C. Kategorizovaný kardinální znak

Distanční analýza kardinálních znaků je ekvivalentní práci s průměry. Jestliže jsou $x_1, \dots, x_K$ číselné hodnoty znaku (např. středy třídicích intervalů) uspořádané podle velikosti, pak

$$(14) \quad D(\pi, p) = |\bar{X}_\pi - \bar{X}_p|,$$

$$\text{kde } \bar{X}_\pi = \sum_{i=1}^K \pi_i x_i, \quad \bar{X}_p = \sum_{i=1}^K p_i x_i$$

Maximální dosažitelná vzdálenost je tedy

$$(15) \quad \max_p D(\pi, p) = \max (|\bar{X}_\pi - x_1|, |x_K - \bar{X}_\pi|) \\ = \max (\bar{X}_\pi - x_1, x_K - \bar{X}_\pi)$$

Koeficient neshody, který měří neshodu průměrů rozdělení π a p , je tedy

$$(16) \quad \varrho = \frac{|\bar{X}_\pi - \bar{X}_p|}{\max (\bar{X}_\pi - x_1, x_K - \bar{X}_\pi)}$$

a jeho odhad R

$$(17) \quad R = \frac{|\bar{X}_\pi - \bar{X}_f|}{\max (\bar{X}_\pi - x_1, x_K - \bar{X}_\pi)}$$

Odhad směrodatné odchylky koeficientu R je⁹⁾

$$(18) \quad \sqrt{\frac{v(R)}{n}} = \frac{\sqrt{\sum_{k=1}^K x_i^2 f_k - \left(\sum_{k=1}^K x_k f_k\right)^2}}{\sqrt{n} \max(\bar{X}_\pi - x_1, x_K - \bar{X}_\pi)}$$

Příklad 3.

Ve výzkumu obyvatel ČSSR od 18 do 29 let zkoumáme statistickou reprezentativitu šetření vzhledem ke znaku věk. Data jsou uvedena v tabulce 3. Pomocí testu chí-kvadrát byla zamítnuta hypotéza shody.¹⁰⁾

Tabulka 3. Výpočet koeficientu neshody R a jeho směrodatné odchylky pro znak „věk“ ($n = 2400$)

Věk	18—19	20—24	25—29	Celkem
Středý (x_i)	18,5	22	27	—
Populační proporce (π_i)	0,128 4	0,454 7	0,416 9	1
Výběrové proporce (f_i)	0,125 0	0,500 0	0,375 0	1
$\pi_i x_i$	2,375 4	10,003 4	11,256 3	23,635 1
$f_i x_i$	2,312 5	11,000 0	10,125 0	23,437 5
$f_i x_i^2$	42,781 25	242,000 00	273,375 00	558,156 25

Dosazením do vzorců (17) a (18) zjistíme, že

$$R = \frac{|23,6351 - 23,4375|}{5,1351} = 0,04$$

$$\sqrt{\frac{v(R)}{n}} = \frac{\sqrt{8,83984375}}{\sqrt{2,400 \cdot 5,1351}} = 0,0118186$$

$1,96 \cdot 0,0118186 = 0,02$ a dosazením do (3) zjistíme, že 95procentní interval spolehlivosti pro koeficient neshody ϱ je (0,02; 0,06).

III. Alternativní koeficient neshody

Weiler [1966] zavedl koeficient neshody φ na základě podobného principu normalizace distanční míry, avšak za míru vzdálenosti vzal statistiku chí-kvadrát. Pro úplnost je zde tento koeficient uveden a pro jeho odhad $\bar{\varphi}$ je též odvozen odhad směrodatné

odchylky $\sqrt{\frac{v(\bar{\varphi})}{n}}$.

$$(19) \quad D(\pi, p) = \sqrt{\sum_{i=1}^K \frac{(\pi_i - p_i)^2}{\pi_i}}$$

⁹⁾ Stejný tvar vyplývá z odvození, při němž používáme obvyklou teorii pro průměr, založenou na přímé aplikaci centrálních limitních vět pro jakékoli rozdělení či pro situaci, v níž má zkoumaný znak hypoteticky normální rozdělení.

¹⁰⁾ Hodnota statistiky $X^2 = 21,15$, což je při 2 stupních volnosti významné na hladině $\alpha = 0,05$ (kritická hodnota je 5,99).

$$(20) \quad \max_p D(\pi, p) = \sqrt{\frac{1 - \pi_{\min}}{\pi_{\min}}}, \quad \pi_{\min} = \min(\pi_1, \dots, \pi_K)$$

$$(21) \quad \varphi = \sqrt{\frac{\pi_{\min}}{1 - \pi_{\min}} \sum_{i=1}^K \frac{(\pi_i - p_i)^2}{\pi_i}}$$

$$(22) \quad \bar{\varphi} = \sqrt{\frac{\pi_{\min}}{1 - \pi_{\min}} \sum_{i=1}^K \frac{(\pi_i - f_i)^2}{\pi_i}}$$

$$(23) \quad \sqrt{\frac{v(\bar{\varphi})}{n}} = \sqrt{\frac{\pi_{\min}}{1 - \pi_{\min}} \frac{\sum_{i=1}^K \frac{f_i(f_i - \pi_i)^2}{\pi_i^2} - \left[\sum_{i=1}^K \frac{f_i(f_i - \pi_i)}{\pi_i} \right]^2}{n \sum_{i=1}^K \frac{(f_i - \pi_i)^2}{\pi_i}}}$$

Weiler [1966] rovněž podrobně diskutuje vychýlení $\bar{\varphi}$, zabývá se korekcemi a po-
tížemi, které tyto korekce přinášejí. Uvádí též nomogramy pro přibližné určení
intervalů spolehlivosti.

Pro ilustraci výpočtů použijeme dat z příkladu 1. Postup ukazuje tabulka 4.

Tabulka 4. Výpočet $\bar{\varphi}$ a směrodatné odchylky pro znak „rodinný stav“ u žen ($n = 594$)

Rodinný stav	Vdaná	Svobodná	Rozvedená nebo vdova	Čelkem
Populační proporce (π_i)	0,625 1	0,183 7	0,191 2	1
Výběrová proporce (f_i)	0,540 4	0,284 5	0,175 1	1
$f_i(f_i - \pi_i)^2/\pi_i^2$	0,009 921 6	0,085 661 3	0,001 241 6	0,096 824 5
$(f_i - \pi_i)^2/\pi_i$	0,011 476 7	0,055 311 0	0,001 355 7	0,068 143 4

(Údaje v posledních dvou řádcích jsou proti uvedeným v textu zaokrouhlené.)

Dosažením do (22) a (23) zjistíme

$$\bar{\varphi} = \sqrt{\frac{0,1837}{0,8163} \cdot 0,0681434592} = 0,12$$

$$\sqrt{\frac{v(\bar{\varphi})}{n}} = \sqrt{\frac{0,1837}{0,8163} \cdot \frac{0,096824555 - 0,004643531}{594 \cdot 0,0681434592}} = 0,0226383689$$

$$1,96 \cdot 0,0226383689 = 0,04$$

95procentní interval spolehlivosti pro $\bar{\varphi}$ je (0,08; 0,16).

Když porovnáme tento výsledek ($\bar{\varphi} = 0,12$) s výsledkem u 1. příkladu ($R = 0,13$), vidíme
že jsou velmi podobné. Vždy však tomu tak nemusí být. Bude-li $\pi_{\min}$ hodně malé, pak $\bar{\varphi}$ je
přibližně rovno tomu f_i , které odpovídá $\pi_{\min}$, bez ohledu na to, jak velké jsou rozdíly mezi
 π_i a f_i v ostatních kategoriích, zatímco R (viz vzorec (7)) bere v úvahu i tyto rozdíly.

Budeme to ilustrovat na příkladu nominálního znaku s populačním rozdělením $\pi = (\pi_1, \pi_2, \pi_3)$
a s výběrovým rozdělením $f = (f_1, f_2, f_3)$, které udává tabulka 5.

Tabulka 5. Výpočet $\bar{\varphi}$ a R pro nominální znak

Hodnota znaku	1	2	3	Celkem
Populační proporce (π_i)	0,001	0,299	0,700	1
Výběrové proporce (f_i)	0,010	0,390	0,600	1
π_i^2	0,000 001	0,089 401	0,49	0,579 402
$(\pi_i - f_i)^2$	0,000 081	0,008 281	0,01	0,018 362
$\frac{(\pi_i - f_i)^2}{\pi_i}$	0,081	0,027 695 65	0,014 285 71	0,122 981 37

$$\bar{\varphi} = \sqrt{\frac{0,001}{1 - 0,001} \cdot 0,1229813663} = 0,01$$

$$R = \sqrt{\frac{0,018362}{1 - 0,002 + 0,579402}} = 0,11$$

($\bar{\varphi}$ počítáme podle (22), R podle (7)).

Vidíme, že R je mnohem větší než $\bar{\varphi}$, které se při zaokrouhlení na dvě desetinná místa rovná přesné hodnotě f_1 , která odpovídá $\pi_{\min} = \pi_1$.

IV. Příklad stratifikovaných výběrových postupů

Postupy části II a III lze používat pro případy, v nichž se výběrový mechanismus chová jako prostý náhodný výběr. V případě stratifikovaného výběru (resp. kvótního výběru, u nějž předpokládáme náhodné chování v částech určených kvótami) nemůžeme tyto postupy použít a musíme hledat jiné cesty.

Především je možné použít postup pro každou danou oblast zvlášť, čímž získáme vlastně podrobnější informace pro vyhodnocení reprezentativity. Zároveň můžeme navrhnout a zpracovat složitější statistické modely pro vyhodnocení reprezentativity celku. Nejjednodušší spočívá v tom, že zprůměrujeme koeficienty pro jednotlivé oblasti. Jsou-li $\varrho_1, \dots, \varrho_M$ koeficienty neshody pro tentýž znak v oblastech 1, ..., M , pak definujeme

$$(24) \quad \bar{\varrho} = \sum_{i=1}^M w_i \varrho_i, \quad \sum_{i=1}^M w_i = 1, \quad w_i \geq 0, \quad i = 1, \dots, M,$$

kde w_i jsou váhy (např. relativní četnosti zastoupení jednotlivých oblastí v populaci či ve výběru, nebo $w_i = 1/M$ pro všechna i).

Odhad směrodatné odchylky výběrového analogu $\bar{R}$ je

$$(25) \quad \sqrt{\frac{v(\bar{R})}{m}} = \sqrt{\sum_{i=1}^M w_i^2 \frac{v(R_i)}{m_i}},$$

kde m_i jsou předem určené velikosti pro jednotlivé oblasti,

$$m = \sum_{i=1}^M m_i \text{ a } \frac{v(R_i)}{m_i}$$

je druhá mocnina odhadu směrodatné odchylky koeficientu R_i , $i = 1, \dots, M$. Hodnota (25) slouží k určení intervalu spolehlivosti koeficientu $\bar{\varrho}$ (viz vztah (3)).

Příklad 4.

V příkladu 1 jsme spočetli R a odhad jeho směrodatné odchylky pro znak rodinný stav u žen. Obdobně bychom spočetli tyto charakteristiky pro muže. Výsledky jsou souhrnně uvedeny v tabulce 6.

Tabulka 6. Údaje potřebné k výpočtu koeficientu $\bar{R}$ pro znak „rodinný stav“ (w_1 a w_2 jsou relativní četnosti žen a mužů v populaci ČSSR od 15 let)

Ženy	Muži
$m_1 = 594$	$m_2 = 527$
$R_1 = 0,126\ 835\ 770\ 4$	$R_2 = 0,049\ 546\ 207\ 1$
$\frac{v(R_1)}{m_1} = 0,000\ 561\ 389\ 5$	$\frac{v(R_2)}{m_2} = 0,000\ 364\ 204$
$w_1 = 0,519\ 589\ 078\ 2$	$w_2 = 0,480\ 410\ 921\ 8$

Výběrový soubor byl stratifikován, tj. soubory mužů a žen byly vybírány nezávisle a s předem danými požadavky na velikost. Koeficient neshody $\bar{R}$ pro znak rodinný stav tedy spočítáme podle (24) s využitím údajů z tabulky 6.

$$\bar{R} = w_1 R_1 + w_2 R_2 = 0,08970502 \doteq 0,09$$

Podle (25) je

$$\sqrt{\frac{v(\bar{R})}{m}} = \sqrt{0,0002356162} = 0,0153497959$$

Dále $1,96 \sqrt{\frac{v(\bar{R})}{m}} = 0,03$, takže 95procentní interval spolehlivosti pro $\bar{q}$ je (0,06; 0,12).

V. Porovnání koeficientů neshody ve dvou nebo více nezávislých souborech

Úloha porovnání koeficientů neshody ve dvou nebo více nezávislých souborech je dosti častá, a to především pro metodologické cíle zhodnocení příčin nereprezentativnosti. Předpokládejme, že máme dva výzkumné (na sobě nezávislé) výběrové soubory, které se liší způsobem organizace tazatelských instrukcí, nebo výběrem tazatelů, či jiným zásahem do běžné rutiny, a že nás zajímá vliv tohoto zásahu na reprezentativitu.

Pro oba soubory a dané znaky¹¹⁾ známe výběrové analogy $R_1 = \varrho_1(\pi_1, f_1)$, $R_2 = \varrho_2(\pi_2, f_2)$ koeficientů neshody $\varrho_1 = \varrho_1(\pi_1, p_1)$, $\varrho_2 = \varrho_2(\pi_2, p_2)$ a odhady směrodatných odchylek

$$\sqrt{\frac{v(R_1)}{n_1}}; \quad \sqrt{\frac{v(R_2)}{n_2}}.$$

Chceme testovat hypotézu

$$H_0 : \varrho_1(\pi_1, p_1) = \varrho_2(\pi_2, p_2)$$

proti alternativě

$$H_1 : \varrho_1(\pi_1, p_1) \neq \varrho_2(\pi_2, p_2)$$

¹¹⁾ Porovnávat totiž můžeme i dva koeficienty, které nepatří stejnému znaku, pokud má taková úloha ovšem smysl. Nutné však je, aby oba koeficienty patřily k různým nezávislým vzáhlým souborům. Rozdělení π_1 tedy může být jiné než π_2 .

Testová statistika je

$$(26) \quad Z = \frac{R_1 - R_2}{\sqrt{\frac{v(R_1)}{n_1} + \frac{v(R_2)}{n_2}}}$$

Hodnotu $|Z|$ porovnáme s kritickou hodnotou normálního rozdělení z_α .¹²⁾
Je-li $|Z| \geq z_\alpha$, zamítáme hypotézu shody obou koeficientů na hladině významnosti α ,

$|Z| < z_\alpha$, přijímáme hypotézu shody.

Jestliže místo alternativy H_1 vezmeme apriori jednostrannou alternativu¹³⁾

$$H_2 : \varrho_1(\pi_1, p_1) > \varrho_2(\pi_2, p_2)$$

pak je-li

$$Z \geq z_\alpha,$$

zamítáme hypotézu shody H_0 ve prospěch alternativy H_2 ,

$$Z < z_\alpha,$$

přijímáme H_0 .

Jestliže vezmeme apriori jednostrannou alternativu¹³⁾

$$H_3 : \varrho_1(\pi_1, p_1) < \varrho_2(\pi_2, p_2)$$

pak je-li

$$-Z \geq z_\alpha,$$

zamítáme H_0 ve prospěch H_3 ,

$$-Z < z_\alpha,$$

přijímáme H_0 .

U alternativ H_2, H_3 jsou z_α hodnoty pro jednostranný normální test.¹⁴⁾

Příklad 5

Ve dvou výzkumech byla zkoumána reprezentativita vzhledem k několika znakům. Výsledky udává tabulka 7.¹⁵⁾ Výpočet testové statistiky Z si ukážeme pro znak E .

$$Z = \frac{0,085 - 0,052}{\sqrt{0,000091 + 0,000085}} = 2,49$$

Protože $2,49 > 1,96$, zamítáme hypotézu shody ϱ_1 a ϱ_2 ve prospěch alternativy $\varrho_1 \neq \varrho_2$ na hladině významnosti 0,05.

¹²⁾ $z_{0,05} = 1,96$, $z_{0,01} = 2,58$, $z_{0,001} = 3,29$.

¹³⁾ Zde je podstatné, že jednostranná alternativa musí být formulována před pohledem na data.

¹⁴⁾ Pro jednostranný test $z_{0,05} = 1,65$, $z_{0,01} = 2,33$, $z_{0,001} = 3,09$.

¹⁵⁾ U znaku D byl v 1. souboru chí-kvadrát nevýznamný na hladině významnosti 0,05, zatímco ve 2. souboru byl významný. Nebylo proto třeba provádět testování. Někdy se však může stát, že v tomto případě vyjde test na shodu koeficientů nevýznamně.

Tabulka 7. Porovnání 2 koeficientů neshody pro stejné znaky a různé soubory

Znak	Soubor 1		Soubor 2		Z	Výsledek dvoustranného testu při $\alpha = 0,05$
	R_1	$\frac{v(R_1)}{n_1}$	R_2	$\frac{v(R_2)}{n_2}$		
A	0,124	0,000 27	0,115	0,000 31	0,37	nevýznamný
B	0,151	0,000 32	0,183	0,000 35	-1,24	nevýznamný
C	0,143	0,000 25	0,189	0,000 22	-2,12	významný
D	0,011	0,000 090	0,046	0,000 18	-2,13	významný
E	0,085	0,000 091	0,052	0,000 085	2,49	významný
F	0,153	0,000 075	0,140	0,000 080	1,05	nevýznamný

Obdobně lze využít pro hledání příčin nereprezentativnosti testování rovnosti koeficientů pro dvě oblasti téhož výzkumu. Například pro data z příkladu 1 a 4 můžeme porovnat odklon od reprezentativity u mužů a žen. Potřebné údaje k provedení testu nalezneme v tabulce 6. Dosazením do vzorce (26) zjistíme, že $Z = 2,54 > 1,96$, a proto zamítáme hypotézu rovnosti koeficientů neshody u znaků rodinný stav pro ženy a rodinný stav pro muže.

Chceme-li porovnat více nezávislých koeficientů neshody (např. porovnáme několik výzkumů či několik oblastí v rámci jednoho výzkumu), pak to můžeme provést následujícím postupem:

Nulová hypotéza

$$H_0 : \varrho_1(\pi_1, p_1) = \varrho_2(\pi_2, p_2) = \dots = \varrho_M(\pi_M, p_M) .$$

Alternativní hypotéza

$$H_1 : \text{alespoň jedno z } \varrho_i \text{ je různé od ostatních} .$$

Spočteme vážený průměr

$$\bar{R} = \frac{\sum_{i=1}^M \frac{R_i}{\frac{v(R_i)}{m_i}}}{\sum_{i=1}^M \frac{1}{\frac{v(R_i)}{m_i}}} = \frac{\sum_{i=1}^M \frac{m_i R_i}{v(R_i)}}{\sum_{i=1}^M \frac{m_i}{v(R_i)}}$$

a testovací statistiku

$$(27) \quad H = \frac{\sum_{i=1}^M \frac{(R_i - \bar{R})^2}{\frac{v(R_i)}{m_i}}}{\sum_{i=1}^M \frac{m_i (R_i - \bar{R})^2}{v(R_i)}} = \frac{\sum_{i=1}^M \frac{m_i}{v(R_i)} R_i^2 - \left(\sum_{i=1}^M \frac{m_i}{v(R_i)} R_i \right)^2 / \sum_{i=1}^M \frac{m_i}{v(R_i)}}{\sum_{i=1}^M \frac{m_i}{v(R_i)}} .$$

Statistika H má za nulové hypotézy H_0 přibližně rozdělení chí-kvadrát s $M - 1$ stupni volnosti. Proto je-li

$H \geq$ kritická hodnota chí-kvadrát pro α a $M - 1$, zamítáme H_0 na hladině významnosti α ,

$H <$ kritická hodnota chí-kvadrát pro α a $M - 1$, přijímáme H_0 na hladině významnosti α .

Jako příklad porovnáme čtyři koeficienty neshody.

Příklad 6.

Ve čtyřech výzkumech ($m_1 = 1872$, $m_2 = 1757$, $m_3 = 1895$, $m_4 = 1821$) byly zjištěny koeficienty neshody pro vybrané znaky. Výsledky jsou uvedeny v tabulce 8.

Tabulka 8. Porovnání čtyř koeficientů neshody pro stejné znaky a různé soubory

Znak	Soubor 1		Soubor 2		Soubor 3		Soubor 4		H	Významné $\alpha = 0,05$
	R_1	$v_1(R_1)$	R_2	$v_2(R_2)$	R_3	$v_3(R_3)$	R_4	$v_4(R_4)$		
A	0,15	0,1334	0,14	0,1589	0,12	0,1438	0,16	0,1495	11,26	ano
B	0,08	0,1283	0,08	0,1301	0,07	0,1085	0,09	0,1311	3,11	ne
C	0,12	0,1825	0,13	0,1638	0,11	0,1732	0,11	0,1756	2,94	ne

Výpočet statistiky H si ukážeme na znaku A.

$$\begin{aligned}
 H &= \frac{1872}{0,1334} 0,15^2 + \dots + \frac{1821}{0,1495} 0,16^2 - \\
 &\quad - \left(\frac{1872}{0,1334} 0,15 + \dots + \frac{1821}{0,1495} \right)^2 / \left(\frac{1872}{0,1334} + \dots + \frac{1821}{0,1495} \right) = \\
 &= 1034,051568 - \frac{51598713,82}{50448,87927} = 11,26
 \end{aligned}$$

Kritická hodnota chí-kvadrát pro $\alpha = 0,05$ a tři stupně volnosti je $7,81 < 11,26$, proto zamítáme hypotézu rovnosti koeficientů $\varrho_1, \dots, \varrho_4$ pro znak A.

Závěr

Cílem této stati je seznámit zainteresovanou sociologickou veřejnost s možností měření stupně neshody dvou rozdělení četností tého znaku, z nichž jedno je předem dané a druhé je získané empiricky, přičemž jsou rozlišeny znaky nominální, ordinální a kategorizované kardinální.

Použití zavedených koeficientů neshody není omezeno jen na ověřování reprezentativity výběrových šetření, ale lze jimi měřit též stupeň neshody empiricky zjištěných údajů a předpokladu, teorie či apriorního názoru.

Intervaly spolehlivosti pro koeficienty neshody jsou odvozeny za předpokladu prostého náhodného a stratifikovaného výběru.

Metody této stati spolu s metodami z článku B. Řehákové [1979] dávají dobrou možnost ověřování reprezentativity výběrových šetření u těch znaků, pro něž jsou známé populační charakteristiky. Mohou též přispět k odhalování příčin porušování reprezentativity. Hodí se především v těch případech, kdy výzkumné závěry zobecníme na konkrétní populace (např. obyvatelé ČSSR od 18 do 55 let).

Žádné, nebo jen velmi omezené uplatnění mají v případových studiích, ve výzkumech závodů, ve výzkumech populací, které nelze přesně vymezit. Rovněž je nelze použít u malých výběrových souborů.

Metody zkoumání reprezentativity zařazujeme před vlastní analýzu dat pro sociologickou interpretaci. Jejich důležitost spočívá

- ve zhodnocení reprezentativity alespoň u těch znaků, u nichž máme podklady pro testování shody,
- v indikaci nutnosti použití systému vah při výpočtu statistických charakteristik, aby bylo alespoň částečně odstraněno vychýlení,

— v metodologické interpretaci výsledků, která slouží jako základ pro zlepšení metodologie plánování výběrových šetření a sběru dat v dalších výzkumech.

Hodnocení reprezentativity má tedy dvě podstatné role: skýtá podklad pro konkrétní opatření v analýze dat a je součástí nutné metodologické reflexe výzkumného procesu.

V typech výzkumů, kde lze uvedených metod použít, by se mělo hodnocení reprezentativity stát součástí metodologické analýzy dat.

Vzhledem k důležitosti formulované úlohy byly metody hodnocení reprezentativity shrnuty do programu HOR (autoři Řeháková B., Dvořák P., Herzmann J.) a stávají se částí rutinního zpracování výzkumů prováděných Ústavem pro výzkum veřejného mínění.

Dodatek

V tomto technickém dodatku jsou uvedeny důkazy vlastností, na nichž jsou založeny metody článku.

Lema 1.

$$\max_p \left[\sqrt{\sum_{i=1}^K (\pi_i - p_i)^2} \right] = \sqrt{1 - 2\pi_{\min} + \sum_{i=1}^K \pi_i^2},$$

kde $\pi = (\pi_1, \dots, \pi_K)$, $p = (p_1, \dots, p_K)$ jsou rozdělení četností a $\pi_{\min} = \min(\pi_1, \dots, \pi_K)$.

Důkaz:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^K (\pi_i - p_i)^2 &= \sum_{i=1}^K \pi_i^2 + \sum_{i=1}^K p_i^2 - 2 \sum_{i=1}^K \pi_i p_i \leq \sum_{i=1}^K \pi_i^2 + \sum_{i=1}^K p_i^2 - 2\pi_{\min} \sum_{i=1}^K p_i = \\ &= \sum_{i=1}^K \pi_i^2 + 1 - 2\pi_{\min} \end{aligned}$$

Přitom rovnost nastává, právě když pro j určené vztahem $\pi_j = \pi_{\min}$ platí $p_j = 1$.

Q. E. D°

Lema 2.

Necht Π a P jsou kumulativní distribuční funkce pro rozdělení

$$\pi = (\pi_1, \dots, \pi_K) \quad \text{a} \quad p = (p_1, \dots, p_K), \quad \Pi_i = \sum_{j=1}^i \pi_j, \quad P_i = \sum_{j=1}^i p_j.$$

Pak

$$\max_p \left[\sqrt{\sum_{i=1}^{K-1} (\Pi_i - P_i)^2} \right] = \max \left(\sqrt{\sum_{i=1}^{K-1} \Pi_i^2}, \sqrt{\sum_{i=1}^{K-1} (1 - \Pi_i)^2} \right).$$

Důkaz:

Bud $\mathcal{P}$ množina všech $(P_1, \dots, P_K)$ takových, že $P_i \leq P_{i+1}$, $P_K = 1$. Tato množina je zadána lineárními nerovnostmi, tvoří tedy konvexní polyedr s vrcholy $V_1 = (1, 1, \dots, 1)$, $V_2 = (0, 1, \dots, 1)$, $\dots$, $V_K = (0, 0, \dots, 0, 1)$.

$D^2(P) = \sum_{i=1}^{K-1} (\Pi_i - P_i)^2$ je konvexní funkce na $\mathcal{P}$, proto může nabývat maxima pouze ve vrcholech polyedru V_i .

Označme

$$S_i = D^2(V_i) = \sum_{j=1}^{i-1} \Pi_j^2 + \sum_{j=i}^{K-1} (1 - \Pi_j)^2,$$

$$i = 2, \dots, K-1,$$

$$S_K = D^2(V_K) = \sum_{j=1}^{K-1} \Pi_j^2, \quad S_1 = \sum_{j=1}^{K-1} (1 - \Pi_j)^2$$

Jelikož tedy $\max D^2(P) = \max S_i$, budeme dále hledat $\max S_i$.

$$i = 1, \dots, K \qquad i = 1, \dots, K$$

Pro $i = 1, \dots, K-1$ platí, že

$$S_i = \sum_{j=1}^{K-1} \Pi_j^2 + 2 \left[\frac{K-i}{2} - \sum_{j=i}^{K-1} \Pi_j \right]$$

$$S_{i+1} = S_i + 2 \left(\Pi_i - \frac{1}{2} \right)$$

Nyní mohou nastat dva případy

a) $\Pi_1 > \frac{1}{2} \Rightarrow \Pi_i > \frac{1}{2}$ pro všechna $i = 1, 2, \dots, K$, a tedy $\max S_i = S_K$.
 $i = 1, \dots, K$

b) $\Pi_1 \leq \frac{1}{2} \Rightarrow$ existuje $1 < k \leq K$ tak, že

$$\Pi_k > \frac{1}{2} \Rightarrow S_1 \geq S_2 \geq \dots \geq S_k < S_{k+1} < \dots < S_K$$

a tedy

$$\max_{i=1, \dots, K} S_i = \max (S_1, S_K).$$

Q. E. D.

Lema 3.

Nechť $x_1 \leq \dots \leq x_K$ jsou číselné hodnoty znaku X a $\pi = (\pi_1, \dots, \pi_K)$, $p = (p_1, \dots, p_K)$ jsou dvě rozdělení tohoto znaku.

Označme

$$\bar{X}_\pi = \sum_{i=1}^K \pi_i x_i, \quad \bar{X}_p = \sum_{i=1}^K p_i x_i.$$

Pak

$$\max |\bar{X}_\pi - \bar{X}_p| = \max (\bar{X}_\pi - x_1, x_K - \bar{X}_\pi).$$

Důkaz:

$$|\bar{X}_\pi - \bar{X}_p| = \begin{cases} \bar{X}_\pi - \bar{X}_p & \text{pro } \bar{X}_\pi \geq \bar{X}_p \\ \bar{X}_p - \bar{X}_\pi & \text{pro } \bar{X}_\pi \leq \bar{X}_p \end{cases}$$

$$\bar{X}_\pi - \bar{X}_p \leq \bar{X}_\pi - x_1, \quad \bar{X}_p - \bar{X}_\pi \leq x_K - \bar{X}_\pi$$

a odtud již je tvrzení zřejmé.

Q. E. D.

Lema 4.

Označíme-li ϱ a R po řadě jako v [(6), (7)], [(11), (12)], [(16), (17)], a předpokládáme-li, že $\pi_i \neq p_i$ alespoň pro jedno i , pak asymptotické rozdělení veličin

$$\sqrt{\frac{n}{v(R)}} \cdot (R - \varrho)$$

je při $v(R) \neq 0$ normální s nulovým průměrem a jednotkovým rozptylem, kde $v(R)$ je po řadě určeno ze vztahů (8), (13), (18).

Důkaz tohoto tvrzení přesahuje účel článku. Je založen na asymptotické teorii rozdělení četností (viz Rao [1978], kapitola 6 a .2).

Literatura

- Rao, R. C.: *Lineární metody statistické indukce a jejich aplikace*. Praha, Academia 1978.
 Řehák, J.: *K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 5, s. 489–507.

Řehák, J. - Řeháková, B.: *Základní charakteristiky pro nenných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*. Sociologický časopis 1979, č. 2, s. 214—233.

Viz též: *Basic Characteristics for Finite — Valued Variables and a Distance Analysis of Their Distributions*, příspěvek na IX. světovém sociologickém kongresu, Uppsala, 1978.

Řeháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity: testy dobré shody*. Sociologický časopis 1979, č. 6, s. 615—629.

Weiler, H.: *A Coefficient Measuring the Goodness of Fit*. Technometrics 1966, č. 2, s. 327—334.

Резюме

Б. Ржегакова: Статистическая проверка репрезентативности: коэффициенты несогласия

В данной статье предлагается новый метод анализа статистической репрезентативности, в основе которого лежат коэффициенты несогласия между популяционным и выборочным распределением. Эти коэффициенты выведены из общей теории для переменных с конечным числом значений [Řehák - Řeháková 1979].

В первой части дана конструкция коэффициентов несогласия. Формула основана на нормализации дистанции в отношении к достижимому максимуму для данного типа переменной и для проверяемого популяционного распределения. Коэффициент R (1) достигает нижнюю грань «ноль» в случае полного согласия (в смысле данного типа переменной) и, наоборот, верхнюю грань «один» достигает в случае максимального несогласия. В практической исследовательской работе используются выборочные коэффициенты (2). Для всех случаев даны интервалы достоверности (3).

Во второй части выведены из совместной общей формулы три специальные коэффициента:

А) для номинальных переменных ((4)—(8))

Б) для ординальных переменных ((9)—(13))

В) для кардинальных (численных) переменных ((14)—(18))

В части III дискутируется коэффициент, введенный Вайлером [Weiler 1966], учитывая некоторые его неудовлетворительные особенности.

Часть IV содержит решение для случая стратификационной выборки.

В части V указываются статистические критерии, при помощи которых можно сравнивать два или больше коэффициентов. Эти критерии ведут к нормальному распределению или к распределению хи-квадрат.

В подавлении даны четыре леммы, которые обеспечивают точный смысл для интерпретации введенных коэффициентов.

Все методы проиллюстрированы посредством нумерических примеров. Таким образом статья может служить также руководством для практической работы социолога.

Summary

B. Řeháková: Statistical Verification of Representativity: Coefficients for Badness of Fit

The new method for evaluating statistical representativity is presented that is based on coefficients measuring the badness of fit between populational and sample distributions. These coefficients follow a theory for finite-valued variables derived in Řehák, Řeháková [1979]. The general construction of coefficients that is presented in part I stems from a distance measure for a given type of variable that is normalized against its attainable maximum. Coefficient R (1) is defined in a way to attain zero in a case of a perfect fit and one in a case of the maximum deviation (both in sense of a given metrics or semimetrics). A sample analogue is used for practical work (2). In all cases the asymptotic standard error and confidence bounds (3) are given.

Derived from the common approach are three different measures for three different types of variables:

A) for nominal variables ((4)—(8))

B) for ordinal variables ((9)—(13))

C) for cardinal variables ((14)—(18))

in part II.

In part III, the measure by Weiler [1966] is discussed and some its undesirable properties are displayed. While the confidence limits in part II were derived for a simple random sample, in part IV the stratified random sample case is solved. Part V deals with the comparison of two or more coefficients. The suggested statistical tests result in normal and chi-square distributions.

Appendix contains four lemmas assuring the meaningfulness of presented coefficients.

A number of numerical illustrations are supposed to help in orientation and as a guide for a practical work of sociologists.

K niektorým poznatkom a záverom z výskumu neodôvodnených absencií v hutnom podniku

1. Úvodné vymedzenie problematiky

Výsledné ekonomické a sociálne efekty socialistického priemyselného podniku sú determinované nielen úrovňou využívania techniky, charakterom technologických procesov, organizáciou práce, tempom technickej inovácie a modernizácie výroby, ale aj ľudským činiteľom, ktorý, ako to zdôrazňuje V. G. Afanasiev, tvorí „... hlavný komponent každého sociálneho systému...“ [Afanasiev 1975 : 134] a v rozhodujúcej miere ovplyvňuje kvantitatívne a kvalitatívne plnenie jednotlivých podnikových úloh a cieľov. V našej hospodárskej praxi sa, práve v dôsledku stále intenzívnejšieho pôsobenia tejto zákonitosti, sústreďuje úsilie nielen na riešenie aktuálnych technicko-organizačných, inovačných, modernizačných úloh, ale aj sociálnych, ktoré tvoria, „dôležitú vnútornú rezervu výroby... prelínajú sa s výrobným procesom a aktívne ovplyvňujú produkciu“. [Popov 1971 : 78].

Špecifické miesto v rámci riešenia sociálnych súvislostí výroby a práce v našej podnikovej sfére prislúcha problematike upevňovania a rozvíjania uvedomelej pracovnej disciplíny, problematike efektívneho využívania pracovného času, nakoľko práve v disciplinárnej oblasti sú značné rezervy zvyšovania produktivity a kvality výroby.

Vo svojich dôsledkoch najnepriaznivejší dopad – nielen v ekonomickom, ale aj morálnom slova zmysle – majú tie časové straty vo výrobe, ktoré sú spôsobené neodôvodneným vynechávaním pracovných smien. Práve preto v podnikovej praxi objektívne vzniká potreba komplexnejšie poznať mechanizmy a príčiny výskytu neodôvodnených pracovných absencií, možnosti a formy znižovania ich negatívneho vplyvu. Z týchto bezprostredne praktických potrieb sme vychádzali aj pri koncipovaní výskumného zámeru, ktorý bol konkretizovaný práve problematikou neodôvodnených absencií v podmienkach hutného podniku. V predkladanom článku sa zameriame na stručné vymedzenie základných teoretických východísk tejto problémovej oblasti a na zhrnutie najdôležitejších poznatkov z výskumu, ktorý bol realizovaný vo Východoslovenských železniarniach, n. p. Košice v rokoch 1976 a 1977.

2. Teoretické východiská výskumu

V pracovných skupinách pôsobí celý rad veľmi závažných sociálno-psychologických procesov a javov, ktoré špecifickým spôsobom ovplyvňujú život a prácu v kolektíve, sociálnu klímu, atmosféru, postoje, hodnotovú orientáciu, motiváciu, charakter interpersonálnych vzťahov a väzieb medzi jednotlivými členmi. O tých sociálno-psychologických procesoch a javoch, ktoré negatívne pôsobia na skupinový život, hovoríme ako o sociálno-patologických, dysfunkčných javoch. Pritom sociálno-patologický, dysfunkčný charakter majú tie procesy a javy, ktorých odklon od základných sociálnych noriem má úchylný, abnormálny, nezdravý, protispoločenský charakter. Javy a procesy tohoto charakteru tvoria predmet štúdia sociálnej patológie. Podľa J. Szczepaňského [Szczepański 1961 : 179] k závažným sociálno-patologickým javom, ktoré sa prejavujú v správaní členov pracovných skupín, patria: neodôvodnené absencie, vysoká fluktuácia, úrazovosť, konfliktnosť, alkoholizmus a trestná činnosť jedincov.

V našej podnikovej praxi sa pozornosť sústreďuje predovšetkým na analýzu príčin fluktuácie, úrazovosti a pomerne málo priestoru sa venuje problematike neodôvodnených absencií (celá činnosť je v podstate redukovaná na zostavovanie štatis-

tických prehľadov, pokusy o hlbšiu analýzu tohoto sociálno-patologického javu sú viacmenej sporadické).(1)

V štatistickom výkazníctve sa vychádza z nasledovnej klasifikácie absencií:

- a) *odôvodnené absencie* (riadna dovolenka, úrazy, prekážky z dôvodov všeobecného záujmu, školenia, brigády, voľno povolené vedúcim závodu),
- b) *neodôvodnené* (svojoľné vynechávanie pracovných smien), ktoré predstavujú špecifickú sociálno-patologickú formu pasívneho prežívania existujúcich pracovných, rodinných alebo osobitných podmienok života. Je evidentné, že v štatistickom prístupe ide iba o vykazovanie frekvencie výskytu jednotlivých foriem vynechávania smien.

Hlbšie pochopenie mechanizmov a príčin neodôvodnených absencií musí vychádzať, ako potvrdzujú naše skúsenosti, z komplexnej sociologicko-psychologickej analýzy správania tých jedincov, ktorí vynechávajú pracovné smeny. Tento prístup je určovaný tým, že pracovné správanie každého pracovníka, jeho charakter, kvalita, sú vždy ovplyvňované osobnostnými dispozíciami pracovníka, kvalifikáciou, morálno-politickou vyspelosťou, ďalej prostredím, životnou situáciou, komplexom pracovných a mimopracovných vplyvov. Charakter pôsobenia týchto určujúcich činiteľov pracovného správania môže byť rozmanitý. Jedna skupina činiteľov môže uspokojovať potreby, záujmy človeka, čo sa spätne priaznivo odrazí na pracovnom správaní. Druhá skupina činiteľov nemusí uspokojovať potreby, záujmy človeka. Okrem toho je potrebné počítať s tým, že nie vždy osobnostné dispozície pracovníka (schopnosti, návyky, iniciatívnosť, temperament, charakterové vlastnosti, motivácia a pod.) zodpovedajú potrebám a záujmom podniku. V týchto prípadoch dochádza u jedinca, alebo medzi jedincom a organizáciou, k vzniku napätia.

A každé napätie vyvoláva zmeny v správaní človeka, napätie, ako zdôvodňuje A. Hirner [Hirner 1973], je vždy zdrojom zmien. Zmeny vyvolané v správaní človeka v dôsledku napätia sa môžu konkretizovať:

- a) V úsilí pracovníkov aj organizácie dosiahnuť kvalitatívnu zmenu tých činiteľov, ktorých charakter pôsobenia je nepriaznivý. Táto aktivita zameraná na zmenu nepriaznivého stavu je podmienená schopnosťou organizmu, aj podniku ako sociálneho systému, vytvárať adaptačné obranné reakcie, vyvíjať uvedomelé, cieľavedomé úsilie zamerané na prekonanie ťažkostí a neprijemností, na dosiahnutie žiadúcej zmeny, na odstránenie príčin negatívneho pôsobenia činiteľov či už pracovného, mimopracovného alebo vyložene subjektívneho charakteru.
- b) V spoločensky nežiadúcich formách správania. V niektorých prípadoch, napríklad pri dlhodobom intenzívnom pôsobení nepriaznivých činiteľov na pracovníka či už mimopracovného, alebo subjektívneho charakteru, sa človek nedokáže vždy ubrániť ich nepriaznivému pôsobeniu (napríklad v dôsledku osobnej nevyzretosti, nedostatečnej morálnej, sociálnej, mentálnej vyspelosti, slabej vôle a pod.). V týchto prípadoch sa napätie skôr či neskôr uvoľňuje, čoho prejavom je pasivita, ľahostajnosť, benevolencia, arogantnosť, konfliktnosť, absencia a pod.

Keď aplikujeme tieto teoretické postuláty na život a prácu človeka v procese tvorby úžitkových hodnôt, potom napätie vyvolané u jedinca či už z pracovného neuspokojenia, jeho celkovej životnej situácie, alebo osobnostnej dispozície, môže byť príčinou zmien v jeho pracovnom správaní.

(1) S podobnou situáciou sa stretávame aj v odbornej literatúre a v časopisec-kých štúdiách. Problematike neodôvodnených absencií, komplexnejšiemu posúdeniu tohoto sociálno-patologického javu sa venuje iba okrajová pozornosť. Z našich au-torov sa v poslednom čase o tomto probléme stručne zmieňuje Kollárik [Kollárik 1977] a Bulák [Bulák 1972]. Títo autori sa pokúšajú vyšpecifikovať predovšetkým súvislosti medzi pracovnou spokojnosťou a pracovnými absenciami. Veľmi podnet-né príspevky z tejto problematiky nachádzame v poľskej literatúre [Ziomek 1964; Sarapeta 1967; Szepeński 1961]. Poľskí autori sa pokúšajú nielen o hlbšie objas-nenie sociologicko-psychologických mechanizmov podmieňujúcich pracovné absen-cie, ale aj o operacionálne vymedzenie tohoto pojmu z hľadiska potrieb hospodár-skej praxe. [Pozri bližšie napr. Szostkiewiczová 1971]. V štúdiách autorov z nesoc-ialistických krajín sa tejto problematike venuje pozornosť predovšetkým v súvis-losti s posudzovaním vzťahu medzi pracovnou spokojnosťou a absenciou [napr. Vroom 1964] a špecifikáciou príčin výskytu tohoto javu v hospodárskej sfére. Prí-spevky sú značne kritické a poukazujú na to, že pre súčasné vyspelé kapitalistické štáty je typický prudký vzostup pracovných absencií [Carson 1971].

Z týchto teoretických úvah sme vychádzali pri koncipovaní výskumného zámeru, cieľov, metodiky výskumu neodôvodnených absencií ako špecifického sociálno-patologického javu.

3. Ciele a metodika výskumu

Vzhľadom k tomu, že vo výskume sme sledovali bezprostredné praktické zámery, jednotlivé ciele dostali nasledovnú podobu:

- a) zistiť, aké sú najdôležitejšie sociálno-demografické charakteristiky absentérov;
- b) pre potreby diferencovaného prístupu k pracovníkom, ktorí neodôvodnene absentujú na zastávané spoločensko-profesionálne pozície vyšpecifikovať základné typy absentérov a zistiť ich základnú charakteristiku z psychologického hľadiska;
- c) získať obraz o typických prejavoch ich správania v pracovnom procese;
- d) zistiť zdroje vzniku napätia, ktoré potenciálne podmieňujú neodôvodnené vynechávanie pracovných smien.

Tento pomerne široký výskumný zámer si vyžiadal voľbu špecifických metodických postupov na získanie objektívnych informácií o jednotlivých problémoch obšiahnutých v cieľoch výskumu.

Informácie o sociálno-demografickej štruktúre absentérov sme získali na základe štatistickej analýzy absentérov vo VSŽ, n. p., Košice.

K získaniu ďalších údajov sme použili tieto metodiky:

Škálu, umožňujúcu diferenciaciu absentérov na štyri základné typy(2).

Základné osobnostné charakteristiky absentérov sme získali z výsledkov týchto psychologických metodík: Ravenove progresívne matice, Army B, Eysenckov osobnostný dotazník, d-dotazník, Cattellov osobnostný dotazník 16 P.F.

Na komplexnejšie posúdenie osobnosti a prejavov pracovného správania absentérov sme skonštruovali dotazník *Posúdenie pracovníka*, ktorý pozostával z 23 otázok (3).

K zisteniu zdrojov vzniku napätia, ako aj k hlbšej analýze osobnostnej a pracovnej situácie absentérov bol použitý dotazník pozostávajúci z 39 otázok, ktorý bol distribuovaný absentérom (vyplnilo ho celkom 93 absentérov).

4. Diskusia k výsledkom výskumu

Neodôvodnené absencie, rovnako ako každý sociálny jav, majú svoju špecifickú vnútornú štruktúraciu, ktorá umožňuje kvalitatívnu diferenciaciu absentérov, identifikáciu základných typov pracovníkov, ktorí sú nositeľmi tejto nežiadúcej formy

(2) Škálu sme pracovne nazvali Škála TA-ŠS. Pri jej konštrukcii sme postupovali nasledovne:

- a) Skupinu expertov (personalisti, právnici, psychológovia, sociológovia a riadiaci pracovníci) sme požiadali, aby uviedli najdôležitejšie osobnostné, sociálne, pracovné atď. charakteristiky tých pracovníkov, ktorí v ich závodoch neodôvodnene absentujú.
- b) Na základe obsahovej analýzy jednotlivých charakteristík sme vyšpecifikovali štyri základné typy absentérov. Každý typ bol výstižne charakterizovaný a zároveň pre každý typ sme zvolili 5-stupňovú hodnotiacu škálu, ktorá umožňovala kvalitatívne vyjadriť mieru výskytu toho-ktorého typu absentéra v pracovnej skupine.
- c) Takto zostavená škála TA-ŠS bola distribuovaná majstrom, ktorí boli požiadaní, aby podľa priloženého návodu charakterizovali každého pracovníka, ktorý na jeho pracovisku neodôvodnene absentuje. Škálu vyplnilo v r. 1974 — 150, v r. 1977 — 200 majstrov.

(3) Pomocou dotazníka *Posúdenie pracovníka* hodnotili majstri základné osobnostné charakteristiky ako aj prejavy pracovného správania absentérov. Tento dotazník bol distribuovaný celkom 350 majstrom.

správania, a spätne aj formulovanie diferencovaných foriem pôsobenia na túto sociálnu skupinu. Z hľadiska praktických potrieb podnikovej personálnej a riadiacej práce všeobecne, a individuálnej a skupinovej sociálnej starostlivosti zvlášť, má predovšetkým typológia absentérov mimoriadny význam a jej poznanie tvorí základný predpoklad úspešného pôsobenia na absentérov.

V našej analýze sme pri identifikácii jednotlivých typov absentérov použili nami skonštruovanú škálu (popísanú v poznámke 2), ktorá umožnila diferencovať túto špecifickú skupinu pracovníkov do štyroch základných typov. Pri štatistickom vyjadrení frekvencie výskytu jednotlivých typov absentérov sme použili koeficient akceptácie (4) (KA).

Ako vyplýva z tabuľky č. 1, každý jednotlivý typ absentéra má svoje špecifiká, z ktorých je v praxi potrebné vychádzať pri voľbe foriem a metód účinného pôsobenia. Pre tieto účely sme uskutočnili hlbšiu sociálno-psychologickú analýzu jednotlivých absentérov, identifikáciu zdrojov napätia, vyvolávajúcich spoločensky nežiaducu formu správania.

Na základe kvantitatívneho i kvalitatívneho rozboru výsledkov, získaných pomocou vyššie uvedených metodík, môžeme formulovať nasledovné závery:

a) V skupine *náhodných absentérov* sú zastúpení pracovníci s nasledovnými charakteristikami:

Priemerný vek tejto skupiny absentérov je 32,6 rokov, sú väčšinou mužského pohlavia (88,88 %), ich priemerný mesačný príjem je Kčs 1947,-. V prevahe sú zaočnení robotníci — 51,85 %, 27,77 % je kvalifikovaných robotníkov a 14,81 % pomocných robotníkov. 48,14 % pracovníkov je slobodných a 44,19 % ženatých (vydatých). Svoj rodinný život pokladá 71,69 % za súladný so zriedkavými nedorozumeniami a 11,11 % ho pokladá za konfliktný (resp. v rozpade).

Skupina náhodných absentérov je v plnej miere spokojná s celkovou sociálnou atmosférou a medziľudskými vzťahmi v pracovnom kolektíve (IE = + 0,853)(5), so svojim postavením medzi spolupracovníkmi (IE = + 0,860) a s úrovňou kooperácie v skupine (IE = + 0,818). Z ich posúdenia majstrami vyplýva, že medzi spolupracovníkmi sú v celku obľúbení (IE = + 0,483), s nadriadenými prichádzajú len zriedka do konfliktu, ale so spolupracovníkmi nemajú hlbšie neformálne väzby (IE = - 0,463).

Skupina náhodných absentérov vo všeobecnosti pozitívne hodnotí najdôležitejšie prvky pracovnej situácie, vytvárajúce subjektívny pocit pracovného uspokojenia.

(4) KA vyjadruje veľkosť, mieru súhlasu s výskytom jednotlivého typu absentéra. Index akceptácie môže nadobudnúť hodnoty od 0 až po 1 (čím vyššia hodnota, tým väčší výskyt typu absentéra).

Vzorec pre výpočet indexu akceptácie

$$KA = \frac{5x_1 + 4x_2 + 3x_3 + 2x_4 + 1x_5}{5i=1 \times 1},$$

pričom $x_1 \dots x_5$ = počet hodnotiacich respondentov.

(5) Tento index (IE = index extenzity) umožňuje kvalitatívnu diferenciáciu respondentov k jednotlivým skúmaným faktorom. IE získava hodnoty od +1 do -1. Pomocou tohoto indexu posudzujeme charakter pôsobenia jednotlivých faktorov takto:

Hodnota IE	Charakter pôsobenia
+ 0,69 a vyššie	vysoký stupeň kladného pôsobenia
+ 0,35 až 0,68	stredný stupeň kladného pôsobenia
+ 0,10 až +0,34	mierny stupeň kladného pôsobenia
0,0 až ± 0,09	neutrál

V prípade, že IE získava záporné hodnoty, hovoríme, že daný faktor má negatívny charakter pôsobenia.

V najvyššom stupni kladného vyjadrenia je spokojná

– s presnosťou vymedzenia práv a povinností	IE = + 0,750
– s spoločenským hodnotením vykonávanej práce	IE = + 0,756
– s prácou, ktorú v súčasnosti vykonávajú	IE = + 0,892
– s rozdeľovaním prác na pracovisku	IE = + 0,708
– s podmienkami pre uplatnenie vlastnej iniciatívy	IE = + 0,875

Z analýzy základných pracovných charakteristík vyplýva, že náhodní absentéri majú dobré odborné znalosti, dosahujú väčšinou dobré pracovné výsledky, prevažne pracujú samostatne, ale iba občas spoľahlivo, sú menej dôkladní a presní, skôr pasívni.

Tabuľka 1. Typy absentérov a frekvencia ich výskytu

Typy absentérov	KA			
	P. č.	Meranie z r. 1974	P. č.	Meranie z r. 1976–1977

Náhodný typ absentéra

Je charakterizovaný tým, že neodôvodnene absentuje čiste náhodne, stane sa mu to raz, prípadne dvakrát za dlhšie časové obdobie. Absentuje napr. z mladíckej nerozváznosti, mimoriadnej indispozície, pre mimoriadne osobné, rodinné problémy, v dôsledku vplyvu neformálnej skupiny v mieste bydliska a pod. V tomto smere ide v podstate o pracovníka, ktorý si v čase rozhodovania nedokáže plne uvedomiť dôsledky svojho konania.

1.	0,686	1.	0,862
----	-------	----	-------

Asociálny typ absentéra

Tento typ absentérov tvoria pracovníci, ktorí nemajú potrebné osobnostné, morálne vlastnosti, pracovné návyky a zodpovednosť k práci, povinnostiam, ktorí nedokážu systematicky pracovať. Sú to rôzne asociálne typy, recidivisti, kriminálni, príživníci, ktorí pravidelne a v dlhších časových intervaloch neodôvodnene absentujú.

4.	0,510	2.	0,788
----	-------	----	-------

Osobnostne nevyrovnaný typ absentéra

Ide o typ absentéra, ktorý sa napr. ťažko adaptuje na prácu, pracovné a sociálne prostredie, nenachádza sebarealizáciu a uspokojenie v práci, má tendencie k častému striedaniu profesií, podnikov. V zložitých situáciách jedná neuvážene. Patrí k ľuďom, o ktorých sa hovorí, že nevedia, čo chcú. Absenciami si kompenzuje svoju osobnú, rodinnú a pracovnú situáciu.

3.	0,518	3.	0,775
----	-------	----	-------

Špekulatívny typ absentéra

Tento typ absentéra tvoria pracovníci, ktorí si absenciami chcú vynútiť napr. rozviazanie pracovného pomeru, vyriešenie rôznych konfliktných situácií pracovného, osobného, prípadne rodinného charakteru (výška výživného na deti a pod.).

2.	0,552	4.	0,760
----	-------	----	-------

Z psychologického hľadiska náhodní absentéri sú v prevažnej miere uzavretí jedinci, bez výraznejších osobnostných predpokladov pre trvalú spoluprácu v kolektíve, pre vytváranie neformálnych priateľských väzieb s členmi pracovného kolektívu. Zameranie ich osobnosti podmieňuje izoláciu v pracovnom kolektíve, absenciu neformálnych väzieb so spolupracovníkmi mimo pracoviska ($IE = -0,463$), absenciu na kolektívnych podujatiach ($IE = -0,333$). Okrem toho pre ich osobnosť sú charakteristické tieto črty: sklony k dobrodružnému a hazardnému konaniu, bezstarostnosť, ľahostajnosť voči trestom (znížená vnímavosť), náchylnosť k obchádzaniu základných spoločenských noriem, pravidiel (sklony k falošnosti, Istivosti, pretvárke, flegmatickosti). Osobnostne sú usporiadaní tak, že si v podstate z ničoho nič nerobia, nemajú sklony k neurotickým prejavom, žijú zo dňa na deň, sú kľudní, rôzne stresy a napätia prežívajú iba výnimočne ($IE = +0,018$). V práci sa prejavujú nižšou pracovnou morálkou a nevytrvalosťou.

Úroveň ich inteligencie je v pásme podpriemeru, čo bezprostredne koreluje s ich osobnostnými rysmi. Pri diferencovanejšom pohľade sa ukazuje, že ženy z tejto sociálnej skupiny majú nižšiu úroveň všeobecnej inteligencie ($IQ = 83$), ako muži ($IQ = 86$).

b) V skupine *absentérov asociálneho typu* sú zastúpení pracovníci s nasledovnými charakteristikami:

Majú priemerný vek 31,11 rokov, priemerný mesačný príjem Kčs 1611,10. Sú prevažne mužského pohlavia (94,45%), ďalej pracovníci s neukončeným alebo ukončeným základným vzdelaním (16,12%), s pracovným zaradením pomocný, alebo zaučený robotník (55,54%) a kvalifikovaný robotník (44,46%).

V skupine majú výraznú prevahu pracovníci, ktorí nežijú v ustálených rodinných pomeroch (celkom 77,77% je buď slobodných, alebo rozvedených); ženatých je iba 22,22%.

Svoj súčasný rodinný život až 55,56% posudzuje ako čiastočne, alebo výrazne nesúladný, konfliktný (odcudzenie, rozchod) a 44,44% ako súladný so zriedkavými nedorozumeniami.

Skupina *absentérov asociálneho typu* je iba čiastočne spokojná s celkovou sociálnou atmosférou, medziľudskými vzťahmi na pracovisku ($IE = +0,333$). Iba 23,53% ochotne spolupracuje v kolektíve. Ich postavenie v skupine je izolované.

Skupina *absentérov asociálneho typu* je v prevažnej miere spokojná s najdôležitejšími prvkami, ktoré sýtia subjektívny pocit pracovného uspokojenia. Najväčšia spokojnosť je s podmienkami pre využitie schopností, znalostí a kvalifikácie ($IE = +0,538$), s minimálnym fyzickým zaťažením ($IE = +0,666$), s presným vymedzením práv a povinností ($IE = +0,538$).

Z analýzy základných pracovných charakteristík vyplýva, že absentéri *asociálneho typu* majú priemerné, alebo nedostatočné odborné znalosti, ľahostajný postoj k práci, svoje pracovné povinnosti plnia ľahkomyseľne, v práci sa rozptyľujú, počas pracovnej doby sú prevažne svieži, svoje pracovné úlohy plnia väčšinou samostatne.

Analýza osobnostných charakteristík ukázala, že absentéri *asociálneho typu* sú mierne extrovertovane orientovaní, s náznakmi neurotických tendencií. Ich osobnosť je ďalej charakterizovaná pocitmi neistoty, viny, majú sklony k podozrievavosti, popudlivosti, žiarlivosti, k dobrodružnému a hazardnému jednaniu, sú málo spoločliví, nemajú zafixované pevnejšie sociálne normy, neuspokojujú ich vzťahy v kolektíve a v dôsledku svojich negatívnych osobnostných vlastností sú často kolektívom odmietaní. Rôzne životné, pracovné situácie a napätia prežívajú povrchno a volia k nim ľahostajný postoj (napr. ku kritike vlastného správania vedúcim, kolektívom, k svojej celkovej životnej situácii, k budúcnosti). Úroveň ich inteligencie je výrazne podpriemerná ($IQ = 79$).

c) *Absentéri osobnostne nevyrovnaní* majú priemerný vek 30,9 rokov, priemerný mesačný príjem Kčs 1906,25. V tejto skupine majú prevahu muži (87,50%), ďalej pracovníci s neukončeným alebo ukončeným základným vzdelaním (62,50%), s ukončeným OU (25,0%), s pracovným zaradením zaučený robotník (43,75%), kvalifikovaný robotník (31,25%), pomocný robotník (25,0%).

V skupine osobnostne nevyrovnaných absentérov majú najväčšie zastúpenie ženatí 50,00 %, ďalej slobodných je 37,50 % a rozvedených 12,50 %. Svoj rodinný život posudzuje 56,25 % ako súladný a 37,50 % ako napätý, konfliktný.

Pre skupinu osobnostne nevyrovnaných absentérov je charakteristická čiastočná spokojnosť s celkovou sociálnou atmosférou, medziľudskými vzťahmi v kolektíve ($IE = +0,333$), v strednom stupni kladného vyjadrenia so svojim postavením medzi spolupracovníkmi ($IE = +0,538$) a u svojich nadriadených ($IE = +0,538$). Z hodnotenia tejto skupiny majstrami vyplýva, že ich správanie sa v kolektíve je v celku prijateľné ($IE = +0,200$), ale v styku so spolupracovníkmi sú často náladoví a v jednaní s nadriadenými majú sklony ku konfliktnosti. Tieto skutočnosti spôsobujú, že medzi spolupracovníkmi sú skôr neoblúbení a nie sú s nimi v žiadnom mimopracovnom kontakte ($IE = -0,833$).

Skupina absentérov osobnostne nevyrovnaných je rovnako, ako predchádzajúce typy, spokojná s najdôležitejšími prvkami, ktoré sýtia subjektívny pocit pracovného uspokojenia.

Najväčšia spokojnosť je s vybavením pracoviska základnými pracovnými pomôckami, nástrojmi ($IE = +0,833$), s možnosťou seberealizácie ($IE = +0,777$), s mierou informovanosti ($IE = +0,692$), s presnosťou vymedzenia práv a povinností ($IE = +0,692$), so svojim pracovným zaradením ($IE = +0,692$), so smennosťou ($IE = +0,666$) a s rozdeľovaním prác v skupine ($IE = +0,666$).

Z analýzy základných pracovných charakteristík vyplýva, že osobnostne nevyrovnaní absentéri majú v prevažnej miere nedostatočné odborné znalosti, svoju prácu vykonávajú bez výraznejšieho záujmu, ľahostajne. Sú ľahkomyselní a roztržití, nedokážu samostatne pracovať, potrebujú často radu a pomoc iných.

Z psychologického hľadiska absentéri osobnostne nevyrovnaní sú málo vyhranení, s miernym sklonom k introverzii, utiahnutosti, ustarostenosti, sú prispôboiví. Občas vo vystupovaní neistí, bojazliví, anxiózní, s nízkym sebavedomím. Skupinove sú prevažne závislí, konvenční, s túžbou po spoločenskom uznaní. Ku kritike volia skôr ľahostajný postoj. Úroveň ich inteligencie je v pásme podpriemeru ($IQ = 84$).

d) Pracovné a osobnostné vlastnosti skupiny *absentérov špekulatívneho typu* sú veľmi špecifické a svojim charakterom, vnútorným usporiadaním vyvolávajú najväčšie napätie u bezprostredných vedúcich a v kolektíve. Z hodnotenia majstrov jednoznačne vyplýva, že tento typ absentérov je najrozpornejší a najmenej prijateľný.

Priemerný vek absentérov tejto skupiny je 26 rokov, ich priemerný mesačný príjem Kčs 1550,-; tvoria ju prevažne osoby mužského pohlavia, ženatí, kvalifikovaní robotníci. Ich súčasný rodinný život je napätý, konfliktný a väčšina z nich je so svojim rodinným životom nespokojná. Žijú zo dňa na deň, budúcnosť ich nezaujíma.

Ich správanie sa v kolektíve je konfliktné, nedokážu sa plne prispôbiť normám kolektívneho spolunažívania ($IE = -0,200$), v kolektíve sú neoblúbení ($IE = -0,250$), často sa dostávajú do rozporov so svojimi nadriadenými ($IE = -0,333$), neradi spolupracujú ($IE = -1,000$), na kritiku nadriadených reagujú agresívne ($IE = -1,000$), majú sklony k ignorovaniu autority nadriadených ($IE = -0,200$). Majú absolútny nezáujem o mimopracovné kontakty s členmi svojho kolektívu ($IE = -1,000$).

Odborné znalosti sú síce veľmi dobré ($IE = +1,000$), ale pracovné výsledky sú veľmi zlé ($IE = -1,000$). Svoje pracovné povinnosti plnia bez záujmu ($IE = -1,000$), pracujú nesústredene, sú málo spoľahliví ($IE = -1,000$), nedokážu pracovať samostatne ($IE = -0,600$), v práci sú veľmi nespokojní ($IE = -1,000$), veľmi často vyčerpaní, unavení ($IE = -0,600$).

Osobnostne sú extrovertovane orientovaní, družní, neboja sa kritiky, majú sklony k neurotickým prejavom, v správaní sú bezstarostnejší, jednajú energicky, rozhodne, sú aktívni, vnímaví, pripravení riskovať, sú ľahostajní voči trestom. Sú málo ovplyvniteľní, v kolektíve nepopulárni. Spoločensky sú pohotoví, vynaliezaví a vedia si poradiť aj v zložitejších situáciách. V súlade s týmito vlastnosťami je aj úroveň ich inteligencie v celom súbore absentérov najvyššia ($IQ = 93$).

V našej podnikovej sfére nemôžeme pristupovať k pracovníkom, ktorí neodôvodnene vynechávajú pracovné smeny, ako k homogénnej skupine. Túto špecifickú skupinu pracovníkov tvoria rôzne typy jedincov, ktorí sú vnútorne výrazne diferencovaní najmä z hľadiska osobnostných vlastností, osobných životných podmienok, pracovných vlastností a schopností. Pokúsili sme sa z tejto heterogénnej skupiny vyšpecifikovať štyri základné typy absentérov a na základe komplexnej sociologicko-psychologickej analýzy jednotlivých typov vyšpecifikovať aj zdroje napätia, ktoré je uvoľňované práve touto nežiadúcou, patologickou formou správania. Zo získaných poznatkov v tomto smere môžeme konštatovať, že pracovné absencie sú takmer v bezvýznamnej miere podmienené konfliktami vznikajúcimi v dôsledku neuspokojovania základných očakávaní pracovníkov v podniku (z výsledkov vyplýva, že táto skupina je v prevažnej miere spokojná s hlavnými činiteľmi práce, pracovnej situácie, odmeňovania, skupinových vzťahov). Ukázalo sa, že neodôvodnené absencie sú predovšetkým dôsledkom uvoľňovania napätia, ktoré u niektorých skupín pracovníkov vzniká pod vplyvom špecifických osobných a rodinných podmienok života (neusporiadanosť, rodinný rozvrh, konfliktnosť rodinného prostredia, život zo dňa na deň), v dôsledku neosvojenia si spoločensky žiadúcich noriem správania a jednania (následkom je mladícky neuvážené jednanie, správanie, alebo krajná, asociálna forma života), špecifických osobnostných dispozícií. Rovnako pracovné schopnosti a dosahované pracovné výsledky tejto skupiny nie sú vždy (v tomto smere sú výrazne odlišnosti u jednotlivých typov) v súlade s požiadavkami, ktoré sa v podniku vyžadujú (najvýraznejšie je to u asociálneho typu). Aj v týchto prípadoch môže dôjsť k vzniku napätia u niektorých skupín pracovníkov a k jeho uvoľňovaniu nežiadúcou, patologickou formou správania.

Na základe týchto našich zistení môžeme konštatovať, že v našej podnikovej sfére je potrebné pri riešení problematiky neodôvodnených absencií minimalizovať predovšetkým negatívne vplyvy tých zdrojov napätia, ktorých vznik je podmienený mimopodnikovými činiteľmi a niektorými špecifickými osobnostnými dispozíciami absentérov. V konkrétnych podnikových podmienkach je potrebné tento okruh problémov riešiť v rámci individuálnej sociálnej starostlivosti. Je evidentné, že sociálni pracovníci pri riešení akútálnych problémov absentérov, vyžadujúcich intenzívnu dlhodobú špeciálnu starostlivosť, musia úzko spolupracovať so sociológmi, psychológmi, psychiatrami, riadiacimi pracovníkmi, spoločenskými organizáciami nielen v podniku, ale aj v mieste bydliska absentéra, pracovnými kolektívami, brigádami socialistickej práce. V činnosti týchto jednotlivých podnikových a mimopodnikových zložiek sa pritom musia zohľadňovať tie špecifičnosti, ktoré sú typické pre osobný život absentérov.

Marián Sarišský
Katarína Szentandrásiová

Literatúra

- Bulák, J.: *Fluktuácia a absencia ako výraz pracovnej motivácie*. In: Syntéza 1972, č. 1.
- Carson, J.: *Measures to Counter Rising Absence Rates Range from Tighter Discipline to More Satisfying Jobs*. *International Management* 1971, roč. 26, č. 12.
- Hirner, A. a kol.: *Sociálna kontrola*. Bratislava 1976.
- Kollárik, T.: *Niektoré poznatky zo sledovania vzťahu pracovnej spokojnosti s pracovným správaním*. In: *Psychologie v ekonomické praxi* 1977, č. 4.
- Mošner, Ot.: *K charakteristike antisociálneho správania*. *Sociológia* 8, 1976, č. 4.
- Popov, G.: *Sociologické metody upravlenija*. Metody upravlenija socialističeskim proizvodstvom. Moskva, Ekonomika 1971.
- Sarapata, A.: *Plyność i stabilność kadr*. Warszawa 1967.
- Selivanov, V. I.: *Ličnost i voľta*. In: *Problemy ličnosti*, Moskva 1969.
- Szczepański, J.: *Uwagi o przedmiocie i zadaniach socjologie pracy*. In: *Jak pracuje człowiek*. Warszawa 1961.
- Szostkiewiczová, H.: *Některé překážky bránící řádnému chodu práce v závodě*. In: *Widerszpil, S. a kol.: Sociologie v závodě*. Praha 1971.
- Vroom, V. H.: *Work and Motivation*. New York 1964.
- Ziomek, N. J.: *Absencja w pracy*. Warszawa 1964.

Sociológia 1979

Stalo se již tradicí, že na stránkách *Sociologického časopisu* je věnována každým rokem pozornost souhrnnějšímu hodnocení všech vydaných čísel *Sociologie* v minulém kalendářním roce.

Casopis Sociológia s podtitulem *Casopis pre otázky sociológie a vedeckého komunizmu* si trvale udržuje dobrou odbornou úroveň. Z obsahu uveřejněných statí, recenzí a metodologických studií je zřejmé, že patří mezi důležité zdroje informací o rozvoji sociologického myšlení v Slovenské socialistické republice a představuje současně metodologickou a metodickou pomoc mladým začínajícím sociologům.

Zásluhu na tom má nesporně redakční rada a redakční kruh, jejichž členy jsou vesměs známí a fundovaní odborníci z oboru marxisticko-leninské sociologie (A. Sirácky, J. Zvara, J. Karásek, K. Rychtařík, J. Jančovičová, T. Ollik, O. Mošner, D. Sagara, K. Slivka, D. Alijevová, M. Katriak, J. Hrabina, J. Suchý a jiní).

Sociológia si zachovává své tradiční obsahové členění, v němž jednotlivé rubriky mají vyhraněný koncepční záměr. Vyváženost rubrik je zřejmá z těchto údajů:

Rubriky:	Úvodníky	4
	Štúdie	18
	Rozhľady	6
	Zo sociologických výskumov	6
	Metodologická rubrika	4
	Recenzie	19
	Z vedeckého života	9
	Anotácie	3
	Bibliografie — uveřejněná ve 4 číslech	

Úvodníky se zabývají důležitými společensko-politickými událostmi a současně koncipují klíčové otázky, jimiž se musí sociologie zabývat v daném období. Tak například ve 3. čísle A. Vanko píše o *sjezdu KSČ a generální linii výstavby socialismu*. I když jsou zde více akcentovány společensko-politické souvislosti, nelze přehlédnout význam sociologických aspektů, které úvodník obsahuje. A. Vanko shrnuje své úvahy takto: „Program schválený IX. zjazdom KSČ sa stal východiskom pre nasledujúce desaťročie. Na výsledkoch, ktoré sa dosiahli jeho plnením, rozvíjal sa ďalej socializmus čoraz viac už na vlastnom základe. Dosiahnuté výsledky predstavujú novú etapu nielen v dejinách Komunistickej strany Československa, ale aj v dejinách našich národov a štátů. Prezентujú tak prednosti socializmu, na ktoré zamerala v krízovom období deštruktívnu kritiku pravica. S odstupom troch desaťročí sa stáva hodnotenie nielen 50. rokov, ale celého obdobia budovania reálneho socializmu jednou z deliacich čiar ideologického a politického zápasu. Podčiarkujeme tak politický a ideový aspekt socialistickej výstavby, čím zdôrazňujeme, že napriek zložitosti a nedostatkom sa utvorili predpoklady na zvyšovanie úrovne životných a spoločenských istôt pracujúceho človeka.“(1)

Významným a podnětným je úvodník, který napsali J. Kohout a J. Zvara, v němž se zamýšleli nad *IX. světovým sociologickým kongresem*, konaným ve švédské Uppsale v srpnu 1978. Jde o zamyšlení, v němž je provedena zevrubná analýza a hodnocení i VII. světového sociologického kongresu, konaného poprvé v historii v socialistické zemi, ve Varně v Bulharsku. Na IX. světovém sociologickém kongresu — jak zdůrazňují autoři — se projevil všeobecný zájem o marxismus ve dvou rovinách. Na jedné straně v pozitivní snaze o jeho pochopení a na druhé straně ve snaze o jeho dezinterpretaci, přičemž nelze pominout fakt, že celá řada referátů metodologicky vycházela z idealistických pozic, operovala v terminologii subjektivního idealismu a psychoanalýzy a nechyběly ani referáty vyúsťující v mystiku.(2) IX. svě-

(1) Sociológia č. 3/1979, s. 207.

(2) Sociológia č. 2/1979, s. 102.

tový sociologický kongres zřetelně ukázal na omezenost buržoazní sociologie a současně zdůraznil přednosti marxisticko-leninské sociologie prezentované především produkcí v SSSR a dalších socialistických zemích. Pokud jde o sociologii v ČSSR, autoři správně zdůrazňují její přínos takto: „Konfrontace současného stavu naší sociologie se zkušenostmi z jednání kongresu ukázala, že československá marxisticko-leninská sociologie přináší nejen v tematice, která byla předmětem kongresového jednání, ale i v dalších oblastech sociologického výzkumu nové, teoreticky přínosné a společensky užitečné poznatky.“(3) Ve druhém čísle je uveřejněn seznam československých příspěvků na IX. světovém sociologickém kongresu.

Ve čtvrtém čísle je věnován úvodník *místu a postavení katedry sociologie filozofické fakulty Univerzity Komenského*, která je charakterizována jako důležité slovenské sociologické pracoviště. Autorem úvodníku je vedoucí katedry sociologie a člen redakční rady J. Karásek. Věnuje zvláštní pozornost vymezení místa katedry v rámci sociologických pracovišť a rozvoji sociologického bádání, výchově kádrů, struktuře výuky a angažovanosti pracovníků katedry v Slovenské a Československé sociologické společnosti, Socialistické akademii Slovenska, jakož i v činnosti redakční rady *Sociológie*.

V šestém čísle je uveřejněn úvodník, který se zabývá *problematikou vědeckého komunismu jako sociálně politickou teorií marxismu-leninismu*. Autor K. Slivka píše, že vědecký komunismus byl vždy teoretickým základem činnosti komunistických stran. Zabývá se otázkami vymezení předmětu vědeckého komunismu, odhaluje pozadí revizionistických útoků proti vědeckému komunismu v krizových letech, všimá si místa vědeckého komunismu v systému společenských věd. Vědecký komunismus má nezastupitelné místo v celém systému marxisticko-leninské teorie: „Filozofiou komunizmu je teória vedeckého komunizmu. Socialistická spoločnosť je oveľa zložitejšia, ako sme to na začiatku jej budovania videli. V jej složitých protirečivých vzťahoch sa môžeme správne orientovať iba vtedy, keď sa budeme riadiť touto vedeckou filozofiou vedeckého komunizmu.“(4)

V roce 1979 byla dvě čísla časopisu *Sociológia* monotematická: Číslo 1 se zabývalo *problematikou socialistického způsobu života mladé generace*, číslo 6 *otázkami vědeckého komunismu*. Těmto tématům je na stránkách *Sociológie* již tradičně věnována trvalá pozornost.

Úvodní studie čísla 1 pojednává o *účasti SSM na socialistické výchově mládeže* (H. Vácha). Další stati jsou zaměřeny na *formování socialistického způsobu života mladé generace* (J. Suchý); na *politickou aktivitu v procesu tvorby způsobu života* (F. Zich); na *aktuální otázky komunistické výchovy* (O. Baláž); na *marxistické a nemarxistické pojetí politické aktivity mládeže* (A. Matějovský); na *funkci práce v utváření socialistického způsobu života* (L. Malická); na *úlohu kultury v rozvoji socialistického způsobu života mládeže* (E. Malá). Zvlášť důležitá pozornost je v tomto čísle věnována *funkci mládeže v integraci třídně sociální struktury ČSSR*. Autor (L. Macháček) zdůrazňuje význam trvalé pozornosti, kterou KSČ věnuje otázkám přípravy mládeže pro život a práci v socialistické společnosti, vymezuje místo mládeže v sociálně třídní struktuře ČSSR a podrobněji analyzuje funkce mládeže v procesech homogenizace sociálně třídní struktury ČSSR a v procesech prohlubování morálně politické jednoty československé společnosti.

Druhé monotematické číslo (č. 6) je věnováno — jak jsme se již zmínili — otázkám vědeckého komunismu. Jsou zde uveřejněny stati: *Leninská etapa vo vývoji vedeckého komunizmu* (J. Zvara); *Rast úlohy vedeckého komunizmu — zákonitosť revolučnej premeny sveta* (H. Vrba); *K integrácii spoločenských procesov* (M. Pecho); *Niektoré sociálno-politické a ideologické aspekty medzinárodnej socialistickej spolupráce* (F. Kan).

V rámci těchto statí velmi dobré teoretické úrovně je zejména přínosem statí J. Zvary, a to především po stránce metodologické. Autor podrobněji ukazuje možnosti a přednosti vědeckého komunismu při analýze sociálně politických jevů a procesů. Zvlášť velkou pozornost věnuje metodě vědeckého komunismu z hlediska požadavků leninismu. Zdůrazňuje, že metodou vědeckého komunismu je dialekticko-materia-

(3) *Sociológia* č. 2/1979, s. 107.

(4) *Sociológia* č. 6/1979, s. 479.

listická metoda. „Vychádzajúc z predmetu vedeckého komunizmu a jeho kategórii, treba však ako o metóde hovoriť predovšetkým

1. o špecifickej jednote logického a historického. Zovšeobecnenie zákonitostí revolučného boja, skúmanie vývoja strategických a taktických princípov má vo vedec-kom komunizme osobitný význam;
2. o analýze konkrétneho pomeru triednych síl v danej epoche a krajine a v medzi-národných vzťahoch;
3. o komplexnom prístupe k triedno-sociálnym a politickým vzťahom a javom v procese budovania socializmu;
4. o ďalších metódach systémovej analýzy, porovnávacej analýzy sociálnych a poli-tických systémov, zovšeobecňujúcej analýze dokumentov a štatistických údajov, o sociologickej analýze, o použití sociálnych experimentov, výskume verejnej mienky atď., slovom o použití všetkých metód z marxisticko-leninskej výzbroje spoločenských vied.“(5)

Tato široká paleta metod, jimiž disponuje vedecký komunizmus, presvedčivo zvy-razňuje nezastupiteľnosť vedeckého komunizmu pri zskúmaní a analýze sociálne triednych javů a procesů v jednotlivých etapách vývoje socialistické společnosti. V mi-nulosti se více akcentovaly jen dvě metody vědeckého komunizmu, a to logicko-histo-rická metoda a metoda třídní analýzy. I když tyto metody mají stále dominující význam, nelze se omezovat pouze na ně. To by nevyčerpávalo všechny možnosti vědeckého komunizmu.

V obsahové struktuře statí uveřejněných na stránkách časopisu *Sociológia* mají v dalších číslech zvláštní význam statí zabývající se sociálně třídní strukturou socialistické společnosti v ČSSR. Mezi autory, kteří se touto problematikou delší dobu zabývají, patří i známý slovenský sociolog V. Bauch. Ve třetím čísle uveřejňuje stat *Vývoj sociálně-třídní struktury národů a národností*. Snaží se v ní zachytit dosaženou úroveň vývoje sociálně třídní struktury dvou národů — českého a slo-venského — včetně obyvatelstva maďarské národnosti, která v menšinách Českoslo-venské socialistické republiky reprezentuje nejpočetnější národnostní skupinu, a hle-dat způsoby a zdroje jejich dalších sblížování.

O *problematicke vymezení dělnické třídy v socialistické společnosti* pojednává stat E. Gibartiho v čísle 2. Při vymezování pojmu dělnická třída se autor opírá o práce klasiků marxismu-leninismu: „Opierajúc sa o teoreticko-metodologické východiska a závery klasikov marxizmu-leninizmu, presvedčame sa, že pri vymedzovaní robot-nickej triedy socialistickej spoločnosti nejde len o problém intelektualizácie práce, problém kvalifikačnej a profesijovej štruktúry, ale predovšetkým o ekonomický problém, problém súčasného postavenia a funkcie robotnickej triedy v socialistickej spoločnosti, v systéme výrobných vzťahov, spoločenskej deľby práce a pod.“(6)

Několik statí je věnováno metodologickým otázkám: *Matematika v poznávaní sociálnej skutočnosti* (A. Ritomský), *Problém poznávacej snímky a identifikácie jej druhov v sociologickom bádani* (J. Schenk); *K sociologickému výskumu spoločenských javov* (A. Čechovič).

Ivan Hutira a Ján Škodáček ve statí *Nacionalizmus — nástroj antikomunistickej diverzie proti Československej socialistickej republike* věnují pozornost analýze funkcí nacionalismu v systému buržoazních teorií. „Právom tvrdíme, že buržoázia a jej spojenci využívajú buržoázny nacionalizmus ako jednu z hlavných zbraní ideolo-gickej diverzie.“(7) Buržoazní teorie zabývající se nacionalismem se v mnohém liší, avšak současně mají mnohé rysy společné. Jsou abstraktní, nehistorické a nevědecké, avšak poskytují návod jak politicky zužitkovat národnostní nenávisť a šovinismus z hlediska cílů, jež sleduje buržoazní propaganda.

Velkým přínosem zejména pro rozvoj sociologických výzkumů jsou články uve-řejněné v rubrikách „Rozhľady“, „Zo sociologických výskumov“ a „Z vedeckého života“. Jde o příspěvky, v nichž jsou zpracovány výsledky sociologických výzkumů nebo diskutován nějaký klíčový pojem konkrétního sociologického výzkumu. Nechy-bějí zde ani informace a zprávy o uskutečněných konferencích a seminářích.

V roce 1979 uveřejnil časopis *Sociológia* více recenzí než v předcházejících roční-cích. Recenze mají rozdílnou úroveň i kvalitu. Lze je rozčlenit do dvou skupin: jedny mají spíše povahu informativní, zatímco druhé plní více funkci kriticko-hodnotící.

(5) Sociológia č. 6/1979, s. 483—4.

(6) Sociológia č. 2/1979, s. 118.

(7) Sociológia č. 3/1979, s. 210.

Porovnáváme-li úroveň dnešních recenzí například s recenzemi uveřejňovanými v časopise *Sociológia* na začátku sedmdesátých let, můžeme odpovědně konstatovat, že se značně zvýšila jejich kritičnost a obsahová hloubka. Recenzenti si více všímají, v čem je daná práce přínosem pro rozvoj sociologického myšlení a v čem může přispívat ke zvyšování metodologické úrovně sociologického bádání, nebo v čem je přínosem při otevírání určitého problému, jenž zasluhuje sociologickou analýzu. Zvláště cenná je recenze *Sovietský sociologický časopis* 1978, kterou napsali autoři A. Čechovič, V. Harmadyová, M. Kolcunová, A. Kvasničková a L. Macháček. Jde o nejrozsáhlejší recenzi, jež byla na stránkách časopisu *Sociológia* uveřejněna. Jsem přesvědčen, že tato recenze, která má bohatý informační zdroj, nesporně přispěje k hlubší orientaci naší sociologické fronty v sociologickém myšlení a bádání, jak je prezentováno v sovětském časopise *Sociologičeskije issledovanija*.

Je žádoucí, aby v dalším období byl tento kriticko-hodnotící aspekt recenzí dále prohlubován. Zkušenosti ukazují, že objektivnější jsou ty recenze, které jsou zpracovány na vyšší odborné úrovni nebo více autory.

Cenným zdrojem informací jsou anotace a bibliografie. Je dobře, že se v některých číslech každým rokem takovéto informace na stránkách časopisu *Sociológia* objevují. Ve čtvrtém čísle je uveřejněna výběrová bibliografie z prací členů katedry sociologie FFUK za léta 1964–1978. V čísle 6 je výběrová bibliografie z literatury vědeckého komunismu a v čísle 2 výběrová bibliografie z literatury o problematice mládeže v Československu.

* * *

Časopis *Sociológia* má své nezastupitelné místo v toku důležitých sociologických informací ve Slovenské socialistické republice. Jsou nesporně hodnotné i pro sociologickou frontu v ČSR. Jsem plně přesvědčen, že všichni sociologové najdou na jeho stránkách mnoho cenných podnětů pro svou práci.

V roce 1979 přispěl časopis *Sociológia* k obohacení všech funkcí marxisticko-leninské sociologie i k řešení jejich úkolů, které byly koncipovány v dokumentech strany.

Alexandr Fazík

21. ročník Demografie

Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje, přinesla v roce 1979 příspěvky postihující nejen vlastní demografická témata v užším smyslu slova, ale též širší souvislosti podmínek reprodukce obyvatelstva v ČSSR a vztahy mezi demografickými procesy a procesy sociálními a geografickými.

Nejvýraznějším tematickým blokem ročníku je seriál článků V. Srba, informujících o rozsáhlém šetření plodnosti, provedeném v létě 1977 Federálním statistickým úřadem podle doporučení Světové populační konference v Bukurešti v roce 1974, s přímou metodickou pomocí Mezinárodního statistického ústavu. Hlavním úkolem tohoto výzkumu bylo vytvoření předpokladů pro širše pojaté mezinárodní porovnání reprodukčního chování světových populací, včetně rozvojových zemí, ale při koncepční přípravě výzkumu v ČSSR bylo pamatováno navíc na otázky týkající se důležitých aspektů specificky československé populační problematiky. Výsledky výzkumu proto umožňují přímé odpovědi na některé aktuální otázky populačního vývoje ČSSR. Čtenář se může seznámit s dotazníkem, který vyplňovaly při řízených rozhovorech ženské sestry, s metodologickými východisky výzkumu a s jeho hlavními výsledky. Šetření postihlo v celé potřebné hloubce nejdůležitější aspekty současného reprodukčního vývoje: rodinný stav, veškerá těhotenství, plánování rodičovství, šíření antikoncepce, otázky ekonomické aktivity žen a postoje žen ke státní natalitní politice.

Tři příspěvky referují o výzkumech, které se zabývaly velmi vážnou otázkou příčin stálého růstu rozvodovosti a analýzou podmínek, za nichž k tomuto růstu dochází. I. Možný ve studii *K některým vztahům mezi povahou práce a rozvodovostí* prokazuje sociální podmíněnost rozvodového chování na zkoumání vztahů mezi rozvody na straně jedné a vzděláním, povoláním a příjmem na straně druhé. Studie J. Prokopce a J. Rothové *Situace rozvedených žen při hledání dalšího životního*

partnera je věnována handicapu těchto žen ve srovnání jednak se svobodnými ženami, jednak s rozvedenými muži (do jejichž péče zpravidla nejsou děti po rozvodu svěřovány). Se zajímavým pokusem o odhalení hlubších kořenů rozvodovosti seznamuje studie V. Schüllera, J. Prokopce a Z. Dytrycha *Dlouhodobé důvody rozvratu pražských manželství*. Snahou autorů bylo oddělit bezprostřední příčiny rozvodů od vlastních důvodů rozvratu, které jsou poměrně málo známy. Vypovídací schopnost jejich výsledků však do značné míry omezuje zvolená metodika sběru informací: dotazník vyplňovali předsedové soudů v rámci výsledku účastníků rozvodového procesu. Odpovědi respondentů tedy měly bezprostřední vliv na průběh soudního řízení i na jeho výsledek. Je proto krajně obtížné odhalit míru vědomě zkresených informací. Z textu je patrné, že autoři si tyto problémy v obecné rovině uvědomují, ale z formulací výsledků se potřebná míra pochybností ztrácí.

Zajímavý je příspěvek J. Presla *První dítě porozené po mimoděložním oplození oocyty a přenosu embrya do dělohy matky*. Autor informuje o průběhu anglického experimentu a výzkumech, které jej předcházely, a upozorňuje, že se ohlašuje kvalitativní změna v biologických aspektech lidské reprodukce, jejíž sociálně právní a etické důsledky je třeba již dnes předvídat.

Ve stati *Umělá přerušení těhotenství mladých žen v ČSSR (1958–1977)* hodnotí H. Wynnyczková statistická data o umělých potratech žen ve věku 12–19 let. Od roku 1958, kdy vstoupil v platnost zákon o umělém přerušení těhotenství, dochází k rychlejšímu růstu potratovosti u mladých žen než u žen ostatních. Mladým ženám je nejčastěji přerušováno první těhotenství, avšak ve 20 % případů se jedná již o druhý potrat. Bohužel chybí přehledná tabulka a publikované tabulky v textu mají malou vypovídací schopnost.

Ve dvou studiích, *Sňatečnost svobodných žen v ČSR po druhé světové válce a její vztah k plodnosti prvního pořadí* a *Vývoj celkové úmrtnosti žen a úmrtnosti svobodných žen v reprodukčním věku u generací 1930–1954* jsou prezentovány vybrané výsledky longitudinální analýzy demografické historie reprodukčního věku žen v poválečném období, zpracovávané v rámci SPZV VIII-1-8/3.

Několik příspěvků je věnováno aplikaci demografie ve společenské a plánovací praxi, *otázkám pohybu obyvatel a sociální geografie*: V článku *Pracovní síly v zemědělství* informuje J. Glaserová o soupisu trvale činných osob v zemědělství k 1. únoru 1978. Výsledky jsou zajímavé pro sociologii především z hlediska dokumentace územních rozdílů v kvalifikační struktuře pracujících v zemědělství a územních rozdílů v tempu přechodu ze zemědělství do jiných odvětví. M. Majtán se v článku *K overovacej výskumnej prognóze počtu pracujících v ČSSR do roku 2000* zabývá výsledky metody systémového dynamického prognózování, rozvinuté ve spolupráci Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí v Bratislavě, ústavu výpočetní techniky Státní plánovací komise v Praze a Sportpropagu Praha. Z textu však není dost jasně patrné použití modelu pro odhady struktury pracujících ani pro odhady regionálního rozložení pracovních sil. Prognózování ekonomicky aktivních osob v územním měřítku národních republik lze ovšem provádět jednoduší a jistě stejně spolehlivou metodou průmětu specifických hodnot neaktivity do věkové struktury obyvatelstva. V článku *Migrace do Prahy v letech 1961–1975* hodnotí A. Konečná statistická data o přistěhovalých do Prahy a vystěhovalých z Prahy podle věku, pohlaví, ekonomické aktivity, povolání a důvodů stěhování. Důležitou formu hmotné podpory mladým lidem ze strany společnosti před založením rodiny posuzuje J. Pelikán ve studii *Deset let přemíového spojení mladých*. V článku *Mimopracovní úrazovost a její vývoj* rozebírá N. Zuzánková příčiny a zdroje mimopracovní úrazovosti podle věku a pohlaví. Bohužel chybí absolutní data, která by čtenáři umožnila posouzení důsledků jednotlivých příčin mimopracovní úrazovosti v oblasti využívání fondu pracovní doby, nákladů na léčení atd.

Trí příspěvky jsou určeny pro širší odbornou veřejnost a zabývají se základními otázkami demografické statistiky. J. Podzimek hodnotí v příspěvku *60 let československé státní statistiky* vývoj státní statistiky od jejich počátků ještě před rozpadem Rakouska-Uherska až k současným rozvinutým formám statistické praxe. Stat V. Saldy *Mezinárodní rok dítěte a situace dětí ve světě* ukazuje na potřebu studia problematiky výchovy a výživy dětí ve světě. Ve srovnání s ostatními zeměmi vyniká vysoká úroveň péče o děti v ČSSR. Jedním z nejdůležitějších příspěvků celého ročníku je zasvěcená informace M. Kučery *Sčítání lidu, domů a bytů 1980 – koncepce, zpracování výsledků a jejich využití*. Z tohoto sčítání budou poprvé publikovány tzv. „rychlé“ výsledky, umožňující v předstihu před úplným zpracováním sestavit aktuální obraz vývoje od posledního sčítání a poskytující základní informace o stavu a struktuře obyvatelstva ČSSR.

Z dalších příspěvků zaslouží zvláštní pozornost soubor statí *K integraci cikánského obyvatelstva v ČSSR*, postihující nejvýznamnější aspekty romského specifika: bydlení, vztah k okolí, migraci Romů, jejich plodnost a populační klima. Základním problémem zkoumání romského obyvatelstva, a tedy i spolehlivých odpovědí na složité otázky vztahů mezi Romy a majoritní společností, plodnosti Romů a především jejich absolutního počtu, je neexistence jednotné definice pojmu cikán. To se v důsledcích odráží i ve statistické praxi — o Romech nejsou k dispozici spolehlivá data a zkoumání je založeno téměř výhradně na odhadech. Týká se to i výběrových šetření, neboť nelze zhodnotit reprezentativnost zkoumaného vzorku. Z uváděných výsledků je patrná tendence ke sblížování Romů s majoritní společností ve většině aspektů životního způsobu, rychlost tohoto sblížování ani jeho současný stav však nelze spolehlivě hodnotit.

Článek X. *demografická konference v Praze na téma „Urbanizace českých zemí a Slovenska“* přináší výtahy z referátů J. Musila a Z. Ryšavého, J. Ježka, M. Hamply, V. Matouška a I. Thurza, přednesených 17. května 1978. V referátech je obsaženo shrnutí dosavadních výsledků prací koordinovaných odbornou skupinou Československé demografické společnosti při ČSAV, vedenou J. Ježkem.

21. ročník *Demografie* přináší recenze 17 titulů odborné knižní literatury, především sovětské a československé. Rozsáhlá recenzní činnost přispěvatelů časopisu byla v roce 1979 v dostatečné míře orientována na tuzemskou a sovětskou literaturu, méně již na literaturu ostatních socialistických a nesocialistických zemí. V tomto směru se ovšem tento ročník vymyká tradicím časopisu: čtenáři *Demografie* jsou zpravidla seznamováni s literaturou pestřejší proveniencí.

21. ročník *Demografie* je v podstatě tematicky vyváženým souborem odborných textů dobré úrovně, seznamujících nejen demografy, ale i odborníky příbuzných disciplín vhodným způsobem s aktuálními otázkami reality populačního vývoje i se stavem zkoumání této reality v širokém kontextu vnějších souvislostí.

Ivan Lesný

Co víte o současné sociologii. Základní pojmy současné marxistické sociologie

Praha, Horizont 1979, 288 s.

Recenzovaná práce je dílem autorského kolektivu (A. Fazik, B. Filipcová, V. Hach, F. Hájek, J. Kohout, Z. Šafář a J. Vlácil), který pracoval pod vedením F. Zicha. Přes název, který autoři zvolili, nejde o knihu čistě populárního charakteru. Její obsah i způsob zpracování některých témat se blíží učebnici, jež může a při nedostatku obdobných příruček zřejmě bude sloužit jako úvod do studia sociologie všem, kteří se s touto disciplínou soustavně a na poměrně solidní úrovni seznamují. Tato funkce uvedené publikace je ovšem dosti zavazující a zpříšňuje kritéria jejího hodnocení.

Samu skutečnost, že se práce tohoto druhu objevila, je třeba vřele přivítat. Její potřebnost je nesporná. I když už v minulosti u nás obdobné příručky byly vydány, pocházely většinou z pera zahraničních autorů a nejsou již běžně dostupné. To, že jde o původní dílo kolektivu československých autorů, dokumentuje, že marxistická sociologie v ČSSR dosáhla takové úrovně, kdy je s to nejen analyzovat jednotlivé stránky života naší společnosti, ale i dospívat k širším syntézám. A jakkoli recenzovaná práce není bez nedostatků (těm se v obdobných případech nemůže vyhnout nikdo), je reálným činem, který je mnohem cennější než desítky nerealizovaných plánů a záměrů. Už proto, že zkušenosti z ohlasu a praktického použití publikace mohou být autorům podnětem a poučením pro přípravu dalších, rozsáhlejších prací, jež by již mohly mít charakter učebnice marxisticko-leninské sociologie v pravém slova smyslu.

Pokud jde o výběr témat, nelze autorskému kolektivu nic vytýkat. Mohou se pochopitelně objevit různé názory na proporce jednotlivých částí. Nezapomínejme však, že ty jsou dány nejen subjektivní snahou jednotlivých autorů, ale rovněž úrovní a výsledky, jichž bylo v dané oblasti sociologické práce u nás dosaženo. V tomto smyslu je recenzovaná práce dosti věrným odrazem situace obecné sociologické

teorie i odvětvových sociologických disciplín v naší společnosti. Lze však konstatovat, že všechny podstatné otázky soudobé marxistické sociologie jsou v publikaci zachyceny, řešeny nebo alespoň naznačeny.

Kolektivní studie mají své známé přednosti, ale i svá úskalí. Předností recenzované práce je to, že prakticky ve všech jejích částech se podařilo získat ke zpracování určité tematicky autory, kteří u nás v uvedené oblasti patří k nejerudovanější špičce. Úskalím je naopak určitá obsahová a stylistická nejednotnost a nevyrovnanost, jež se projevuje mimo jiné i v nestejně hloubce zpracování tématu. Jsou zde pasáže, které svým záběrem jdou opravdu k jádru problematiky a na dané ploše uvádějí vše podstatné, co je třeba říci (mám na mysli zejména kapitoly *Sociologické zkoumání způsobu života*, *Sociologie v řídicí práci v oblasti ekonomiky* a *Sociologický výzkum*), ale jsou zde i části, jež jsou poněkud popisné a zůstávají víceméně u jevové stránky problematiky.

První část knihy je věnována *předmětu a metodě sociologie*, přičemž ve své první kapitole se zabývá tím, jak je tato problematika chápána v marxistické sociologii, jaké jsou její metodologické principy a sociální funkce a proč je nedílnou součástí marxismu-leninismu. Informuje rovněž o přínosu klasiků marxismu-leninismu k sociologickému myšlení a o vývoji sociologie v socialistických zemích. Autoři se hlásí k pojetí, že historický materialismus je nejobecnější marxistická sociologická teorie. Správně však upozorňují, že otázky vztahu historického materialismu a marxistické sociologie zůstávají nedořešené a že je třeba je nadále ujasňovat.

Za diskusní považují tezi, že „sociologie se liší od ostatních společenských věd důrazem na empirickou část poznávacího procesu“ (s. 15). Domnívám se, že všechny marxisticky orientované společenské vědy kladou důraz na empirická východiska svých obecných závěrů, a v tomto smyslu propracovávají své vlastní metody jak získávat empirický materiál. Rozdíl mezi společenskými vědami v této oblasti bych spíše spatřoval ve specifičnosti empirických metod jednotlivých společenských věd, než v tom, že některé na empirickou část poznávacího procesu důraz kladou a jiné nikoli.

Tam, kde se autoři zabývají vztahem marxistické sociologie k politické ekonomii a vědeckému komunismu (s. 17), bych očekával vzhledem k metodologické i teoretické závažnosti této problematiky její širší i hlubší výklad. Tak složitou problematiku nelze asi vysvětlit ve dvou větách.

Mezi základními metodologickými principy marxistické sociologie je velmi správně uváděn také princip historického přístupu ke společenským jevům. Avšak s myšlenkou, že „respektování historického přístupu v metodologii sociologického zkoumání umožňuje vyhnout se všem pozitivistickým deformacím“ (s. 17), mohu jen velmi těžko souhlasit, a to proto, že deformace pozitivismu se přece neomezují pouze na ahistorický přístup k sociální realitě. Sám historismus nás tudíž před všemi pozitivistickými deformacemi nechrání.

Za hlavní společenské funkce marxisticko-leninské sociologie správně autoři považují funkci teoretickou, deskriptivně poznávací, sociotechnickou a ideologickou. Obsah těchto funkcí pak vysvětlují. Zmiňují se ještě o dvou funkcích dalších, a to kritické a obecně poznávací, ale ty už bohužel neanalyzují, přesto že by to bylo také potřebné a zajímavé.

Druhá kapitola první části knihy je věnována *stručné kritické analýze buržoazní sociologie*. Všimá si jejího vzniku, teoretickospekulativní a empiristické etapy jejího vývoje, a charakterizuje základní směry a školy buržoazní sociologie minulosti i současnosti. Je zpracována přehledně a na poměrně malé ploše dává dobrou základní představu o dané problematice. Do této kapitoly se však vloudilo dost nepřesností a chyb. Tak se zde například uvádí, že A. Comte použil názvu sociologie poprvé roku 1843, zatímco ve skutečnosti se tak stalo už o čtyři roky dříve. Tiskové chyby jsou i v psaní jmen některých sociologů. Empirismus se neprosazuje do dvacátých let, jak se uvádí v knize, ale od dvacátých let. Místo správného roku narození T. Parsonse (1902), je uveden rok 1916. Také letopočet Durkheimova narození je o rok posunut. Na s. 54 má být místo „raného socialismu“ „reálného socialismu“ a místo „v neposlední době“ „v poslední době“, což obojí zkresluje smysl příslušných výpovědí.

Nezapomínejme, že kniha *Co víte o současné sociologii* vychází v edici Malá moderní encyklopedie. A k přednostem každé encyklopedie (byť zde toto označení nelze chápat doslovně) by měla patřit přesnost a spolehlivost údajů. Tato knížka bude používána jako učební pomůcka a není těžké si představit, kolika nepřesných odpovědí (například při zkouškách studentů) budeme pod jejím vlivem v této oblasti svědky.

Druhá část knihy má název *Marxistická sociologie jako věda o zkoumání zákonitostí společenského pohybu*. Je rozdělena do tří kapitol, z nichž první se zabývá *základem společenského života, tj. výrobním způsobem*, a analyzuje pojmy výrobních sil, výrobních vztahů, podmínek společenského života, společenskoekonomické formace, společenského pohybu a epochy.

Při vymezování základny zde došlo k určité nepřesnosti. Na s. 73 se totiž do této kategorie řadí nejen výrobní vztahy, ale také výrobní síly. Základnu každé společnosti však tvoří souhrn výrobních vztahů, jak je to ostatně správně vymezeno ve třetí kapitole téže části knihy na s. 116.

Druhá kapitola druhé části se zabývá *společenskou strukturou*. Věnuje pozornost populaci, sociální skupině, třídě, vrstvě, sociální struktuře, sociálním vztahům, národnostním a etnickým vztahům, institucím, sociální roli, sociálnímu statusu, stratifikaci, sociální mobilitě a socializaci.

V části, zabývající se populací, jsou mimo jiné vymezovány tak důležité kategorie společenského života, jako je lid, národ a masa. Lid je definován jako „velká populace se společným jazykem a kulturou, žijící v (samostatném) státě a spojovaná společně sdílenými základními politickými zájmy“ (s. 84). Vymezování lidu není samozřejmě úkol jednoduchý a názory i mezi marxisticky orientovanými autory se zde mohou lišit. Přesto se však domnívám, že výše uvedená definice není přesná. Na první pohled problematičtější je spojování lidu s existencí státu, a to dokonce samostatného. Také společný jazyk jako znak lidu jen velmi těžko obстоjí. Víme např., že je zcela smysluplné používat kategorií sovětský lid. Přitom je známo, že jde o kategorii národnostně, a tudíž i jazykově diferencovanou. Domnívám se, že každé marxistické vymezení lidu musí brát v potaz historičnost a proměnlivost této kategorie. Je tudíž velmi těžké podat jakousi jednoduchou definici lidu jako takového. Rozhodně však v této definici nemůžeme opominout skutečnost, že jde vždy o masu lidí, kteří se rekrutují z různých společenských tříd a skupin a kteří v důsledku svého materiálního postavení a politického postoje mají zájem na pokrokových změnách dané společnosti. Lid v tradici marxistického myšlení byl vždy chápán jako nositel progresivního vývoje společnosti, a to jednak díky svému místu ve výrobě (tvůrce materiálních hodnot), jednak díky své rozhodující roli v politických bojích.

Také definice národa, uváděná na téže straně, se mi zdá diskusní. Zní takto: „Národ je historicky vzniklé sociální seskupení, populace, k jejímž charakteristikám patří především jazyková a kulturní tradice, ale též ustavující jednotný hospodářský základ života jejich příslušníků a s ním spjaté třídní určení.“ Jde opět o vymezení kategorie, již se v dějinách marxistického sociologického myšlení zabývala řada teoretiků, jejichž přínos a závěry nelze přejít. Domnívám se, že v definici národa nemůžeme pominout takové znaky, jako jsou jeho společné dějinné osudy a specifické psychologické rysy. Namísto nejasného znaku „ustavující jednotný hospodářský základ života“ bych doporučoval použít jednoznačnější a běžnější termín *společnost ekonomického života* a namísto znaku „třídní určení“ je třeba jasně říci, že národ je kategorií vnitřně třídně diferencovanou, přičemž vůdčí roli v něm hraje vždy ta třída, která je třídou ekonomicky panující.

Nemohu souhlasit ani s vymezením masy jako „součásti populace usilující o společenský pokrok“, jež je podáno rovněž na s. 84. Toto platí v případech lidových mas. Avšak – jak známo – masa je čistě kvantitativní označení. Znamená vždy relativně velké množství lidí. Masa může být jak pokroková, tak reakční. Zavádět do definice masy rys pokrokovosti je matoucí.

Za diskusní považuji rovněž rozlišování sociální a společenské struktury a sociálních a společenských vztahů, provedené na s. 94, 99 a 112. Autor tohoto rozlišení se zřejmě domnívá, že slova sociální a společenský nejsou synonyma, což je ovšem dosti neobvyklé. Sociální struktura je podle něho „souhrn vztahů mezi hlavními skupinami společnosti, třídami a vrstvami, určující vzájemnou souvislost působení každé z těchto skupin. (...) Sociální strukturu je přitom nutno odlišovat od demografické, ekonomické i politické struktury. Na tyto struktury není převoditelná, vzájemně se však s nimi ovlivňuje a spolu s nimi tvoří také společenskou strukturu“ (S. 94.) Vzniká otázka, co zbyde ze sociální struktury, jestliže z ní vyloučíme demografické, ekonomické a politické charakteristiky jako něco odlišného. Rozlišování sociální a společenské struktury a sociálních a společenských vztahů se mi nezdá terminologicky ani obsahově smysluplné, a tudíž ani potřebné.

V třetí kapitole této části knihy, nazvané *Dialektika společenské základny a nadstavby*, jsou analyzovány a charakterizovány pojmy společenské základny, nadstavby, politiky, státu, vědy, umění, výchovy, náboženství, morálky, jazyka a kultury.

Poněkud překvapivá je zde věta, že „společnost tvoří velký racionálně uspořádaný organický celek“ (s. 115). Víme dobře, že všechny dosavadní společnosti, zejména pak třídně antagonistické, měly k racionálnímu uspořádání velmi daleko, a socialistická společnost o takové uspořádání pochopitelně teprve usiluje. Kromě toho sám pojem racionální uspořádání společnosti je nekonkrétní, a každá třída v dějinách si pod ním představovala něco jiného.

Rovněž vymezování nadstavby jako „souhrnu všech společenských mimoekonomických institucí, idejí a názorů i sociálně psychologických jevů“ (s. 117) se mi zdá diskusní právě pro onen přívlastek „mimoekonomických“. Nevidím důvod, proč by z nadstavby měly být vyřazovány takové ekonomické instituce, jako jsou například plánovací úřady, ministerstva zabývající se řízením různých oblastí ekonomického života apod. Stejně tak do nadstavby patří ekonomické ideje a názory.

Zřejmě určitým nedopatřením vypadla v této části výkladu jako typicky nadstavbový jev vedle politické ideologie, právního vědomí, morálky, umění a náboženství taková forma společenského vědomí, jakou je filozofie.

Diskusní je názor, že „teprve na základě politického vědomí, vyjadřujícího zájmy a postoje jednotlivých tříd, vznikají politické organizace a vztahy, politický systém“ (s. 125). Domnívám se, že zejména politické vztahy jsou skutečností, která existuje objektivně, nezávisle na tom, zda si je lidé uvědomují či nikoli, a nejsou tudíž pouhou objektivací a materializací politického vědomí.

Při analýze pojmu politického systému společnosti je správně věnována pozornost vedoucí úloze komunistických stran v socialistických zemích. Předpokládal bych však, že v rámci sociologického rozboru problematiky politiky se autoři vedle státu budou zabývat rovněž obecnější problematikou takových důležitých institucí, jakými jsou zejména v buržoazní společnosti politické strany.

Ani definice moci na s. 128 příliš neuspokojí, neboť je příliš široká. Definice práva jako „souboru norem a vztahů zakotvených v právním řádu“ (s. 129) je pak typickou definicí kruhem, která o podstatě a specifických rysech práva nic neříká.

Domnívám se (i když je to názor diskusní a jeho praktická realizace je nadmíru obtížná), že tam, kde jsou vysvětlovány základní kategorie a pojmy historického materialismu, by ctižádostí a povinností sociologů mělo být ukázat nejen to, že historický materialismus je teoretickým a metodologickým východiskem a základem marxisticko-leninské sociologie, ale i to, do jaké míry tato sociologie může svými výzkumy i svými zobecněními k rozvoji historického materialismu přispět. Bylo by například vhodné a dobré zmínit se o specifických sociologických metodách studia náboženství, ale i umění, morálky apod. s případnou kritikou tradic buržoazní sociologie v těchto oblastech, které jsou — jak známo — velmi bohaté. Takto může čtenář nabýt dojmu, že vztah historického materialismu a marxisticko-leninské sociologie je pouze jednostranný, že tato sociologie pouze přejímá a akceptuje obecně a metodologické teze historického materialismu a nijak zpětně k obohacení marxistické společenské teorie nepřispívá.

Třetí část recenzované práce je věnována *aplikované sociologii* a je třeba konstatovat, že z hlediska obsahu i zpracování tematiky zde byli autoři nejúspěšnější. První kapitola této části se zabývá sociologií v řídicí práci, a to jednak v oblasti ekonomiky, jednak v oblasti politiky. Zejména první část této kapitoly je zpracována velmi solidně a podává přesvědčivý přehled o tom, v čem může být sociologie v dané oblasti pro socialistickou společnost nejen užitečná, ale přímo životně nezbytná. Tato podkapitola je jasným svědectvím toho, jak zpracované teoretické i metodologické zázemí dnes u nás toto odvětví sociologie má. Domnívám se pouze, že její autor mohl poukázat i na některé problémy, jež se například v práci podnikových sociologů objevují a které je třeba překonávat.

Sociologie v oblasti politiky není u nás doposud odvětvím s takovým zázemím jako sociologie v oblasti ekonomiky. To se odráží i v podkapitole, jež je na ni zaměřena. Avšak už to, že se vůbec této problematice v recenzované práci věnuje pozornost, je záslužné. Z této části se mi jeví jako příliš úzké vymezení propagandy na s. 188. Domnívám se, že propagandu nelze omezovat pouze na šíření politických názorů, že existují i další její druhy. Určitá terminologická a jazyková neobratnost se projevila na s. 191 v části věty, že „stav veřejného mínění ovlivňuje řada faktorů, proto může být jak pravdivé, tak i zdánlivé, neskutečné“. Veřejné mínění je vždy skutečné. Protikladem pravdivého není zdánlivé, neskutečné, nýbrž pouze nepravdivé, falešné. Při vymezování funkcí veřejného mínění není jasné, v čem se liší funkce kontrolní, která je charakterizována tak, že „činnost všech institucí je vždy předmětem posuzování a hodnocení veřejného mínění“, od funkce hodnotící, o níž se píše, že „veřejné mínění obecně hodnotí každou činnost“ (s. 192–193).

Přiměřená pozornost je věnována v druhé kapitole této části *sociologii venkova*. Zabývá se otázkou předmětu této sociologické disciplíny, analýzou pojmů venkova, města a obce, zemědělského podniku, venkovské populace i rozdíly mezi městem a vesnicí a jejich stíráním.

Nesporně nejlépe je z celé knihy zpracována problematika třetí kapitoly třetí části zabývající se *sociologickým zkoumáním způsobu života*. Po obsahové i formální stránce jde o kapitolu vybroušenou, přinášející vyčerpávající a přesnou informaci o tom, čeho bylo v dané oblasti dosaženo, ale i kriticky naznačující, co je třeba nadále řešit. Tato kapitola beze zbytku plní poslání, které by měla mít i celá kniha: uvádí do problematiky, syntetizuje dosavadní výsledky a naznačuje cesty dalšího rozvíjení dané disciplíny. Má vysokou odbornou i stylistickou úroveň, je odrazem toho, že v této oblasti vědeckovýzkumné práce bylo u nás dosaženo mimořádných výsledků.

Čtvrtá kapitola této části se zabývá *sociologií skupin*, zejména skupin věkových, zájmových a lokálních, a dále rodinou, partou a kolektivem. Diskusní se mi z této studie jeví výklad týkající se tří základních fází vývoje kolektivu, a to proto, že kritérium pro jejich rozlišení je poněkud jednostranné.

Čtvrtá část knihy je věnována *sociologickému výzkumu* a obsahuje všechno podstatné, co může čtenáře tohoto typu publikace zajímat. Také tato část je zpracována erudovaně, se znalostí věci a na základě hlubokých teoretických i praktických zkušeností a poznatků.

V závěru chci znovu opakovat, že knihu *Co víte o současné sociologii* považuji v kontextu československé marxisticko-leninské sociologie za cenný ediční čin. Je poměrně věrným odrazem toho, jaká je úroveň obecné sociologické teorie i odvětvových sociologických disciplín u nás, i toho, jak umíme o své práci informovat širší veřejnost. Psát příručky tohoto typu je obsahově i metodicky nesmírně náročné a o to pozitivněji je třeba každý takovýto pokus hodnotit. Jestliže jsem si ve své recenzi na některých místech dovolil vyslovit poněkud kritičtější soudy, než při podobných příležitostech bývá zvykem, pak jedině proto, že se domnívám, že o některých otázkách je třeba diskutovat (přičemž se to samozřejmě týká i mých kritických výhrad), a dále proto, že pro její autory, kteří budou pravděpodobně uvažovat o případném dalším vydání knihy, respektive o tvorbě rozsáhlejší příručky sociologie, má z hlediska jejich další práce asi větší smysl otevřeně vyjádřit dobře míněné připomínky než napsat obligátní čistě popisnou informativní recenzi.

Jan Sedláček

I. I. Čangli (red.): Socialističeskoje sorevnovanije. Voprosy teorij i praktiki organizacij (Socialistické soutěžení. Otázky teorie a praxe organizace)

Moskva, Nauka 1978, 280 s.

Nové podmínky rozšířené socialistické reprodukce při přechodu k intenzivnímu typu sociálně ekonomického rozvoje v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vyvolávají naléhavou potřebu kvalitativně vyššího teoretického zvládnutí problematiky řízení a organizace socialistické výstavby.

Recenzovaná monografie se zabývá jedním z nejcharakterističtějších jevů socialistického životního způsobu – socialistickým soutěžením. Autoři systematicky zkoumají místo socialistického soutěžení v systému výrobních vztahů, jeho vazbu na demokratický centralismus jako základní integrující princip politického systému, výchovné funkce socialistického soutěžení při formování komunistického vztahu k práci. Teoretický výzkum je dokumentován řadou výsledků konkrétních sociologických výzkumů z oblasti výrobních podniků i pracovišť vědecko-výzkumné základny.

Prvá kapitola obsahuje hlubokou analýzu kategorie soutěžení v systému výrobních vztahů. Výhodiskem pro konkretizaci dialektiky člověka a společnosti v subsystému výrobních vztahů se stávají kategorie dělby a kooperace práce, které i při různém stupni svého rozvinutí charakterizují obecné, nutné předpoklady společenské výroby ve všech společensko-ekonomických formacích. Protikladná jednota dělby a koope-

race práce vyjadřuje dialektiku individuální a společenské stránky pracovního procesu, který je tak jednak procesem individuální seberealizace ve výsledcích práce, jednak reprodukcí vzájemné závislosti individuí a výsledků jejich pracovní činnosti. Rozpornost obou stránek nabývá antagonistický charakter v podmínkách soukromého vlastnictví, kde je zastřen společenský, kolektivní charakter práce a soutěžení se projevuje v různých formách konkurenčního boje. V podmínkách socialismu, kdy vystupuje do popředí právě společenský, kolektivní charakter práce, je soutěžení založeno na vztazích soudružské spolupráce a vzájemné pomoci, ztrácí svůj antagonistický charakter, neboť tvůrčí rozvoj jednotlivce se stává podmínkou rozvoje všech a není zaměřen proti nim. Socialistické soutěžení se od kapitalistické konkurence odlišuje především vědomím potřeb celého kolektivu, vysokou politickou uvědomělostí pracujících.

Soutěžení jako objektivní, socioekonomický zákon je základním mechanismem, kterým se prosazuje společenský inovační proces, neboť mobilizuje tvůrčí energii pracujících mas a orientuje ji na hledání nových, účinnějších způsobů pracovní činnosti. Efektivnost působení tohoto mechanismu je podmíněna stupněm jeho vědomého uchopení subjektem společenského řízení, tedy stupněm organizace soutěžení, který spočívá především ve vytvoření optimálního systému hmotné a morální stimulace pracovní činnosti jednotlivců i kolektivu. Tyto zákonitosti jsou zvláště významné při vstupu do etapy budování vyspělé socialistické společnosti, kdy se do popředí dostávají otázky spojování výsledků vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu. Socialistické soutěžení, organizované na leninských principech, se stává základním zdrojem masového zavádění nových zkušeností a vědeckotechnického pokroku a tím i odkrývá rezervy růstu produktivity a kvality práce, založených v rozvoji soudobé vědy a techniky.

Druhá kapitola se zabývá místem socialistického soutěžení v systému plánovitého řízení socialistické ekonomiky, především jeho vztahem k demokratickému centralismu. Centralizované řízení národního hospodářství, které je založeno na společenském vlastnictví výrobních prostředků, dostává demokratický charakter v důsledku účasti pracujících na řízení, a ta se nejúplněji projevuje v soutěžení. Demokratický centralismus tak v podstatě vyjadřuje příčinně důsledkovou vazbu mezi charakterem vlastnictví výrobních prostředků a strukturou řízení. Socialistické soutěžení rozvíjí demokratickou stránku plánovitého řízení, neboť vztahuje tvůrčí iniciativu mas do procesu řízení, a tak zvyšuje efektivnost celého systému plánovitého řízení rozvíjením jeho informační kapacity pro řešení konkrétních technologických a organizačních problémů výroby.

Třetí kapitola se zabývá formami socialistického soutěžení, které jsou adekvátní potřebám rozvinuté socialistické společnosti. Takovou formou je například vstřícný plán, který si kolektiv vytváří na základě závazných plánových úkolů centra. Vstřícný plán je v podstatě vyjádřením tvůrčího úsilí podnikového kolektivu o splnění a překročení především kvalitativních ukazatelů plánu, jako jsou produktivita práce, efektivnost výroby, snížení vlastních nákladů, kvalita produkce atd., cestou hledání vnitřních, skrytých rezerv, které nemohou být zachyceny v plánových úkolech centra. V tomto procesu optimalizace plánu vzniká nový vnitřně napjatý plán (bez rezerv), nahrazující původní suboptimální řešení. Vstřícný plán současně vytváří rezervy pro další plánovací období. Proto jsou součástí vstřícného plánu i plány technického rozvoje výrobních fondů podniku a sociálního rozvoje podnikového kolektivu. Otevřenou otázkou zůstává tvorba efektivnějších systémů ekonomické stimulace pracovního kolektivu, které by maximálně mobilizovaly pracující k sestavení a splnění optimálního vstřícného plánu. Druhým závazným problémem je otázka vzájemné koordinace vstřícných plánů jednotlivých podniků tak, aby byly splněny podmínky plánovitého proporcionálního rozvoje národního hospodářství. Tak například úspora polotovarů, získaná při splnění vstřícného plánu, může negativně ovlivnit odbyt výrobků subdodavatele, pokud je nelze pojmout do celospolečenských rezerv. Proto je nezbytné hledat efektivní způsoby nejen vertikální, ale i horizontální koordinace vstřícných a státních plánů, aby nebyly mezi výrobcí narušeny organizačně technické vztahy v nežádoucím směru. Řešení tohoto problému je bezesporu cestou k syntéze mechanismu optimálního fungování a rozvoje socialistické ekonomiky, v němž by se právě vstřícné plány podniku mohly stát nástrojem pro překonání určitých stereotypů fungování výrobně technologické struktury a působit ve směru intenzivního rozvoje ekonomiky, založené na technických inovacích, úspoře deficitních surovin atd.

Další dvě kapitoly obsahují výsledky konkrétních sociologických výzkumů organizace práce a soutěžení ve výrobních podnicích a výzkumných ústavech. Předmětem

zkoumání zde byla míra účasti pracujících na řízení, aktivita pracujících při formování socialistických závazků, efektivnost různých forem socialistického soutěžení, postoje pracujících k výsledkům pracovní činnosti a stimulace účasti v socialistickém soutěžení atd.

Zbývající části monografie se zabývají výchovnými funkcemi socialistického soutěžení, především formováním komunistického vztahu k práci. Geneze socialistického soutěžení jasně dokazuje jeho význam při změně vztahu k práci, při rozvíjení socialistického způsobu života a socialistického způsobu myšlení pracujících mas. Socialistické soutěžení se tak stává jednotou pracovní a politické výchovy, masovou školou kritiky a sebekritiky a tak i účinným nástrojem při formování nového člověka.

Důsledný marxistický přístup, vysoká teoretická úroveň zpracování závažné a vysoce aktuální problematiky a v neposlední řadě kompaktnost a logická sevřenost textu jsou nesporné přednosti recenzované monografie. Hluboce promyšlený materiál a zajímavé výsledky konkrétního sociologického výzkumu se mohou stát zdrojem nových podnětů pro široký okruh pracovníků, kteří se zabývají teoretickými a praktickými otázkami zdokonalování plánovitého řízení.

Jiří Dvořák

J. D. Modržinskaja a kol.: Kritika ideologie neofašismu

Praha, Svoboda — Pravda 1980, 429 s.

V letošním roce si svět připomíná 35. výročí ukončení druhé světové války a porážky hitlerovského fašismu. V roce 1945 skončila rozdrčením německého, italského a japonského militarismu válka, v níž zahynulo 54 miliónů lidí, 28 miliónů bylo těžce zmrzačeno a 68 miliónů lidí bylo více či méně těžce zraněno. Počet osob, které byly doživotně traumatizovány, jejichž sociální zázemí bylo zcela rozvráceno, kteří ve válce ztratili své životní jistoty a hodnoty, nelze vůbec vyčíslit.

Lidstvo se domnívalo, že po vítězné válce zavládne konečně celosvětový mír a fašismus je definitivně zničen jako ideologický a politický systém. Bohužel se tak vinou imperialistických mocností nestalo. Nejenže byl obnoven v kapitalistických zemích starý militaristický duch a zahájena křivka neuvěřitelného zbrojení, ale v duchu politiky integrace všech antikomunistických sil byl znovu vzkříšen i fašismus.

V současné době, jak vyplývá z údajů uvedených v recenzované publikaci, existuje fašistické hnutí zhruba ve 40 zemích, je navzájem organizačně propojeno, navázalo intenzivní kontakty s antikomunistickými, pravicovými (a do určité míry i ultralevicovými) organizacemi jiného typu a aktivně se podílí (jako tomu bylo například v Řecku v roce 1967, v Chile a nejnověji v Bolívii) na pravicových převratech v různých zemích světa.

Pětatřicet let po válce tak zůstává fašismus stále živým a vlivným společenským hnutím uvnitř buržoazní společnosti a tak jako před druhou světovou válkou představuje nejreakčnější, militantně antikomunistické a výrazně militaristické křídlo buržoazní politiky, jehož činnost se aktivizuje zejména v obdobích zvýšeného mezinárodního napětí. Boj proti fašistické ideologii zůstává tak aktuálním úkolem soudobého marxistického myšlení i praktickým politickým úkolem mezinárodního komunistického hnutí.

Je proto třeba uvítat pohotový překlad knihy *Kritika ideologie neofašismu*. Ruská verze této monografie, na jejíž přípravě se podíleli kromě sovětských autorů i přední komunističtí a antifašističtí teoretikové z jiných zemí (NDR, USA, Řecko, Chile a Jihoafrické republiky) vyšla v roce 1977 a již v letošním roce byla kniha vydána u nás v nakladatelství Svoboda v edici *Kritika buržoazní ideologie a revizionismu*.

Monografie usiluje zejména o to, aby na základě analýzy základních prvků soudobé fašistické ideologie ukázala shody a odlišnosti mezi ideologií neofašismu a fašistickou ideologií z doby před druhou světovou válkou, podrobila konkrétní analýze specifické zvláštnosti v jednotlivých zemích a prokázala nerozlučné propojení ideologie neofašismu s militarismem (s. 7). Značná pozornost je věnována též boji dělnické třídy a pokrokových sil proti fašismu v západních zemích i úloze mezinárodního dělnického a komunistického hnutí v tomto boji.

V souladu se základními dokumenty mezinárodního komunistického hnutí se v publikaci zdůrazňuje nezbytnost vytvoření bojové ofenzivní antifašistické akční jednoty dělnické třídy, trpělivého vztahu k maloburžoazii, rolnictvu a středním

vrstvám, nutnost zvýšené péče pokrokových stran o jejich problémy i nezbytnost systematické práce s příslušníky armády. Právem se zdůrazňuje nutnost systematického odhalování neofašistické ideologie a nezbytnost včasných, rozhodných akcí proti fašistickému ohrožení (s. 423–424).

Kniha je rozdělena do dvou částí.

V první z nich jsou analyzovány zejména teoreticko-ideologické otázky kritiky soudobého neofašismu. Jednotlivé kapitoly rozebírají zejména úlohu nacionalismu, militarismu a antikomunismu v ideologii fašismu a neofašismu, naznačují vliv geopolitických zásad a rasismu v politické ideologii soudobého fašismu a osvětlují genezi fašistické ideologie, zejména s přihlédnutím k vývoji v Německu a v Itálii.

Pro sociologicky orientovaného čtenáře má největší přitažlivost kapitola pátá, zabývající se pojetím člověka, kultury a dějin v soudobém neofašismu, a kapitola čtvrtá, analyzující genezi geopolitických teorií a dokládající, že nejenom hitlerovské Německo, ale i předválečný a soudobý americký imperialismus využíval a využívá geopolitických zásad ve své praktické politice (viz například Monreovu doktrínu) a podporuje teoretická bádání v tomto směru. Výklad ve všech částech publikace, zejména však v kapitole třetí, dokumentuje vzájemnou symbiózu konzervativního a fašizujícího myšlení s vojenskoprůmyslovým komplexem.

Rozbor ukazuje zásadní kontinuitu názorů předválečného fašismu se soudobým neofašismem, zároveň však i charakteristické odlišnosti, které pramení z pokusu integrovat fašismus do tábora „úctyhodného konzervativismu“ i z nutnosti myslet v současné době v širších než úzce nacionálních kontextech. Ideologie „vyvolených národů“ byla proto do určité míry nahrazena evropanstvím, tj. pokusem integrovat na bázi vypjatého antikomunismu celou západní Evropu a podříditi ji nadnárodním monopolům, které by byly schopny „dobudovat ekonomickou integraci politicky, aby dny sovětského panství a závislosti na USA byly sečteny“ (*Nation Europa* 1972, č. 2, citováno podle s. 223 publikace).

Neofašistická ideologie je (právě tak jako tomu bylo i u klasického německého a italského fašismu) eklektickým světónázorovým i ideologickým systémem. To umožňuje, aby myšlenky „velké integrace všech protikomunistických sil“ byly souběžně doplňovány vypjatým nacionalismem, opovržením vůči národnostním menšinám či zahraničním dělníkům.

Prvky kontinuity ideologických schémat pochopitelně převládají (a projevují se i v téměř doslovných citacích z politického programu nacistické strany z roku 1920 a neonacistické von Thaddenovy strany z roku 1954 – viz s. 325), na druhé straně se však prosazují i pokusy celkově neofašistickou ideologii inovovat prostřednictvím výpůjček z arzenálu soudobé buržoazní filozofie, sociologie, kulturologie a psychologie.

Soudobý neofašismus se distancuje do určité míry od kulturní politiky hitlerovského Německa a odvolává se na „humanistická“ východiska německého a italského fašismu.

Neofašističtí ideologové zdůrazňují vliv takových autorů, jakými byli F. Nietzsche, O. Spengler, romantičtí němečtí filozofové devatenáctého století, kritikové „industriální společnosti“, Tönnies a další. Revidují svůj postoj ke katolicismu i ostatním církvím a snaží se (v duchu teorie „humanizovaného fašismu“ francouzského spisovatele M. Bardèche) dokázat, že „nový fašismus si váží svobody myšlení a svědomí a je výrazem lidské vůle po svobodě, moci, touhy po boji“. Pro neofašistickou literaturu současného období je typický výklad fašismu jako „kulturního hnutí žijícího romantickými ideály a spartanským způsobem života militarizovaných společností“ (s. 93).

Fašismus podle soudobých neofašistů není nepřitelem kultury, nýbrž je s ní svou povahou spřízněn jako romantický proud vytvořený básníky a umělci, a to bez logicky vyhraněných pojmů, aforisticky a v podobě symbolického systému. V podloží fašistické ideologie a politiky leží podle nich touha po novém způsobu života, zbaveném přízemního materialismu a ekonomických zájmů, představa o způsobu života jako života založeného na hlubokých lidských vztazích, pospolitostních vazbách, potřebě mystických a silně emotivních zážitků.

Lidské potřeby jsou vykládány v soudobém fašismu v intencích soudobého neofreudismu především jako biologicky zakotvené, skryté hluboko v podvědomí. Fašismus pak jako sociální systém, který je schopen je uvolnit, vyvolat a uspokojit. „To, co se nazývá mystikou fašistického hnutí, je probuzením ztraceného volání k boji, onoho temného instinktu, který dríme hluboko v nás“ (*Theorien über den*

Faschismus. Köln am Rhein — Berlin 1967, s. 68, citováno podle s. 94 publikace). Neofašistická ideologie kalkuluje s latentní nespokojeností pracujících s formální demokracií a životem v soudobé „konzumní“ kapitalistické společnosti a usiluje o to transformovat ji do vln militarismu, nacionalismu, psychického podřízení vůli silných, charismatických osobností, primitivního rasismu, antimarxismu a antikomunismu.

Teoretická kritika neofašistické koncepce života představuje proto podle mého názoru závažný úkol současné marxistické filozofie a sociologie. Kromě jiného i proto, že neofašistické — primárně politické koncepce — představují krajní, jednoznačně reakční vyústění řady teorií (současný sociální darwinismus, filozofie života, tzv. kulturní kritika, do určité míry i neofreudismus a etologie), jejichž vliv na buržoazní společenské vědy i veřejné mínění je nesporný a které často bývají interpretovány jen jako objektivní a politicky v podstatě neutrální analýza postavení člověka v současné civilizaci. Jde tedy i o sociologicky zajímavou problematiku mezi současnou buržoazní vědou a politikou, jejíž rozbor by mohl výrazněji přispět k pochopení mechanismů utváření veřejného mínění v soudobých kapitalistických státech. Je škoda, že tímto problémem se dnes u nás, pokud jde o neofašismus, téměř nikdo intenzivněji nezabývá.

První část publikace ústí v analýzu sociálního podhoubí a třídní podstaty soudobého fašismu a shrnuje i aktuální úkoly jednotlivých tříd a vrstev (zejména dělnické třídy a inteligence) v boji proti fašismu. Publikace jednoznačně dokládá vazbu soudobého fašismu na militantní buržoazní kruhy a ukazuje, jak fašismus odpovídá třídním zájmům velkoburžoazie. Údaje o sociálním složení fašistických skupin a voličstva fašistických stran (uvedené v různých částech publikace) ukazují, že sociální základna fašistického hnutí je, tak jako před válkou, ve středních vrstvách.(1)

Před sociologickou analýzou soudobého fašismu se tak znovu klade problém, který vyvstal již v souvislosti s historickým fašismem: Čí zájmy jsou ve fašismu ztělesněny a kterým třídám a vrstvám fašismus nejlépe odpovídá? Předválečná buržoazní sociologie (u nás například pseudomarxista J. Čecháček) fašismus líčila často jako „vzpouru střední třídy“, jako projev politické, ideologické i ekonomické emancipace středních vrstev, které se formují jako samostatná třída, s vlastními zájmy a historickými aspiracemi. Jiná část buržoazních sociologů (u nás například Z. Ullrich) pak vznik fašistické ideologie spojovala s procesy sociální homogenizace společnosti za kapitalismu (!) likvidací jasných diferenačních os odlišujících jednotlivé třídy mezi sebou navzájem. Nejasnost a ambivalentnost sociálního zařazení, postupující nivelizace a homogenizace společnosti pak podle tohoto názoru zabraňuje krystalizaci jasného třídního vědomí a umožňuje, aby se jednotící ideologie vytvořila jen na jiném než sociálně třídním základě — na bázi nacionalismu, rasismu apod.

Již předváleční teoretikové komunistického hnutí (Dimitrov, Togliatti, u nás například Gottwald a Fučík) i někteří buržoazní teoretikové však právem poukazovali na to, že fašismus je výrazem zájmů velkokapitálu, který pouze využívá (a usměrňuje) obtížné životní situace zbídačované maloburžoazie, nezaměstnané a pauperizované inteligence, dělnické aristokracie a kvalifikovaných dělníků apod. Je velkou zásluhou recenzované publikace, že vzájemnou propojenost velkokapitálu s fašismem dokládá i pro současné vývojové stadium fašismu. Je nepochybné, že tento aspekt analýzy fašismu však má i značný teoretický význam; zejména pro správné pochopení vztahu mezi sociální strukturou a politikou i pro pochopení dialektiky vztahu mezi třídou „o sobě“ a „pro sebe“, význam, který není dosud u nás zcela doceněn.

Druhá část publikace podrobněji rozebírá soudobé fašistické hnutí v Německé spolkové republice, Itálii, USA, Jihoafrické republice, Chile a Řecku. Podíleli se na ní i zahraniční autoři z kapitalistických zemí. Velmi zajímavá je analýza pozadí převratu v Chile, kterou pro publikaci napsal čelný představitel mládežnického hnutí v Chile za Allendovy vlády V. Teitelboim (dnes v emigraci). Málo známé podrobnosti přináší čtrnáctá a patnáctá kapitola, věnovaná vývoji v Jihoafrické republice, i sedmá a osmá kapitola, analyzující pozadí fašistického puče v Řecku. Větší pozornost by si zasloužil zřejmě vývoj fašistického hnutí ve Španělsku, Portugalsku a latinskoamerických zemích, kde tyto systémy působily nejdéle, jsou (pokud jde o střední a jižní Ameriku) dosud živou politickou realitou a názorně dokumentují, jak se fašismus — jako praktické politické a ideové hnutí — není schopen vyrovnat s dynamikou sou-

(1) Například fašistické Italské sociální hnutí je typickou stranou drobné buržoazie a zaměstnanců, která na sebe váže i značnou část lumpenproletariátu a chronicky nezaměstnaných. 37 % členů tvoří úředníci a zaměstnanci, 27 % obchodníci a řemeslníci, především z jihoitalských měst (s. 238—239).

dobé buržoazní společnosti, porušuje elementární lidská práva, funguje jako bariéra modernizačních vlivů, brzdí kulturní rozvoj i růst životní a kulturní úrovně lidu, a to v míře nesrovnatelně vyšší než současné kvazidemokratické buržoazní společnosti. Pro našeho čtenáře jsou ovšem nejzajímavější údaje o vývoji fašismu v Německé spolkové republice a v USA, s nimiž by se měl každý pracovník ve společenských vědách podrobně seznámit.

Celkově lze říci, že v publikaci převládá při zpracování látky politologické hledisko a daleko více než teoretické analýze soudobého fašismu věnují autoři pozornost vnitropolitickým a zahraničním politickým souvislostem fašistického hnutí. Toto hledisko má své oprávnění a nelze je pokládat za nedostatek.

Je však škoda, že publikace nevěnuje více pozornosti sociálně politickým doktrínám klasického i soudobého fašismu. Je sice správně poukazováno na některé klíčové momenty fašistické ideologie (například na princip třídní spolupráce, korporativní uspořádání společnosti, princip organizace ekonomiky) i jejich ideové zdroje, vcelku jsou však ponechány stranou. Soustavněji je (v kapitole deset) analyzována pouze sociálně politická doktrína hitlerovského Německa a soudobého západoněmeckého neofašismu, nedoceněn však zůstal vliv konkrétní sociální politiky fašistických států (zejména Itálie a Německa) na utváření buržoazního myšlení.

V podmínkách krize klasického kapitalismu volné soutěže se jevil fašismus některým vrstvám buržoazní společnosti jako možné východisko, jehož přitažlivost znásobovala skutečnost, že fašismus – přes svůj radikální a drastický rozchod s principy buržoazní demokracie – nevyžadoval likvidaci soukromého vlastnictví a sliboval uskutečnění některých dílčích reforem, aniž by ohrožoval podstatu kapitalistického panství.

V buržoazní ideologii byly poměrně pozitivně přijímány též koncepce o nezbytnosti třídního smíru (méně již metody, jimiž byly prosazovány), zrušení třídního boje, princip včlenění dělnické třídy do buržoazní společnosti na bázi korporativního syndikalismu i petrifikace sociální stratifikace a dělby práce na principu korporativního či stavovského uspořádání společnosti; podstatné omezení nezaměstnanosti (za cenu militarizace ekonomiky) i některé principy pracovního zákonodárství.

Naproti tomu velmi rozporuplně působil stále vzrůstající intervencionismus fašistického státu v oblasti soukromokapitalistické ekonomiky i její částečné podřízení politickým cílům fašismu.

I řadu příslušníků velkoburžoazie iritovala fašistická koncepce (formulovaná například v pracích G. Federi, O. Spanna či italské Charta di lavoro), podle níž vlastnictví výrobních prostředků nezakládá suverenitu vlastníka pokud jde o disponování s ním, ale staví jej spíše do lenního vztahu k fašistickému státu, který mu může toto „léno“ odejmout, pokud jej vlastník správně a v intencích fašistické ideologie „nespravuje“. V praxi pochopitelně nebyla tato myšlenka uplatňována proti Kruppovi, ani junkerským vlastníkům velkých velkostatků. Tím více však byla aplikována u malých a středních vlastníků, podniků se zahraniční finanční účastí, antifašistů všeho druhu i židovského kapitálu.

Hitlerovský fašismus vystupoval v oblasti politiky i hospodářství jako jeden z přímých dědiců tzv. pruského socialismu (který kritizoval F. Engels ostře již na příkladu Dühringově), který spočíval, jak to pregnantně vyjádřil jeden z duchovních předchůdců nacismu O. Spengler (*Preussentum und Sozialismus*. München 1919, s. 18; 67) na principu: „Moc přísluší celku a jednotlivci mu slouží. Jen celek je suverénní a i král je jen prvním služebníkem státu. Každý obdrží své místo. Rozkazuje se a poslouchá... Pravá internacionála je možná jen vítězstvím jedné rasy nad ostatními... Pravou internacionálou je imperialismus, směřující k ovládnutí faustovské civilizace, to jest celé zeměkoule cestou vítězství... a světového vykořisťování... S prusáctvím stojí a padá... myšlenka pravého socialismu.“

Fašistický stát ovládl buržoazní stát, ponechal však buržoazii v jejích tradičních vlastnických funkcích, neboť neofašismus soukromé vlastnictví pokládal za nezbytný a spolehlivý předpoklad národní velikosti založené na vysoké produktivitě a výkonovém principu.

Pokud zůstaneme jen u dějin české sociologie, můžeme pozorovat, že tento princip byl přijímán velmi diferencovaně. I. A. Bláha například, v souladu se svým buržoazně demokratickým ideovým východiskem, bojovně vystupoval proti principu prolnutí hospodářství a politiky, v němž lze „někdy těžko rozeznati, vlastní-li výrobcí stát... či zda stát vlastní podnikatele“ (I. A. Bláha: *Sociologie inteligence*. Praha, Orbis 1937, s. 333).

Naproti tomu J. Mertl, za války kolaborující s fašisty, již dlouho předtím zdůrazňoval, že stát – stojící podle něj (a v souladu s tradicí pruského absolutistického státu, který podobně jako fašisté vysoko oceňoval) mimo třídy a nad nimi – je

povinen intenzívně organizovat společenský, hospodářský a ideový život společnosti, neboť jen za této situace se může společnost dále rozvíjet. Mertlův projekt přeměny společnosti přímo předpokládá aktivní účast státu a s ním spjaté byrokracie na řízení společnosti a zdůrazňoval v tomto duchu řadu opatření nacistické třetí říše jako příklad pozitivního překonání starého kapitalismu volné soutěže.

V rozhlasových projevech i v publikaci *Dnešní Německo* (1939), jejímž byl Mertl spoluautorem, akcentoval především takové jevy z oblasti sociální a kulturní politiky fašistického státu, jakými byly bytová politika, sociální zabezpečení, omezení nezaměstnanosti, zajišťování rekreace a volného času. Hovořil dokonce o demokratizaci kultury i celého života, přičemž přirozené excesy německé kulturní politiky, pošlapání základních lidských a mravních práv i krvavé represe typu „Noci dlouhých nožů“ a „Křišťálové noci“ nechával v pozadí. Pokládal je ostatně, podobně jako militarismus a dobrodružnou zahraniční politiku, za dočasné jevy, které dilem pominou samy a dilem jsou vlastní i nefašistickým státům (J. Mertl: *Byrokracie*. Praha 1937, s. 29; 244). Fašistický stát v této interpretaci vystupuje jako jakýsi prototyp současného „welfare state“ úspěšně zajišťujícího větší počet sociálních funkcí než kapitalistický stát liberalistického typu.

Tato Mertlova charakteristika přirozené skutečnosti jednoznačně dezinterpretuje a zkresluje, neboť fašistický stát v dlouhodobé perspektivě realizoval politiku systematického zbídačování pracujících, jejich soustavného ohlupování, destabilizace a likvidace základních sociálních, politických i lidských práv a hodnot. Nicméně nechtěně postihl, že fašistické diktatury splnily v rozvoji moderního kapitalismu značnou roli tím, že ukázaly slučitelnost státních zásahů, a dokonce i určitých dílčích forem plánování s monopolistickým kapitalismem, a že kapitalismus se bez těchto principů nadále neobejde. S přechodem na válečné hospodářství ostatně začaly všechny válčící kapitalistické státy využívat některých principů řízení ekonomiky (včetně regulace mezd, cen a spotřeby), zhodnocujícíce přitom jak zkušenosti z Rooseweltova New Dealu, tak fašistického řízení ekonomiky.

Právě těmito stránkami dosud fašismus působí na řadu vlád rozvojových zemí, jimž umožňuje propojit rigidní politický systém, stavovskou sociální strukturu (kterou ostatně klasický fašismus intenzívně propagoval, jak o tom svědčí popularita studií Othmara Spanna v nacistickém Německu) s určitými prvky plánování, dílčích sociálních reforem, celním ochrannářstvím i bojem proti zahraničnímu, zejména finančnímu kapitalu.

Historicko-sociologická analýza fašismu může tedy odhalit řadu zajímavých souvislostí fašismu se soudobými buržoazními politickými doktrínami i sociologickými koncepcemi, což by se mohlo pozitivně odrazit v prohloubení kritiky buržoazní ideologie. Prokázala by se tak hlubší souvislost fašistické ideologie se sociálním rozvojem soudobého kapitalismu. Teze o organickém sepětí fašismu s monopolistickým kapitalismem by tak byla znovu a netradičním způsobem potvrzena.

V práci podobné šíře záběru se nutně vždy objeví některé dílčí nedostatky. V genezi fašistické ideologie zřejmě zůstaly poněkud nedoceny „románské“ zdroje, především vliv G. Sorela. Sociolog by rovněž přivítal stanoviska k podílu teorie elit (Pareta, Mosca a jejich žáků) na formulaci ideologie italského fašismu apod. Většího objasnění by zřejmě vyžadoval i vztah mezi neofašismem a maoismem, který publikace (například na s. 166 či 167) nepřímou naznačuje.⁽²⁾ Vcelku však lze říci, že publikace představuje nesporný přínos k prohloubení jak našich znalostí o soudobém fašismu, tak k jeho kritice. To, že otevírá nové problémy, je předností a nikoli недостатkem. Kniha je užitečná i tím, že seznamuje čtenáře s přehledem poměrně nové literatury o fašismu a s klíčovými historickými i soudobými dokumenty mezinárodního komunistického hnutí, vztahujícími se k boji pracujících proti fašismu.

Za politický význam publikace pokládám především zdůraznění boje za demokracii a semknutí všech pokrokových sil při ochraně demokracie, práv pracujících a míru, právě tak jako analýzu politických metod zajišťujících tuto základní strategickou linii mezinárodního komunistického hnutí. To, že se na publikaci podílí širší kolektiv komunistů a antifašistů z různých zemí, demonstrovuje v praxi jednotu mezinárodního komunistického hnutí s pokrokovými silami v kapitalistických zemích.

(2) Podle jednoho ze západoněmeckých maoistů „čínský socialismus není příliš vzdálen od požadavků onoho typu nacionálního socialismu, jenž je Němcům dobře znám“ (*Stern* 1972, č. 28, s. 95, citováno podle s. 166 publikace).

Fašismus v soudobém světě, právě tak jako v minulosti představuje ohnisko války, militarismu, rasismu a nenávisti ke všemu pokrokovému a skutečně humánnímu. Domnívám se proto, že v boji proti této ideologii by se měla více angažovat i naše teoretická fronta.

Jiří Linhart

Miroslav Stříteský: Zásady efektivního řízení pro hospodářskou praxi

Praha, Svoboda 1979, 265 s.

Společensky vysoce angažovaná tematika řízení se v současné etapě zvyšování efektivnosti, produktivity a kvality práce logicky stává významným centrem badatelského úsilí. Autor dvou úspěšných knih (*Řízení — zvláštní profese*, Svoboda 1970 a *Zásady a praxe socialistického řízení*, Svoboda 1975) se v nové publikaci zaměřuje na konkrétní činnost vedoucích pracovníků s cílem napsat příručku pro praktické řízení, jež by usnadnila a zkvalitnila plnění jejich každodenních úkolů.

Zodpovědný přístup autora se odráží v tom, že praktická poučení, která práce přináší, jsou objektivizována po několik let prováděnými výzkumy ve VHJ Závody všeobecného strojírenství, jež pomohly odhalit hlavní problémy řídicí práce. Výsledky těchto výzkumů jsou důsledně spojovány s teoretickými principy marxistické teorie řízení.

Aktivní zapojení sociologie, psychologie, ergonomie a prognostiky do myšlenkového aparátu práce vytváří širší, interdisciplinární rámec všem praktickým závěrům.

V první části navazuje autor na své předchozí publikace *stanovením základních funkcí, principů a norem řízení*, jež se za socialismu stává především nástrojem ke zvyšování efektivnosti práce. Řízení chápe jako vědu i jako umění, přičemž vždy klade důraz na jednotu teorie a praxe, kde umění řídit spočívá především v praktickém využívání socialistické teorie řízení. Z tohoto hlediska zdůrazňuje eminentní význam teoretické přípravy řídicích kádřů, jež se má postupně stát soustavným studiem otázek řízení v průběhu výkonu řídicí funkce. Zvyšování kvalifikace vedoucích kádřů samotných je tedy možné jen v těsné souvislosti s komplexním zvyšováním odborné úrovně všech společenských řídicích orgánů a s hlubokým propracováním marxistické teorie řízení rozvoje socialistické společnosti.

Jádrem publikace je část druhá, jež je věnována *základním zásadám efektivního řízení v praxi*. Veden snahou maximálně přiblížit teoretické zásady řídicí práce její praktické aplikaci, přináší zde autor podrobný, konkrétně orientovaný přehled hlavních principů, způsobů i forem, jak tyto zásady uplatňovat v každodenní práci. Zdůrazňuje, že „...jestliže naučíme naše vedoucí pracovníky využívat zásady racionálního řízení v praxi, naučíme je tomu, co činí z vedoucího produktivního pracovníka, naučíme je pracovat efektivně“ (str. 45).

V této části publikace jsou dále podrobně rozvedeny hlavní zásady řídicí praxe:

1. Způsob, jak vyvolat masovou iniciativu.
2. Ekonomické minimum každému pracovníkovi.
3. Účast pracujících na řízení a správě.
4. Plné využívání pracovní doby.
5. Kázeň — podmínka úspěchu.
6. Pořádek a čistota — předpoklad efektivní práce.
7. Motivace.
8. Vědecký rozbor konkrétní situace.
9. Spolupráce a vzájemná pomoc.
10. Zásada hlavního článku.
11. Dovedení započaté věci do konce.
12. Zásada „Poznej, čemu věnuješ svůj čas“.
13. Zásada „Zabraň tříštění času a pozornosti u vysoce kvalifikovaných pracovníků.“
14. Využívání předností spolupracovníků.

Třetí část práce, *Hlavní rysy efektivně řízeného podniku*, se zabývá řízením pracovních kolektivů z hlediska cílů činnosti hospodářské organizace. Z pozice celopodnikových řídicích orgánů sleduje úlohy a funkce jednotlivých řídicích složek uvnitř podniku, zásady a hlavní předpoklady efektivního řízení s cílem kvalitně plnit výrobní program.

Čtvrtá, závěrečná část publikace, *Zavádění zásad efektivního řízení do řídicí praxe*, podává návod a konkrétní příklady, jak rozvinout hnutí za vysoce efektivní hospodaření podniku, jak v hospodářské organizaci dosáhnout vzorného plnění všech výrobních i nevýrobních funkcí. Tato část přináší rovněž podrobný popis jednání konferencí k soutěžím o vzorné hospodařící podnik z let 1975–1976 a v závěru pak obrazově reprodukuje vzorů názorné agitace jako příklad organizátorské práce na vnitropodnikové úrovni řízení.

Na publikaci M. Stříteského je třeba ocenit především komplexní pojetí problematiky řízení: autor rozvádí obecné principy marxistické teorie až na konkrétní úroveň každodenní praxe vedoucích pracovníků. Tím vytváří spolehlivý rámec pro rozbor jednotlivých metod, metodik i nástrojů jak pro zvyšování efektivnosti samotné práce řídicích pracovníků, tak i pro její působení na reprodukční proces v celospolečenském měřítku.

Přínosné je rovněž aktivní zapojení myšlenkového aparátu psychologie a sociologie přispívající k rozvinutí koncepce hlavních zásad řídicí praxe, je však třeba poznamenat, že přístup fundovaného odborníka jak z oblasti psychologie, tak i sociologie by mohl přinést i do jisté míry odlišnou strukturaci těchto zásad a principů jejich praktického uplatňování.

Poněkud rozporné je celkové poslání práce. Je sice koncipována jako příručka, a tudíž její myšlenková úroveň je výrazně zaměřena na nejširší veřejnost řídicích kádřů, jimž poskytuje základní, orientační informace pro jejich každodenní činnost. Poměrně značný rozsah této příručky (265 stran) i některé tematicky poněkud odtaziť pasáže (například podrobný popis jednání konferencí v závěrečné části) však na druhé straně naznačují možnost využití spíše pro úzce specializované odborníky. Přes tyto dílčí připomínky lze práci hodnotit kladně a vyjádřit naději, že se úspěšně přidruží k oběma předchozím publikacím autora.

Jiří Patočka

Styl życia. Koncepcje i propozycje (Styl života. Koncepcje a propozycje)

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, 268 s.

Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce (Styl života. Přeměny v současném Polsku)

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978, 401 s.

Nestává se příliš často, aby se odborná čtenářská obec měla možnost v relativně krátkém časovém období seznámit s dvěma publikacemi, které nejenže jsou věnovány stejnému tématu a zpracovány v zásadě stejným kolektivem autorů, ale navíc jsou kontinuem, nebo, lépe řečeno, výstupy dvou etap široce koncipované analýzy. Polští autoři, kteří si výzkum problematiky rozdělili do čtyř kroků – obecná formulace problematiky, vymezení koncepce, zpracování hypotéz; analýza současné situace na podkladě dostupných výzkumných materiálů; zvláštní empirický výzkum; mezinárodní komparativní studie – takto uzavřeli prvé dva kroky.

Recenzované publikace jsou však zajímavé ještě z jednoho podstatného hlediska. Ústřední téma obou prací – životní styl – je totiž rozvíjeno v poněkud odlišném konceptu, pojetí a terminologické dikci než u nás. V Československu se odborná fronta po diskusích z počátku sedmdesátých let přiklonila ke kategorii „životní způsob“ jako kategorii postihující a vyjadřující sociálně ekonomické aspekty života v nejširších společenských kontextech. Polská sociologie naproti tomu disponuje dvojím pojetím a přístupem. Na jedné straně je to proud upřednostňující koncepci životního způsobu ve shodném pojetí jako v Československu, reprezentovaný pracemi L. Beskidové, Z. Sufina, S. Widerszpila a dalších. Na druhé straně se uplatňuje koncepce „stylu života“ zdůrazňující kulturní, osobnostní a sociálně psychologické prvky a mechanismy utváření života, tj. spíše subjektivní momenty v sociálním, kulturním a psychickém smyslu. Tento druhý směr, jehož ucelenou prezentací jsou právě recenzované práce, čerpá z bohatých tradic antropologického a psychologického myšlení v polských společenských vědách, z výzkumu kultury a kulturních jevů v nejširším smyslu.

Rozdíly mezi sociálně ekonomickou a kulturní optikou výzkumu zpřesňuje A. Siciński v úvodní stati druhé práce: 1. Na rozdíl od způsobu života se analýza stylu života nezaměřuje na vyčerpávající celek lidského chování, ale pouze na specifické celky charakteristické pro daný subjekt. 2. O stylu života můžeme hovořit tehdy, jestliže existuje možnost výběru (volby) chování, zatímco životní způsob zahrnuje i chování objektivně determinované nebo vynucené. 3. Při studiu způsobu života jde především o chování společně danému souboru (populaci) jako celku, v případě stylu života jde spíše o diferenciaci (chování a jeho motivaci) v rámci dané populace (s. 10–11). Koncepce stylu života tedy vychází z možnosti rozlišení různých vrstev chování co do míry a typu objektivní determinace. Implikuje analýzu kulturních jevů a elementů, které se podle Sicińskiego a dalších autorů vyznačují nižší mírou objektivní determinace a vyšší mírou diferenciaci chování (s. 11).

* * *

Styl života. Koncepce i propozice

Sledování kulturních prvků a aspektů chování a zdůraznění jejich relativní autonomnosti vůči sociálně ekonomickým procesům je stěžejním východiskem teoretického propracování a zkoncipování stylu života jako kategorie. V intencích základních postulátů usiluje první publikace o precizaci pojmového aparátu, zejména pak o řešení teoretických problémů, které by umožnily empirickou analýzu stylu života. Jednotlivé stati jsou proto i přes zjevně různé úhly pohledu, odlišnou úroveň obecnosti přístupu a zdůraznění různorodých stránek kategorie styl života shodně orientovány na čtyři okruhy otázek: 1. možnost a způsob identifikace a vydělení typických činností jako ucelených kulturních celků; 2. analýza kulturních elementů chování, respektive jeho motivačního zázemí (zejména problematika hodnot a vzorů chování); 3. podíl individua na tvorbě vlastního života, problém životního stylu jako průniku subjektivních a objektivních momentů; 4. problematika determinant, které individuálně nebo skupinově realizovaný styl podmiňují, spoluurčují, stabilizují nebo mění.

V prizmatu těchto okruhů nedává však práce zcela jednoznačné odpovědi. Lze dokonce říci, že v některých otázkách se autoři dosti značně rozcházejí, což můžeme přičítat jak nerovnoměrnému propracování problémů v jednotlivých příspěvcích, tak zejména tomu, že jsou ponechány stranou některé fundamentální otázky, jako například precizace pojetí stylu života jako subjekt-objektové kategorie, jinak řečeno rozlišení subjekt-objektových a individuálních a společenských stránek života. Z těchto zdrojů se odvíjí neshody v tom, zda životní styl připisovat skupině nebo jednotlivci. Dilem zde pramení i obtíže v precizaci životního stylu jako průniku individuálních a společenských stránek života a v neposlední řadě pak disonance v analytickém i taxativním vymezení determinant a jejich nejasném vztahu k podmínkám života.

A. Siciński v úvodní stati definuje styl života jako „...oblast a formy každodenního chování jedinců nebo skupin, specifické pro jejich společenskou situaci, tzn. manifestující společenské postavení a zároveň vnímané jako charakteristické pro toto postavení a díky tomu umožňující všeobecné porozumění společenské lokalizaci jiných lidí“ (s. 15). V tomto pojetí styl života získává především subjektivně i objektivně identifikační funkci ve vazbě na sociální strukturu a diferenciaci. Je určován svou znakovostí, bylo by lze říci komunikační schopností vyjádřit specifika dané skupiny. V autorově pojetí životního stylu tak zjevně převládá hledisko sociální diferenciaci nad optikou sociálních vztahů.

M. Czerwiński se zaměřuje na specifikaci činností, z nichž se styl života skládá, na postavení a možnosti individua při formování vlastního životního stylu a na základní determinanty. Konstatuje, že v případě stylu života jde především o činnosti opakující se (typické) a nikoli výjimečné. Jejich výzkum musí respektovat především celek a celistvost stylu, jehož struktura a její vnitřní logika jsou základním východiskem k teoretickému a empirickému zachycení činností. V těchto intencích se autor obrací k subjektivním zdrojům struktury životního stylu a konfrontuje individuální a společenské hledisko. Klade si otázku takové koncepce, která by umožnila postihnout jak moment podřazení činností člověka společenským a kulturním vzorům, tak moment individuální a tvořivé aktivity jedince v těchto činnostech. Pokud jde o vztah mezi osobitostí (stylovostí a volným založením života) a zjevnou uniformizační funkcí vzorů, zdůrazňuje, že vzory nevystupují jako bariéra spontaneity, ale naopak jsou internalizovány jako mechanismy nabytí vlastní totožnosti a identity (s. 52–54).

V jistém ohledu ústřední část první práce představuje příspěvek E. Tarkowské, která kategoriální úvahy zasazuje do širších teoretických, gnoseologických a metodologických kontextů a precizuje vymezení stylu života jako kulturní kategorie. Autorka zdůrazňuje prioritu integrálního přístupu a zkoumání vnitřní struktury a skladby

životního stylu. Konstatuje, že právě důraz na celek a celistvost a jeho kulturní analýzu otevírá možnost inspirativního návratu k antropologickým koncepcím vztahu člověka a kultury. Specifika stylu života jako kulturní a relativně autonomní kategorie metodologicky zpřesňuje pomocí formulace výzkumného problému. Konstatuje, že je třeba volit mezi dvěma alternativními otázkami „Či styly chceme rekonstruovat?“, nebo „S jakými styly máme co činit v naší společnosti“ (s. 83–84). V logické implikaci pak vymezuje dvě alternativní cesty vypracování typologie stylu života. Prvou je vydělení určitých „společenských substrátů“ a přiřazení jim odpovídajících souborů hodnot a vzorů. Druhou je typologie systémů hodnot, pro něž se teprve zpětně konstruuje skupinové koreláty. Příkladně se k druhé strategii, Tarkowská se domnívá, že touto cestou lze uniknout určité arbitrarnosti a schematicnosti ve vytyčení společenské diferenciace životního stylu, tj. uniknout arbitrarnímu předpokladu, podle něhož diferenciace stylu života probíhá plně ve shodě se schématem sociální diferenciace (s. 97).

Filozofické zamyšlení B. Suchdolského nad kategorií styl života pozdvihuje problematiku na značně obecnější úroveň filozofie života a filozofie bytí. Z této pozice autor usiluje o řešení jednoho z fundamentálních problémů, kterým je styl života jako subjekt-objektová kategorie, respektive jako průnik individuálních a společenských momentů: „Život člověka probíhá v činnostech, v nichž podléhá tlaku nutnosti, a současně i v činnostech, v nichž se výběrem pokouší konstruovat svůj vlastní svět“ (s. 103). V souladu s chápáním životního stylu jako sféry aktivity a vědomého rozhodování, se Suchdolski soustřeďuje na možnosti a formy individuálního podílu na formování vlastního stylu života. Vytyčuje dva základní procesy a koncepce života, v nichž se objevuje různá úloha a podíl individua. Jednak je to interiorizace jako osvojení (subjektivace) objektivní skutečnosti, v níž bývají z hlediska individua zdůrazňovány spíše momenty poznání a výběru osvojovaných hodnot, norem, vzorů či tradice. Za druhé pak jsou to koncepce exteriorizace, v nichž je pojetí života zakládáno na produktivní aktivitě člověka jako tvůrce vlastního světa. Z hlediska interiorizace nebo exteriorizace může život mít buď charakter akceptování skutečnosti, nebo charakter konstrukce skutečnosti nové (s. 111). Interiorizace i exteriorizace jsou však „dvojí tváří skutečné lidské existence“ (s. 112), charakterizují obraz normální struktury lidského života (s. 113). Z hlediska životního stylu se otevírají hlavní problémy ptáme-li se, co je obsahem oné interiorizace nebo o jakou exteriorizaci se jedná (s. 113).

A. Pawelczyńska se zaměřuje na specifickou vrstvu podmínek, respektive hodnot, které spoluurčují styl života. Jejím východiskem není aspekt individua, společnosti či skupiny, ale člověk jako obecná hodnota. K pochopení stylu života nestačí jeho výklad v kategoriích vzorů kultury a společenských podmínek, ale je nezbytné respektovat i člověka jako organismus, jehož zdraví představuje významný determinující faktor. Problém psychofyzické podmíněnosti životního stylu lze nahlížet v dvojím pojetí člověka jako hodnoty. Za prvé (v individuálním smyslu) jako hodnotu samu o sobě, za druhé (v instrumentálním smyslu) jako dosahování společenských cílů (člověk jako hodnota společenská či pro společnost). Zdraví je pak nikoli pouze podmínka a determinanta, ale rovněž bezprostřední aspekt a kvalita životního stylu, sociokulturní jev, který přesahuje otázky nemoci a nemocnosti. Autorka dospívá k rozvinuté a dynamické definici zdraví jako dispozice pro činnost, rozvoj a tvořivost (s. 154), která má své individuální i společenské aspekty a podmínky jak v procesu tvorby zdraví, tak jeho zhodnocování.

A. Jawlowská vymezuje styl života na bázi realizace hodnot a také jako hodnotu samu o sobě. Sféru hodnot chápe především jako světonázorovou orientaci, životní cíle a touhy, potřeby a aspirace (s. 207). Vliv této sféry se projevuje jednak tím, že proniká do oblasti motivací a spoluvytváří konkrétní životní styl, jednak tím, že determinuje hranice možných koncepcí života a jejich realizace (s. 206–207). Autorka upozorňuje na to, že v současnosti člověk funguje v okruhu různých hodnot, z čehož pramení častá nekoherence myšlení a činností, která v individuální sféře může vyústit do dekompozice životního stylu (s. 211). Rozdíly ve vztazích mezi hodnotami a činnostmi situuje především do stupně uvědomění, typu hodnot a světonázorové orientace (s. 212–213).

V závěrečné stati A. Siciňského a J. Strzeleckého je v souvislosti s potřebami společenského řízení a politiky koncipována problematika kvality života. Autoři se v první řadě zamýšlejí nad samotným pojmem a různými obsahy, které jsou do této kategorie (v souvislosti s kontextem použití) vkládány. Konstatují, že i přesto, že pojem kvality života patří vedle stylu a způsobu života k nejfrekventovanějším, patří současně k nejproblematičtějším. Právě v této kategorii se střetávají různá teoretická stanoviska, světonázorové a politické orientace (s. 242). V socialistických

zemích, podle názoru autorů, je „kvalita života“ odmítána zejména proto, že termín se zrodil v podmínkách jiného společenského řádu. S tímto argumentem však nesouhlasí a upozorňují, že tato problematika byla formulována (byť bez použití zmíněného termínu) mnohem dříve na půdě socialistické ideologie například v díle Lunačarského (s. 242).

Jako východisko vlastní koncepce používají zpřesnění a klasifikaci současných významů, v nichž je pojem kvalita života užíván. Prvý význam je spojován s oblastí ekologických podmínek života a životního prostředí ve vztahu k rozvoji techniky. Druhý význam reflektuje rozčarování a problematizaci dosavadního technicko-ekonomického rozvoje a jeho kritérií pro život člověka. Třetí význam pojmu pak je spojován s rozvojovými zeměmi, hledajícími specifickou cestu, která by nebyla pouhou imitací vývoje vyspělých zemí a respektovala vlastní tradice a kulturu. Pro socialistické země, které překonaly etapu budování vlastních ekonomických základů, je aktuální hledání a výběr optimální varianty dalšího vývoje (s. 243–244).

Kvalita života je v úvahách autorů spojována se sociální dynamikou, přičemž jde o hledání hlavních principů a kritérií řízeného vývoje. Právě v tomto smyslu je precizována vlastní definice jako vztah dvou aspektů lidské existence, a to na jedné straně možnosti plného rozvoje jednotlivce (objektivní aspekt), a na druhé straně životního uspokojení (subjektivní aspekt) (s. 246). Vysoká kvalita života je určována harmonií individuálního a společenského rozvoje v objektivním smyslu a subjektivně pak stupněm životní satisfakce a seberealizace jedince (s. 247).

Toto pojetí kvality života jako jednoty individuálního a společenského rozvoje je výrazně odlišné od západních koncepcí, které směřují spíše k zmírnění rozporu mezi individuem a společností, než k jeho překonání. Buržoazní koncepce jsou spíše sociálně filantropického ladění, k němuž má naznačený přístup polských autorů nejen daleko, ale tím, že vychází z odlišení sociálně ekonomických kontextů, je v radikálně jiné poloze.

* * *

Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce

Aplikace vypracované koncepce v druhé publikaci prvořadě směřuje k výkladu a postižení dnešního Polska prostřednictvím vývoje a změn jevů, které životní styl v intencích teoretického výkladu zahrnuje. Důraz na procesualitu a diskontinuitu stylu života nastolil pro autorský kolektiv několik základních úkolů, jejichž řešení nezbytně podmiňovalo dosažení souladu teoretických a kategoriálních východisek s jejich praktickou a analytickou aplikací. 1. V historicko-genetické analýze konfrontovat „výchozí stav“ se současností a odkrýt tak podstatné změny stylu respektive jednotlivých stylů života. 2. Postihnout faktory a činitele těchto změn, jinak řečeno, osvětlit logiku diskontinuálních procesů v rámci jednotlivých stylů života. 3. Specifikovat současný styl či styly života.

K zmiňovaným elementárním úkolům je třeba poznamenat, že aktuální stav (byť chápáný pouze jako specifická etapa či fáze změny životních stylů) není uchopitelný pouze ve sledování změn tradičních stylů, vzorů a hodnot. Tradice či kultura v nejširším smyslu osvětluje pouze část současnosti, a to zejména v případech vyzrávání nové kvality. Je proto nezbytné věnovat pozornost novým, tradičně nezakotveným vzorům a hodnotám, které nejen modifikují a přetvářejí tradiční typy, ale formují i styl a styly nové. Logika jejich uchopení a výkladu však značně přesahuje rámec kultury, a to zejména v pokusech o nalezení subjektů a nositelů nových stylů.

Aplikační fáze, kterou je v jistém ohledu nezbytné chápat jako prověření teoretických východisek, tedy pro autory aktualizovala kromě popisu jevových forem kulturní změny také její výklad, který je jedinou možnou cestou k jejímu uchopení a rovněž tak objasnění zdrojů formování nových jevů v oblasti životního stylu. Výklad tradice a jejích změn, stejně jako krystalizace nové kvality však poněkud překračuje rámec chápání stylu života jako výhradně kulturní kategorie. Posouvá jej k sociálně ekonomickým procesům, a tudíž k problematice životního způsobu.

Sociálně ekonomické procesy, jejichž změny (které autoři chápou jako změny životního způsobu) jsou rozpracovány v první části publikace, nejsou analyzovány v celospolečenském smyslu změn výrobních a sociálních vztahů, ale z hlediska svého vlivu na rozdíly mezi životním stylem města a vesnice. Ekologická osa diferenciace stylu života je v publikaci shledána jako do jisté míry ústřední sféra změn jednotlivých elementů životních stylů, změn odvozených ze sociálně ekonomických procesů. Akcent na ekologické hledisko však vede k nezbytnosti respektovat dva možné a nutné

přístupy. Probíhající celospolečenské změny (bez ohledu na ekologický aspekt) jsou prvorovinnou, sám proces sblížení a univerzalizace života ve městě a na venkově druhou. Zatímco M. Czerwiński v případě městského života respektuje spíše sociálně ekonomickou kauzalitu, a tedy spíše změny způsobu života s menším důrazem na kontrast s venkovským prostředím, E. J.-Lysiowa se zabývá změnou stylu života zemědělského obyvatelstva jako kulturního typu. Sleduje proto především změnu tradičního typu jako podmínku pronikání a osvojování městských hodnot a vzorů. Upřednostnění ekologického hlediska při výkladu změn elementů stylu života na bázi sociálně ekonomických procesů se ve svých důsledcích projevuje tím, že Czerwiński ve snaze o postižení městské populace jako celku nevytváří východiska pro sociálně zakotvenou typologii a sociálně ekonomický výklad změn typů vázaných na třídní společnost kapitalistického Polska. Lysiowa se naopak omezuje pouze na analýzu kulturních změn tradičního rolnického stylu jako ideálního typu, a to poněkud bez ohledu na faktickou sociálně ekonomickou rozšířenost a objektivní zafixování těchto procesů kontinuity a diskontinuity.

Czerwiński ve svých úvahách a sekundární analýze různorodých výzkumů vychází z industrializace, urbanizace a změn v socioprofesi struktuře. Zkoumá sféru práce jednak v subjektivním rozměru vztahu k práci (jako problém výběru profese a pracovní seberealizace), jednak jako sféru tvorby zdrojů pro individuální spotřebu. Z hlediska vztahu k práci konstatuje, že s likvidací soukromého vlastnictví se dostaly do popředí společenské a morální hodnoty práce a poklesla bezprostřední vazba mezi prací a výší příjmů (s. 35). Posun v oblasti spotřeby souvisí zejména s poklesem jejích prestižních funkcí a vzestupem důrazu na individuální užitečnost předmětů (s. 37). Další podstatné změny práce z hlediska stylu života jsou sledovány v technologických změnách – změnách stylu práce. Industrializace, urbanizace a pohyb socioprofesi struktury přinesly změny bezprostředních vztahů a kontaktů mezi lidmi, individuálních rolí, rozložení činností v čase apod. (s. 39).

Obdobně je spíše individuální než společenské hledisko upřednostněno v rozboru mezilidských vztahů, kde jsou analyzovány neformální vztahy v rodině, mezi generacemi, příslušníky různých pohlaví, přátelské a sousedské vztahy, a to v souvislosti s probíhající demokratizací a individualizací sociálních kontaktů. Volný čas a kulturní participace je specifikována jako výrazně diferencující sféra především v závislosti na stupni a typu vzdělání. Jako hlavní tendenci zde autor konstatuje převládající orientaci na pasivní zábavu a relaxaci s průvodním poklesem aktivity. Diference se objevují především ve schopnosti efektivního zvládnutí televize jako dominujícího prvku volného času a kulturní participace současnosti a dále v lokálních podmínkách pro tyto činnosti. Vývoj základních potřeb a s nimi souvisejících činností (jídlo, oblékání, bydlení) je určován především tím, v jaké míře přesahuje příjem domácnosti hranici nezbytnosti do oblasti volného dispozičního fondu. V těchto kontextech probíhá i kontinuita a diskontinuita tradičních vzorů.

Tradiční model rolnického stylu života charakterizuje E. J.-Lysiowa jako integrovaný kulturní celek s marginálními diferencemi, který je vázaný institucemi rodiny a lokality. Rolnický styl byl tradičně a „osudově“ fixovaný jako vůči jedinci indiferentní život, jehož ústředními hodnotami bylo vlastnictví půdy, zemědělská práce a vlastní fyzické síly. Z těchto důvodů autorka rolnický model charakterizuje jako „agrocentrický systém“ a zdůrazňuje spíše přírodní a biologické prvky. Kvalita a povaha celého stylu v jeho skladbě a struktuře je odvozována od dominance práce. Ostatní sféry života (například volný čas, bydlení, rodinný život) postrádají svou autonomnost a jsou instrumentálně podřízeny vlastnictví a obhospodařování půdy.

Radikální zvrát a rozpad jednolitého tradičního modelu rolnického života nastal podle autorky v poválečném období vývoje. Hlavním těžištěm se stala především oblast práce, v níž se prosadily prvky dezintegrace původně jednolitého a neměnného stylu práce a současně poklesla i její hodnotová dominance a „osudová“ předurčenost. Práce prošla především jakousi „ekonomizací“, v níž je utvářena její časová, materiálová i pracovní náročnost podle kritéria minimálního vkladu a maximálního efektu. V tomto procesu dochází k rozvětvení prostoru pro individuální aktivitu, specializaci, poznání a inovace, i k vyššímu zhodnocení individua, jeho schopností a potřeb. Základní směr změn a překonávání tradičního agrocentrického systému tedy autorka situuje prvořadě do změn v koncepci a obsahu práce, přetvářené rozpadem tradiční uzavřenosti venkova, jeho zapojením do celospolečenské komunikace a univerzalizující se kultury. Změna je určována jednak přechodem obyvatelstva do mimozemědělských sfér a sociálních vrstev a protisměrně difuzí městských vzorů života na venkov. Lysiowa v této souvislosti hovoří o přechodu k „profesní koncepci

života“, s níž jsou svázány odlišné formy organizace a časové rytmizace práce, autonomizace a rozvíjení volného času, důraz na mimopracovní dobu obecně, relaxaci, prožitky a kvalitativní aspekty všech sfér života.

Individuální hledisko, které autorka v celé stati důsledně aplikuje na analýzu společenských, respektive kulturních přeměn tradičního modelu, bezesporu není bez zajímavosti a poskytuje řadu, byť zdaleka ne překvapivých, poznatků. Domnívám se však, že autorka tím, že ponechala zcela stranou optiku celospolečenské práce, nepronikla k velmi důležitým otázkám souvisejícím s reálnou konfrontací stylu života venkovské a městské populace, dále pak k souvislostem mezi stylem života a způsobem zemědělské výroby, kde jsou patrně založeny jak možnosti překonání tradičních forem, tak formování nových elementů a v neposlední řadě i zhodnocování změn životního stylu pro samotnou společenskou dynamiku zemědělství a venkova. Pro řešení těchto otázek se zdá být styl či způsob práce chápáný jako individuální činnost příliš úzký.

Pokus o typologické postižení probíhajících změn stylu života v Polsku je věnována druhá část publikace. A. Jawlowska a E. Mokrzycki aplikují genetické a historické hledisko vývoje a změn tradičních stylů. Zdůrazňují, že nedostatek empirického materiálu jim neumožňuje vypracovat vyčerpávající typologii. Postupují proto deduktivně – konstruují ideální typy a určují základní tendence změn s tím, že typologie bude následně verifikována empirickým výzkumem. V dané typologii podle autorů nejde o postižení stylu života základních skupin (elementů struktury) ani o sociální diferenciaci životního stylu současného Polska, ale o nalezení a vydělení specifických celků v oblasti životního stylu, které jsou výrazem dané sociální struktury (s. 145–6). V tomto ohledu (z hlediska vztahů mezi stylem života a sociální strukturou) pracují s koncepcí relativní autonomie životních stylů jako kulturních celků, které nezanikají automaticky se svým sociálním podložím, se změnou sociální struktury.

Navrhaná typologie v zásadě vychází ze stylů života, které vznikly v podmínkách třídní struktury meziválečného Polska. Směřuje k postižení jejich kontinuity a diskontinuity v současném životním stylu bez ohledu na objektivní zánik některých tříd, které dané styly vytvořily. Autoři specifikují tři základní typy: styl inteligence, rolnický styl a měšťanský styl (s. 147), pro které shledávají soudobé ekvivalenty v oblasti hodnot a vzorů chování v „elitním“, vesnickém a neoměšťanském stylu. Konkretizace, modifikace i dezintegrace těchto modelů však probíhá v kontextu obecného procesu unifikace a sjednocení životního stylu. V této souvislosti se autoři opět vrací k problematice změn sociální struktury a konstatují, že styl života není v současnosti bezprostředně vázán na sociální třídy a vrstvy, přičemž kvalitativně nové styly dosud nevykrytalizovaly. Současnost je charakterizována jako styl „masové společnosti“, styl, který je příznačný svou „nestylovostí“ (s. 171). Autoři se právě v tomto ohledu dostávají do určitých rozporů, když na jedné straně hovoří o autonomním fungování tradičních prvků a jejich současné modifikaci a na druhé straně tyto současné modifikace a základní unifikační tendence těsně spojují se samou povahou sociální struktury. Formulují tak implicitně poněkud odlišný, druhý koncept autonomizace, jímž je relativní nezávislost stylu života na sociální struktuře, vyplývající ze změny samé povahy této struktury, jinak řečeno sociálních vztahů. Autorům se takto v poněkud jiné formě objevily určité nedostatky v prozkoumání pohybu mezi sociální strukturou a diferenciací stylu života. Ukázalo se, že styl života není určen pouze fixací na určité sociální skupiny a vrstvy, ale především na sociální vztahy.

Nosnost vypracované typologie v empirickém výzkumu je předmětem poněkud kritického zamyšlení M. Czerwińskiego, který se právě v souvislosti s dynamikou sociální struktury táže po smysluplnosti aplikace tradičně zakořeněných typů. Podle jeho názoru je operacionálně vhodnější nevycházet ve výzkumech z tradičního formování stylu života, nevycházet ze sociální struktury minulosti, ale postavit úlohu opačně: Netázat se například na osud tradičního (a v současnosti již neexistujícího) dělnického stylu života, ale ptát se na to, jaký je styl života dnešních dělníků (s. 180). Je vcelku patrné, že tímto krokem Czerwiński reviduje teoretickou a metodologickou koncepci, kterou formulovala E. Tarkowska v prvé publikaci. V důsledku nedostatečné empirické nosnosti doporučuje orientovat výzkum nikoliv pouze na kulturní celky, ale jako základní východisko respektovat sociální strukturu a sociální parametry, které by při poklesu diferenciačního významu třídní příslušnosti reflektovaly současnou sociální diferenciaci života (s. 180).

Vlastní aplikace vypracované typologie je obsahem třetí části publikace. Makrospolečenské determinanty a mechanismy diferenciaci životního stylu zkoumají A. Jawlowska a A. Pawelczyńska v několika procesuálních rovinách. 1. V oblasti vypracovaných typů hledají soudobé varianty, jejich modifikaci a míru odklonu od

tradičních vzorů v souvislosti s přeměnami sociální struktury, materiálních podmínek života, životní úrovně, růstem vzdělání, urbanizací a industrializací. 2. V procesu dekompozice a dezintegrace tradičních stylů zkoumají pozitivní (tvořivé) či negativní (eklektické) podoby změny, která se může projevovat bezstylovostí nebo výběrem a skladbou elementů původně různých stylů; v této souvislosti věnují pozornost i sféře hodnot, v nichž se dekompozice života projevuje nesouladem mezi vzory hodnot, aspirovanými hodnotami a hodnotami realizovanými (s. 208). 3. V rovině unifikačních tendencí a nové diferenciaci životního stylu se zabývají rovněž pozitivními a negativními stránkami. Na jedné straně je to v kontextu unifikačních jevů a krystalizace stylu masové společnosti celková demokratizace a homogenizace života. Druhou, a to negativní stránkou jsou tendence k poklesu aktivity a stylovitosti.

V souvislosti s diferenciacními procesy se autorky věnují možnosti krystalizace nových stylů života na socialistických principech, jimiž je růst seberealizace, individuace způsobů chování, dominance neformálních vztahů a chápání sebe sama jako hodnoty (s. 229).

Aplikace vypracované typologie v úrovni rodiny a jednotlivce je předmětem zájmu A. Pawelczyńské a E. Tarkowské. Genetickou optiku a historické typy využívají autorky při analýze osobních dokumentů, přičemž směřují k postižení týchž procesů jako makrospolečenský rozbor. Neaspirují však – jak samy uvádějí – na charakterizaci historického obrazu přeměn stylů života a jejich faktické společenské rozšíření. Jde jim pouze o ilustraci bohatství konkrétních forem (s. 238). Sama stať zcela odpovídá těmto premisám. Prezentuje značné množství individuálních a rodinných osudů v rámci jednotlivých typů. Nepokouší se však o jejich ucelený výklad a sociální systematizaci naznačených procesů kulturní změny. Určitým paradoxem však je, že pohyb a přeměny tradičních vzorů a hodnot jsou v jednotlivých případech vysvětlovány pomocí relativně uzavřeného spektra sociálních proměnných (práce, vzdělání, věk, životní cyklus, příjem apod.), které nejsou systematizovány ve své výkladové aplikaci. Celá stať tak má spíše charakter poněkud nahodilé deskripce velkého množství případových studií.

Styl života v hledisku sociální patologie je námětem příspěvku A. Razniewského. Autor vychází z pojetí stylu života jako kategorie, která podléhá kulturnímu hodnocení a normování. Upozorňuje na to, že uznávaný a jako norma akceptovaný styl života není v dané společnosti všeobecný (s. 336). Odchylka od normy (typického chování), vesměs označovaná za deviantní chování, může být vymezena podle značně odlišných kritérií. Kromě nejčastěji uváděné zločinnosti porušující normy, obyčeje i zákon, však existuje chování, které z jednoho hlediska můžeme označit za deviantní, avšak z jiného za normální – například pro své rozšíření („typičnost“) nebo proto, že je všeobecně tolerováno či akceptováno jako uznaná reakce na „vnější“ nebo „nové“ podněty a situace (s. 338). Patologické nebo netypické jevy mohou pramenit z nejrůznějších zdrojů. Může to být biologický základ člověka a z něj se odvíjející poruchy a nesvéprávnost (defekty, ale i stáří apod.). Také psychické dispozice mohou být zdrojem poruch (defekty, poruchy typu neuroz, stejně jako kulturní či sociální konflikty). Ze skupinového hlediska pak můžeme rozlišit zločince od deviantů či odpůrců převládajícího systému norem a typického chování. Z těchto důvodů je třeba patologické jevy považovat za součást a element daného životního stylu a doplnit jimi pozitivní nebo alespoň neutrální aspekty zkoumané problematiky.

* * *

Již pouhý zběžný vhled do problematiky propracované prvou i druhou publikací naznačuje, že globální hodnocení teoretické koncepce i jejího zvládnutí ve světle aplikační fáze je velmi obtížné. Nelze si však současně nepovšimnout alespoň některých pozitiv, problémů a otázek, které recenzované práce naznačují. Domnívám se, že základním přínosem je akcent na podíl individua a typ jeho aktivity při produkci a reprodukci života. Využití dnes již klasické antropologické metody „pohledu zevnitř“, pohledu z pozice zkoumaného subjektu s pomocí kulturních a sociálně-psychologických mechanismů, které odkrývají právě subjektivní stránky jednání, otvírá řadu inspirativních možností pro dnes aktuální výzkum tzv. „subjektivního faktoru“. Obdobně je výrazným pozitivem důraz na postižení celků a typů, jejichž historická geneze a změna jako překonávání tradičních vzorů jsou vzhledem k základním sociálně ekonomickým procesům poněkud časově odlišné. Genetická analýza modelových typů rovněž umožňuje relativně přesně postihnout posuny vůči třídní diferenciaci života v minulosti a stupeň i trasy prosazování nových prvků a elementů v tradičních modelech životního stylu.

Akcent na subjekt a vnitřní jevovou logiku typů však přináší i nemálo obtíží,

kteřé se projevují zejména v aplikaci navrženého teoretického konceptu. V první řadě mám na mysli kategoriální aparát, který se, i přes precizaci v první publikaci, ukazuje v druhé fázi v řadě případů jako nejasný a neostrý. V jistém ohledu se tato výhrada dotýká i samého pojmu a definice stylu života, který na jedné straně A. Siciński spojuje se společenskou lokalizací či sociálním postavením, avšak na druhé straně při úvahách o stylu života jako kulturní kategorii je většinou autorů zdůrazňována jeho autonomnost, relativní nezávislost na pohybu sociální struktury, kdy styl života jako typ přetrvává sociální skupinu nositele, která zanikla a tím pochopitelně ztratila i své společenské postavení.

Obdobným problémem je definičně zdůrazněná „znakovost“ a komunikativnost životního stylu. Právě současné procesy dekompozice, ale i slučování a vzájemné pronikání původně různorodých elementů, procesy, které jsou analyzovány v obou publikacích, poněkud znejasňují znakovost stylu života. Shodně patrně působí i rozvolňování vazeb mezi stylem života a sociální strukturou, což komplikuje možnost uchopení a porozumění stylu života jako jevovému ekvivalentu sociálního postavení. V této souvislosti je třeba upozornit i na určité nejasnosti při vymezování typických činností a činností, které poskytují možnost volby. Právě v těchto kategoriích a postulaci životního stylu jako specifické, méně objektivně determinované skupiny činností, se otevírá řada základních otázek zaměřených na styl života jako subjekt-objektovou kategorii, a to i v případě životního stylu individua. M. Czerwiński v první publikaci velmi správně upozorňuje, že společensky formované vzory se nevylučují s individuální kreativitou, ale naopak jsou mechanismy nabytí vlastní totožnosti a identity (s. 54). Objektivní společenské momenty se tak stávají plnohodnotnou součástí subjektivity a individualnosti chování. Problém individuality a subjektivity není protikladný sociálnímu zakotvení života jako objektivní „vnější“ determinantě. Proto se zdá velmi obtížné identifikovat a rozlišovat činnosti více a méně determinované. Sociální prvky vytvoří pouze rámec a limit individuální kreativity (tak jak naznačuje například Lysiowa v případě tradičního rolnického stylu života), ale stávají se plnohodnotnou součástí těchto sfér života. Určují nejen rozsah, ale i zaměření a typ subjektivní tvořivé aktivity. Patrně právě proto se ukázalo jako velmi obtížné udržet v aplikační fázi oddělené přístupy formulované E. Tarkowskou „čí styly“, respektive „jaké styly“ zkoumat.

Výklad jednotlivých stylů se zjevně nemůže obejít bez analýzy jejich sociálního podloží, bez sociálních zdrojů krystalizace, kontinuity i diskontinuity jednotlivých stylů. Jinou otázkou však je specifikace právě onoho „sociálního podloží“, které autoři vcelku jednoznačně ztotožňují se sociálními skupinami, určenými jedním stylem života. Nelze si však opět nepovšimnout námitky M. Czerwińského, když konstatuje, že v intencích této logiky ztrácíme šance na popis a analýzu například stylu života dnešních dělníků, a to jen proto, že v současnosti se v souvislosti se změnou podmínek života této dříve defavorizované třídy již neobjevuje její tradiční a ucelený styl života. Zdá se totiž, že míra specifičnosti té které skupiny, třídy či vrstvy není náhodná, ale určená jejím sociálním postavením, sociálně ekonomickými vztahy. Také styl života zřejmě je, obdobně jako například kultura, vztahovou kategorií, a to v té míře, v níž je dána povaha a typ jeho diferenciací – nikoliv pouze prostá existence diferenciací. Sociální vztahy jsou nejen logikou typičnosti nebo specifičnosti života, ale rovněž limitujícím a modifikujícím faktorem prosazení kulturní tradice a kulturní změny vůbec.

Tato otázka mi připadá zcela zásadní zejména v tom, že autonomie kultury i modelů stylu života je patrně značně relativní (přičemž právě tato relativita je neobyčejně zajímavá). Kultura jako tradované bohatství si zachovává (zejména pak v úrovni modelů života, vzorů a hodnot) svou kontinuitu pouze svou konkretizací do úrovně života individua v jeho sociálně ekonomickém určení a podmínkách. Její „oživení“ tedy probíhá ve zcela konkrétních sociálních vztazích a lze seázat, proč právě ty nebo ony prvky si udržely svou kontinuitu, zatímco ostatní doznaly modifikací či radikální změny.

Zcela otevřeným problémem zůstává postižení nově krystalizujících stylů života, které vybočují z logiky kulturní tradice, její kontinuity a diskontinuity. Přílišný akcent na kulturní parametry typičnosti, celistvosti a „čitelnosti“ v oblasti vzorů a hodnot buď ukrývá nebezpečí zájmu o jevy, které mohou být svým faktickým společenským výskytem parciálního charakteru, nebo se typy a typické celky nemusí objevit vůbec. Rovněž tato otázka vystupuje jako stěžejní v souvislosti s rozvíjenou koncepcí bezstylovosti „masové společnosti“ dneška. Její obtížná uchopitelnost typologickými metodami zde může souviset jednak se značným stupněm rozpadu tradičních typů, ale nesporně i se změnou sociálních vztahů, jejichž praktickým důsledkem je rozvolnění vazeb mezi sociální strukturou a diferenciací životního způsobu.

To však neznamená, že by sociální vztahy přestaly být obsaženy v činnostech a sociální logika výkladu stylu života postrádala svůj význam. V konfrontaci s meziválečným obdobím mizí pouze diferenční náboj třídní struktury pro životní formy. Rezignace na sociálně ekonomické vztahy a sociální strukturu skrývá nebezpečí zahlcení různorodě definovanými skupinami a vyloučení možnosti jejich systematického, vztahového pochycení ve společenském a sociologickém smyslu. A přitom, pokud uvažujeme o životním stylu jako cílové sféře společenského řízení, v němž by formování obecných celospolečenských procesů mělo směřovat k rozvětvení prostoru pro jednatelství subjekt, jde právě o identifikaci a poznání životních činností v jejich sociálním a společenském zakotvení. Celospolečenské procesy patrně nelze objasňovat pouze „pohledem zevnitř“, pohledem individua, ale naopak směřovat od sociálně ekonomických procesů ke společenskému individuu a celku jeho života. V této souvislosti se zdá, že význam kulturních prvků (hodnot, vzorů chování apod.) je v recenzovaných pracích příliš jednostranně akcentován; nejen z hlediska zdůraznění autonomizace těchto elementů, ale i ve smyslu jejich úlohy v reálných procesech změn života. V důsledku toho pak zůstávají podceněny některé, z našeho hlediska klíčové momenty a jevy.

Celkově se lze domnívat, že je velmi naléhavé, aby naznačené otázky a problémy, které se projeví již v polemickém charakteru některých statí a posunem některých východisek v druhé publikaci, byly v zájmu dalších empirických výzkumů řešeny. Nakolik a jakým způsobem k tomu dojde však přesně zodpoví teprve třetí plánovaná publikace – výsledky vlastního empirického výzkumu.

Ivan Gabal

J. Takman: The Gypsies in Sweden. A Socio-Medical Study (Cikáni ve Švédsku. Sociálně lékařská studie)

Stockholm, Liber Förlag 1976, 173 s.

Literatura o cikánském etniku je dnes značně rozsáhlá a zahrnuje několik tisíc titulů, ale jen malá část je skutečným přínosem pro poznání jeho způsobu života, kultury, sociálních vztahů, norem a institucí. Můžeme říci, že mezi ně – byť s určitými výhradami – patří sociologická a lékařská studie Johna Takmana o současném životě švédských Cikánů. Řada poznatků autora může být přínosná i pro náš výzkum této problematiky. Práce je rozvržena do deseti kapitol, je doplněna bibliografií, četnými fotografiemi, tabulkami a mapami.

V první kapitole, nazvané *Problémy a metody*, věnuje autor pozornost metodologickým otázkám. Blíže však neuvádí, zda kritériem zařazení osob do souboru jsou etnické či antropologické (rasové) znaky, které se nekryjí. Tento nedostatek vede k tomu, že do výběrového souboru 931 osob řadil respondenty podle obou měřítek současně, takže vedle tzv. „čistých“ Cikánů a Cikánů s různým stupněm smíšení s necikány pojmul i úplné necikány, žijící v manželství buď s „čistými“ Cikány, nebo „půlcikány“.

Konečný výběrový soubor čítal celkem 923 jedinců, z toho bylo 661 čistých Cikánů, 212 půlcikánů a 50 necikánů, kteří žili ve svazku s čistými cikánskými partnery. Vzorek je reprezentativní, a to jak vzhledem k cenzu, tak i k různým dodatečným šetřením a odhadům (viz dále).

V náročném a rozsáhlém výzkumu si autor vytkl především tyto cíle: 1. vyšetřit zdravotní, sociální a kulturní podmínky u každého cikánského jedince a rodiny a navrhnout – v případě, že jsou nepříznivé – možnosti jejich radikální nápravy; 2. dát podnět ke změně dosavadního způsobu života Cikánů, a to zejména cestou zlepšení bytových poměrů, kvalitnější výchovy, popřípadě převýchovy, a tato konkrétní opatření již realizovat v průběhu výzkumu; 3. poznat strukturu nemocnosti cikánské populace; 4. objasnit mechanismy adaptačního procesu švédských Cikánů a zkoumat nejdůležitější faktory, které tento proces urychlují nebo zpomalují.

Sociologicky zaměřený výzkum uskutečnil autor se svým týmem spolupracovníků v letech 1962–3. Souběžně s ním probíhala šetření lékařská, pedagogicko-psychologická, geneticko-antropologická a demografická.

Na základě řady pozorování, dotazníkových akcí a záznamů nejrůznějšího druhu se snažil autor shromáždit co nejúplnější informace o každém cikánském jedinci

a rodině. Výsledky a jejich vyhodnocení se pak staly podkladem pro praktickou činnost *Národního výboru pro pracovní záležitosti při Národním ministerstvu práce*. V záznamových archích byly sledovány okruhy jako skladba rodiny, antropologická minulost rodičů, využívání veřejných a sociálních služeb v cikánských rodinách, školní docházka, rozšíření negramotnosti, kulturní, sociální a náboženské poměry, počet dosavadních zaměstnání, stupeň kvalifikace, stav, bydlení v minulosti a současnosti, strava, uspořádání domácnosti, faktory ovlivňující fertilitu cikánských žen atd. V úsilí získat co nejpřesnější a nejpodrobnější obraz o každém jedinci provedl autor se svým týmem lékařská, psychiatrická a antropologická vyšetření. Z anamnéz vypracovaných na jejich základě vycházel pak v dalším medicínském bádání.

Informace byly získávány především na základě rozhovorů, záznamů údajů, ale i jiným způsobem. Osvědčila se forma polostandardizovaných rozhovorů, neboť při zjišťování zdravotního stavu, bytových poměrů a podmínek v zaměstnání byl standardizovaný interview méně vhodný. Každý jedinec byl podrobně zkoumán pomocí 16 dotazníků a záznamových archů a ještě navíc vyšetřen v rámci speciálních výzkumů (jako například výzkum antropologický, šetření pracovní schopnosti cikánských mužů ve Stockholmu atp.).

Předpokladem hladkého průběhu výzkumu bylo dokonalé poznání a respektování terénu i jeho zvláštností.(1) Autor vycházel ze své zkušenosti, že Cikáni jako celek nepatří k populaci, s níž se obtížně spolupracuje. Jeho Výzkumná strategie byla jednoduchá, ale účinná; udržoval stále kontakty zejména s těmi Cikány, o nichž bylo známo, že mohou plnit úlohu „hlavních pomocníků“. Ti jím byli jako první informováni o cílech a záměrech celé výzkumné akce a sami měli úkol informovat o nich své ostatní spoluobčany.

Šetření neprobíhala jen ve výzkumném středisku, ale především v autentickém prostředí cikánských rodin.

Druhá až devátá kapitola studie přináší podrobné výsledky výzkumu. Údaje je možno podle oborů rozdělit do dvou velkých skupin: první obsahuje antropologické a etnosociologické údaje, druhá pak údaje lékařské, event. sociálně hygienické. Vedle etnosociologického statického pohledu na jednotlivé sféry života a kultury Cikánů a sledování stupně akulturace je věnována pozornost stručné historii Cikánů ve Švédsku, zejména pak otázce, odkud přišli.(2)

Velká část švédských Cikánů podle mínění autora pochází z osmi kočovných rodin, přistěhovaných do Švédska v letech 1890–1900. Od této „švédské“ skupiny je nutno odlišovat „ostatní“ Cikány, kteří přišli do Švédska až po roce 1920 při různých příležitostech a kteří nebyli do zkoumaného souboru zařazeni.

Podle cenzovního šetření žilo ve Švédsku v roce 1943 453 Cikánů, z nichž 60 bylo smíšeného původu. Dnes se jejich počet odhaduje na 6000–8000. První smíšené sňatky začali Cikáni ve Švédsku uzavírat od dvacátých let. Věkové složení půlcikánů uka-

(1) Některé otázky kladené cikánským respondentům byly ožehavé a některé úkony, které se od nich požadovaly, byly pro ně nepochopitelné — například starší Cikáni, protože nebyli zvyklí na lékařské prohlídky, se stavěli odmítavě ke krevním zkouškám. Bylo také třeba definovat určité etnosociální kategorie, jako například manželství, a rozlišovat mezi manželstvím formálním, dále obyčejovým a tzv. stabilními svazky.

(2) Je škoda, že autor nevěnoval větší pozornost etnosociologickým a etnografickým otázkám. Určitým nedostatkem je rámcovost pojednání o interetnických vztazích a procesech a dále to, že nesledoval do větší hloubky individuální a skupinové akulturační mechanismy. U mnoha sledovaných jevů nepoužil diachronické analýzy, která primárně sleduje dynamiku jejich vývoje v různých časových obdobích. Nedostatečně si uvědomil slabiny ahistorického přístupu, k němuž nutně vede synchronický rozbor skutečnosti. Synchronický přístup sice může na jedné straně přispět k vytvoření obrazu o současném stupni akulturace v různých sférách života cikánské menšiny ve Švédsku, avšak na druhé straně nepřispívá k poznání průběhu a tempa akulturace, k poznání postupného vývoje postojů a názorů cikánského obyvatelstva k hodnotám majoritní společnosti a není schopen zachytit vývojový trend nejenom normálních sociálních jevů, ale i jevů sociálně patologických jako je například kriminalita, alkoholismus, prostituce apod. Zkoumání těchto otázek je důležité pro komplexní analýzu směru, jímž se ubírá soudobý vývoj způsobu života cikánského etnika v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

zuje, že mezi etnická manželství jsou poměrně nedávného data, ale jejich počet neustále narůstá.

Autor antropometricky vyšetřil vzorek 116 čistých Cikánů ve věku 15 let a starších. Jeho šetření ukazuje, že švédští Cikáni mají dobře uchovány charakteristické rasové znaky; jsou antropologickým izolátem, v němž frekvence genů je do značné míry podmíněna tzv. genetickým driftem. Některé z původních cikánských skupin, které přišly na přelomu století do Švédska, byly navzájem pokrevně příbuzné. Po celá desetiletí byla nepočtená populace švédských Cikánů izolována od ostatních evropských Cikánů a nemohla ani ve větší míře splývat s necikánským obyvatelstvem. To vše vedlo k vysokému koeficientu inbreedingu.

Cikánské rodiny žijí rozptýlené po celém Švédsku, nejvíce je jich soustředěno v jižní části země, zvláště ve stockholmské oblasti (zhruba jedna třetina).

Podle způsobu bydlení dělí J. Takman život švédských Cikánů na tři období: 1. období — nomádský způsob života; 2. období (přechodné) — usedlý a polousedlý způsob života v nouzových obydlích (většinou ve stanech nebo vozech opatřených plachtou, jakých používali kočovní Cikáni, nebo v primitivních chatrčích krytých dehtovým papírem na periferiích); 3. období — usedlý způsob života ve vhodných bytech nebo obydlích.

Švédští Cikáni, kteří byli původně kočovníky, se stali za méně než 25 let působením akulturace z velké části usedlými: v roce 1943 bylo pouze 5 % Cikánů usedlých, v roce 1954 jich však bylo již 31 % a v době, kdy autor prováděl tento výzkum (1962–3), dokonce 68,5 %. (V současné době je usazeno již 86 % populace švédských Cikánů).

Takman zjistil, že z 278 cikánských obytných jednotek jich bylo 60 tradičního typu (stany, vyřazené autobusy apod.), a to většinou v dezolátním stavu, a jejich obyvatelé patřili k nejhůře bydlícím v celém Švédsku.

Záslouhou autora, jeho spolupracovníků, hromadných sdělovacích prostředků a cikánských odborářů došlo v roce 1963 ke zlepšení bytových podmínek stockholmských Cikánů. Bytové úřady byly nuceny pod nátlakem veřejnosti odvolat svou segregáčnickou politiku vůči Cikánům v hlavním městě. Výsledkem bylo, že cikánské tábory byly evakuovány a více než třetina rodin se nastěhovala do moderních bytů. Autor po čase tyto rodiny navštívil a zjistil, že udržují byty v pořádku.

Ze 763 Cikánů ve věku tří a více let bylo 663 označeno jako bilingvní. Všichni, až na nepatrné výjimky, hovořili plynne švédsky. Cikánština zůstává stále vnitřní řečí rodiny, avšak u usedlých rodin dochází po určité době k postupnému nahrazování cikanštiny švédštinou.

Z 611 Cikánů ve věku 10 a více let jich 54,6 % nenavštěvovalo nikdy školu nebo do ní chodilo jen krátkou dobu. Zbytek strávil dvě nebo více let povinnou školní docházkou. Pouze 9 jedinců dosáhl vyššího vzdělání. Cikánští školáci mají časté absence. Žáci pravidelně navštěvující školu dosahovali dobrých výsledků v učení, přestože jejich rodinné prostředí nebylo vždy ideální.

Negramotnost je u švédských Cikánů ještě dnes překvapivě vysoká. Ve výběrovém souboru bylo 47,5 % osob ve věku 10 let a starších negramotných a pouze 34,2 % bylo gramotných, tj. dovedli nejenom číst, ale i psát. Autor shledal překvapivý rozpor mezi délkou školní docházky a stupněm gramotnosti. Některé Cikáni, kteří nenavštěvovali školu, psali a četli velmi dobře, zatímco žáci s dvou i víceletou docházkou byli negramotní. Tuto okolnost vysvětluje autor rozličným poměrem žáků ke škole a překážkami, které se postavily do cesty jejich socializaci.

Rozhlas a televize nejsou ve většině cikánských rodin činitelem pasívní zábavy, ale plní důležitou informační a vzdělávací úlohu.

Ve struktuře profesí došlo k významným změnám již ve dvacátých a třicátých letech. Předtím se Cikáni živilo tradičními profesemi. V první řadě to byl obchod s koňmi, který je dnes nahrazen prodejem ojetých automobilů. Z 519 švédských Cikánů ve věku 15 let a starších, nezastávalo 293 žádné z obvyklých zaměstnání necikánů, 79 zastávalo toto zaměstnání méně než rok a 34 po dobu 10 let a více; u zbytku autor o způsobu zaměstnání nemluví.

Z 499 respondentů — 15–66letých bylo v době výzkumu 262 nezaměstnaných, 123 se živilo tradičními cikánskými profesemi, 4 zastávali současně jak tradiční, tak i běžná necikánská zaměstnání a 18 chodilo do zaměstnání se zkráceným pracovním úvazkem. Pouze 18,2 % švédských Cikánů pracovalo na plný úvazek.

Přechod z kočovného k usedlému způsobu života zasahuje pronikavě do sociálního statusu Cikánů a oslabuje význam skupiny v hospodářské oblasti; z ekonomicky do určité míry nezávislých a soběstačných nomádů se stávají hospodářsky a sociálně závislí jedinci. Pro svou nízkou kvalifikovanost a mnohdy i negramotnost jsou Cikáni nuceni zastávat jen podřadná manuální povolání. V šedesátých letech v sou-

vislosti se snížením pracovních možností mnozí švédští Cikáni nemohli nalézt žádné zaměstnání.

Instituce, jakou je manželství, se mění jen pomalu ve všech kulturách a jen pozvolna ustupuje akulturačnímu tlaku. To zvláště platí pro Cikány ve Švédsku i jinde, kde v důsledku silných sociálních, kulturních a etnických bariér jsou izolováni do malých rodinných skupin. Teprve po roce 1920 dochází k prolomení této izolace a k míšení s necikány. Obyčej koupě nevěsty však přetrvává prakticky až do současnosti. Dochovaly se i jiné archaismy, například snoubenci se nesmějí vidět až do své svatby apod.

Cikáni přistěhovali do Švédska před rokem 1920 byli původně římskokatolického nebo řeckokatolického vyznání. Švédsko je však od šestnáctého století zemí se silnou protestantskou tradicí. Cikáni byli nuceni se této tradici alespoň formálně přizpůsobit nebo svou původní náboženskou příslušnost — zejména ve styku s úřady — neuvádět. Tyto skutečnosti se odrazily i u sledovaného souboru: z 519 švédských Cikánů ve věku 15 let a starších se většina pokládala za nekatolíky a menšina za katolíky obou denominací, což je dokladem nepřímě vnucené akulturace, při níž jedna kultura ovlivňuje druhou způsobem, který je vzdálen jakémukoli kompromisu.

Autor polemizuje s názory, podle nichž jsou Cikáni pověřiví a plní předsudků, protože jeho výzkum to neprokázal. U svého vzorku se nesetkal s pověřivými představami, jež jsou u Cikánů z jiných evropských států dodnes běžné. Jde o pověry, jako například odmítnutí bydlet ve starých domech, v nichž někdo zemřel, neboť je to předzvěstí nemoci a dokonce smrti pro nástupce; o odmítavý postoj k léčení v nemocnici, v níž zemřel příbuzný; o strach z měření výšky postav, protože to znamená, že majitel pohřebního ústavu jim opatří rakev správné velikosti, atd.

Akultura se projevuje u švédských Cikánů i v jejich vnějším chování a jednání a vytlačuje tradiční normy ze všech oblastí životního stylu. Vezměme například oblékání, oblast, v níž se dlouho udržel cikánský etnický svéráz. Z 288 cikánských žen ve věku 12 let a starších se dnes pouze 69 obléká tradičním způsobem.

Autor se svým týmem též provedl na základě individuálních rozhovorů výzkum intelektové úrovně Cikánů. Výsledky jsou zajímavé a diametrálně se rozcházejí s nálezy dřívějších psychometrických šetření tohoto etnika, které nebraly v úvahu, že Cikáni nemají dostatečné znalosti jazyka, v němž jim byly testy předloženy. Tento handicap se přirozeně odrazil ve výsledcích testů, které pak nebyly příznivé. Z 837 jedinců v souboru vykazovalo 624 normální úroveň všeobecné inteligence, 83 dokonce nadprůměrnou až velmi vysokou inteligenci a pouze 23 jedinců mírně podprůměrnou. Mentální retardace byla diagnostikována ve 45 případech. Zbytek zahrnuje nezařazené případy.

Z duševních poruch byly nejčastější neurózy (24 příp.), poruchy osobnosti (10 příp.), alkoholický návyk (16 příp.) a psychózy (9 příp.). Vzhledem k souboru 837 jedinců nejde o čísla nikterak malá. Z neurologických onemocnění je poměrně častá epilepsie.

Z trestně právního a kriminologického stanoviska je cikánská populace mnohem více kriminogenní než populace necikánská. S touto formulací antropologové zpravidla nesouhlasí a poukazují na odlišné právní normy a právní vědomí cikánského etnika ve srovnání s většinovými etnosy a na europocentrický přístup badatelů zmíněných oborů. Skutečnost je však taková, že v indexech kriminality či spíše trestnosti, protože jde o osoby odsouzené (tj. v počtu odsouzených na 1000 osob populace ve věku 15–59 let) převyšují Cikáni téměř devětkrát necikánskou populaci (71,1 : 8,2). Rozdíly v indexech jsou zvláště výrazné u některých věkových kategorií. Tak například ve věkové skupině 15–17letých dosahuje index odsouzených pachatelů čísla 71,4, kdežto u necikánů pouze 10,3, ve skupině 18–20letých u Cikánů 153,8, u necikánů 19,1 a ve skupině 21–24letých u Cikánů 192,3 a necikánů 14,2; největší rozdíly jsou u věkových skupin 40–49 let a 50–59 let, u nichž je index trestnosti u Cikánů asi 16krát a 34krát vyšší než u necikánů (81,1 : 5,0; 69,0 : 2). U obou populací kulminují indexy trestnosti shodně ve věkové skupině 15–24 let.

Údaje o kriminalitě Cikánů získával J. Takman ze všeobecného trestního rejstříku (General Criminal Register). Z 52 odsouzených Cikánů se 16 dopustilo vážných dopravních deliktů, 10 trestných činů proti majetku a 6 trestného činu řízení motorového vozidla v opilosti. Poněkud překvapuje okolnost, že ani jeden z odsouzených cikánských pachatelů se nedopustil agrese proti osobě; 9 odsouzených jedinců byli recidivisté.

Značnou roli při facilitaci kriminálních forem chování sehrává u švédských Cikánů alkohol, a to v míře větší než u necikánů. Ve věkové skupině 15–24 let spáchalo 41,2 % odsouzených i trestný čin opilství. Ve věkové kategorii 25–49 let bylo těchto

pachatelů 81,1 % a u 50–59letých 71,4 %. Z těchto čísel je možno dospět k závěru, že pozadím většiny deliktů je abúzus alkoholu.

Vysokou kriminogenost cikánského obyvatelstva lze přičíst nepříznivým ekonomickým a zvláště sociálním podmínkám. Když byl srovnán vzorek Cikánů se vzorkem Švédů žijících v podobných poměrech, ukázalo se, že podíl pachatelů není u Cikánů vyšší.

V řadě případů jsou příčinou cikánské kriminality i rozvrácené rodiny.

K vysoké kriminalitě švédských Cikánů nesporně přispívá rovněž okolnost, že příslušníci cikánské menšiny jakožto nejnižší vrstvy v kapitalistické švédské společnosti jsou více vystaveni akcím orgánů činných v trestním řízení než příslušníci většinové společnosti. Tento třídně podmíněný faktor autor však nevzal v úvahu, právě tak jako okolnost, že transformace cikánské kriminality souvisí se změnami způsobu života cikánského obyvatelstva a jeho postupnou asimilací.⁽³⁾

Autor jako lékař věnoval velkou pozornost zdravotnímu stavu cikánského obyvatelstva a otázkám sociální medicíny. Tak například zjistil, že v novorozenecké úmrtnosti Cikáni mnohonásobně převyšují švédskou populaci a že fertilita cikánských žen je tradičně značně vysoká. Tato problematika přes zdánlivou odlehlost je pro sociologii a etnografii podnětná.

* * *

Závěrem se pokusíme souhrnně zhodnotit recenzované dílo. Autor poměrně přehledně zmapovává poměry specifické etnické skupiny, jíž jsou švédští Cikáni. Jeho přístup k problematice je však povytce deskriptivní, omezuje se spíše na použití výzkumných technik a statistických výpočtů a jen v nepatrné míře provádí hlubší, teoreticky fundovanou analýzu získaných poznatků.

Vzhledem k profesionálnímu zaměření nesituuje získané poznatky do širšího rámce sociálních a ekonomických souvislostí a nemůže proto ani objasnit příčiny vzniku specifických jevů cikánského etnika a postihnout jejich dynamiku a vývoj. Pokud navrhuje praktická opatření k odstranění některých palčivých sociálních problémů, jako závadného bydlení, nezaměstnanosti, negramotnosti, nedostatku zdravotní péče apod., řeší tím pouze otázku určitého zlepšení současného nepříznivého stavu, ne však otázku jeho příčin, které tkví v samotné podstatě kapitalistické společnosti.

Přesto však dílčí poznatky jeho výzkumu, jako například výsledky psychologického šetření, mohou být užitečné i při studiu problematiky cikánské populace u nás.

Antonín Dušek

Tom Whiteside: The Sociology of Educational Innovation (Sociologie inovací ve výchově)

London, Methuen 1978, 125 s.

V prvních dvou dekadách poválečného vývoje se sociologie výchovy angloamerické provenience soustřeďovala na problémy více či méně, ale určitým způsobem vždy, spjaté s rozdílnými možnostmi přístupu mladých lidí k tzv. vyššímu vzdělání. Zajímalo ji sociální rozvrstvení studující mládeže, sociální podmíněnost rozdílných šancí získání zvláště vysokoškolského vzdělání i determinanty rozdílných možností uplatnění absolventů rozdílných vysokých škol. Studovala rozdíly v přístupu k vyššímu vzdělání, kvantifikovala míru šancí k získání vysokoškolského

(3) Specifické faktory (s etnokulturním pozadím) působící na vznik kriminality a dalších antisociálních jevů u cikánského etnika jsou postupně nahrazovány faktory obecné neetnické povahy, jež jsou společné jak pro cikánskou, tak i necikánskou společnost, což vede k jiným druhům protiprávního jednání.

Dokud ještě Cikáni v Evropě žili kočovným způsobem, měli svůj specifický právní systém. Všechny vážnější konflikty mezi nimi řešilo veřejné soudní zasedání – kris, jemuž předsedali nejstarší mužové skupiny. Postupem času klesala závažnost soudních rozhodnutí krisu. Dnes má vnitřní systém sociální kontroly, v němž právní procedury představují pouhou část, pro mladší generace Cikánů ve Švédsku i jinde pouze malý význam.

diplomu i rozdílné možnosti studia na kvalitativně a prestižně diferencovaných školách.(1) Vyjádřeno stručně Vaizeyem a Clarkem(2) soustřeďoval se její zájem výlučně na vzdělání v jeho vazbě na třídní a sociální strukturu.

Značně jednostranná orientace vyplývá jednak z „tradiční“ zaměřenosti sociologie výchovy na uvedenou vazbu a současně byla i produktem fenoménu, který jsme si navykli stručně označovat za explozi tzv. vzdělanosti. Růst počtu vysokých škol, vysokoškolských studentů a učitelů, růst nákladů vynakládaných každoročně na vzdělání i růst poptávky po absolventech středních a vysokých škol ovlivnil i orientaci poválečné sociologie výchovy uvedené oblasti. Tzv. exploze vzdělanosti vedla i k vzniku nových teorií předpovídajících „konec období chudoby a nástup do budoucnosti, o níž naši otevíreči jen snili“.(3) Na vzdělání se nahlíželo jako na nástroj vytvoření sociálně spravedlivější společnosti, vzdělávací systém byl považován za činitele, který určí politický, ekonomický, kulturní charakter společnosti.(4)

V měnícím se klimatu sedmdesátých let se začínají množit úvahy, které zpochybňují nezbytnost a funkčnost tzv. vzdělávací exploze. Do palby kritiky se dostává vize nové společnosti založené na rozšíření školního vzdělání. Reviduje se teze, že vzdělání je nejefektivnější výrobní silou. Berg(5) odmítá absolutizaci myšlenky, že čím má jedinec vyšší vzdělání, tím je produktivnějším, a argumentuje tím, že produktivnost je spjata nejen s kvalifikovaností, ale především s možnostmi tuto kvalifikovanost i vzdělanost uplatnit. Obdobně dochází k revizi teze, že rozšíření vzdělání vede k sociální homogenizaci.(6) Jestliže Little a Westergaard naznačili už v roce 1964,(7) že rozšíření možností vzdělání de facto nezmění nerovnost v přístupu ke vzdělání, pak tuto skutečnost Westergaard s Reslerem(8) o 10 let později potvrdili. Prokázali (a s nimi mnozí další), že rozhodujícím faktorem není exploze vzdělání, ale změna podmínek k využívání možností toto vyšší vzdělání získat. Potvrdili, že i nadále trvá „dědičnost“ tzv. elitního vzdělání.

Kontrast optimismu počátku šedesátých let a druhé poloviny let sedmdesátých, intenzita revizí platnosti optimistických teorií o vlivu rozšíření vzdělání, nivelizace vzdělávacích šancí a dalších momentů na změny sociálních, kulturních, politických a ekonomických charakteristik společnosti přispěly k posunu zaměřenosti sociologie výchovy sedmdesátých let na jinou sféru problémů — na analýzu vzdělávacích systémů a jejich jednotlivých komponentů, jež byly ovšem zpravidla analyzovány jako izolované jevy. Počátek sedmdesátých let byl i obdobím častých střetů názorů na budoucí vývoj vzdělávacích systémů, názorů, které lze, s jistým zjednodušením, shrnout do tří směrů. Zastánci prvního směru obhajovali oprávněnost zachování stávajících vzdělávacích systémů a navrhovali změnu obsahu učiva a jeho forem.(9) Zastánci druhého směru(10) zdůvodňovali nezbytnost jistých strukturálních změn a stoupení směru třetího(11) zcela zamítali existující vzdělávací systémy nejen pro zaostávání obsahu výuky vzhle-

(1) Viz například práce: J. S. Coleman a kol.: *Equality of Educational Opportunity*. Washington 1966; J. Floud — A. H. Halsey — C. A. Anderson: *Education, Economy and Society: A Reader in the Sociology of Education*. Glencoe, Ill., Free Press 1961; M. B. Katz: *Class, Bureaucracy and Schools: The Illusion of Educational Change in America*. New York, Praeger 1971.

(2) J. Vaize — C. F. O. Clarke: *Education: The State of the Debate in America, Britain and Canada*. London, Duckworth 1976.

(3) H. Wilson: *The New Britain*. Harmondsworth, Penguin 1964.

(4) A. H. Halsey — J. Floud — C. A. Anderson: *Education, Economy and Society: A Reader in the Sociology of Education*. Glencoe, Ill., Free Press 1961.

(5) I. Berg: *Education and Jobs: The Great Training Robbery*. Harmondsworth, Penguin 1973.

(6) C. Jencks a kol.: *Inequality: A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. London, Allen Lane 1972.

(7) A. Little — J. Westergaard: *The Trend of Class Differentials in Educational Opportunity in England and Wales*. Brit. Journ. of Sociology, 1964/4.

(8) J. Westergaard — H. Resler: *Class in a Capitalist Society. A Study of Contemporary Britain*. London, Heinemann 1975.

(9) Například J. S. Bruner: *Towards a Theory of Instruction*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press 1975.

(10) Například J. R. Gass: *Preface to Centre for Educational Research and Research and Innovation*. Paris, OECD 1973.

(11) Například I. D. Illich: *Deschooling Society*. London, Calder and Boyars 1971.

dem k poznatkům moderní vědy a techniky či pro neadekvátnost forem vzdělávání, ale i pro jejich tzv. antihumánnost — potlačování vývoje individuality.

Postupující debaty o tzv. krizi vzdělávání vedly T. Whitesida v práci *Sociologie inovací* ve vzdělávání k vytyčení řady nesnadno zodpověditelných otázek, jež se týkaly proměn vzdělávacích systémů. Již první otázka, kterou si položil, je velice provokativní: Co se vlastně změnilo a mění, změnilo-li a mění-li se vůbec něco? Whiteside se ptá, kdo vlastně může přesně vyjádřit, k jakým změnám skutečně došlo. Jsme dnes sice schopni vyjádřit změny v počtech existujících škol, v počtech jedinců, kteří získali vyšší vzdělání, vyčíslit změny v investicích vynakládaných na vzdělání, ale skutečné efekty inovací ve vzdělání přesně vyjádřit nedovedeme. Autor se současně ptá, jsme-li schopni tyto změny současnými vědeckými metodami postihnout, máme-li k tomu adekvátní nástroje. Z celé jeho knihy je zřejmé, že o existenci vhodných poznávacích nástrojů pochybuje. Své pochyby opírá o rozbor mnoha výzkumů uskutečněných v posledních dvaceti letech, výzkumů, které si kladly za cíl nejen zjišťovat efekty inovací ve vzdělání, ale i to, zda se tyto inovace skutečně realizovaly, zda neskončily v rovině proklamací. Diskuse nad výsledky těchto výzkumů tvoří hlavní náplň Whitesidovy knihy.

Na samém počátku svých úvah se pokouší hodnotit různé modely plánovaných změn ve vzdělání. Jedny tvůrce modelů kritizuje za to, že předpokládají, že inovace nebudou provázány konflikty a dojde tedy k jejich bezkonfliktní realizaci na základě víry ve „změnu k lepšímu“. Tvůrce modelů vycházejících z teorie konfliktu naproti tomu kritizuje za to, že nedomýšlejí všechny důsledky plánované intervence. Jeho kritika je ovšem značně „akademická“, a to i proto, že většina jím kritizovaných modelů nebyla nikdy převedena do praxe, nikdy nebyla prověřena jejich nosnost, téměř všechny zůstaly „pouze“ modely. Největší pozornost však věnuje Whiteside hodnocení případových studií, jež sledovaly efektivnost inovací ve vzdělání uplatněných v různých zemích a ve školách různého stupně. (12) Jeho úvahy jsou ve značné míře vedeny i závěry, k nimž došli manželé Lyndovi ve svých studiích o fiktivním městě Middletown. (13) I Lyndovi totiž zjistili, že inovovaná škola, v jejích případech střední, vyvolala v komunitě řadu konfliktů, neboť kladla důraz na jiné hodnoty než hodnoty tradiční, čímž se rozumějí hodnoty uznávané starší generací příslušníků tzv. střední třídy. Podle Whitesida korespondovala filozofie inovovaného vzdělání v Middletownu čtyřicátých let s hodnotami jeho obyvatel zhruba stejně jako Sokratova filozofie s hodnotovým systémem tehdejších obyvatel Athén. Podobnou rezistenci projevuje prý i současná populace rodičů. Školské autority a sami učitelé inovace většinou podporují, brání se rodiče. Školské autority se považují za profesionály a rodiče za laiky. Z toho vyvozuji legitimitu svého intervenování. Podle Whitesida a i jiných autorů (14) se nejen rodiče, ale i nerodičovská populace domnívá, že inovované školství je vždy „pokusným prostorem“, nezabezpečujícím harmonii s obecně akceptovaným modelem vzdělaného a kvalifikovaného jedince. V současné době se hlavním prostorem inovací ve vzdělání (dodejme dílčích inovací) stávají školy v dělnických oblastech.

Whiteside ve své práci analyzuje řadu důsledků inovací ve vzdělání a výchově. Je však odkázán pouze na rozbor dílčích inovačních procesů. Jeho veškerá snaha ústí v poznání, že současná sociologie výchovy a vzdělání není ještě dostatečně vybavena k tomu, aby byla schopna zachytit efektivitu inovačních procesů, jejich účelnost, nezbytnost, oprávněnost atp. Je zatím schopna postihovat jen určité dílčí stránky inovačního procesu a je otázkou, zda právě ty podstatné. Je ovšem nepravděpodobné, že by takového cíle bylo možno dosáhnout aplikací návrhů, které autor podává a o jejichž vhodnosti a adekvátnosti se zdá být přesvědčen.

Elška Freiová

(12) L. Berg: *Risinghill: Death of Comprehensive School*. Harmondsworth, Penguin 1968; N. Gross — J. B. Giacuinta — M. Bernstein: *Implementing Organizational Innovation: A Sociological Analysis of Planned Educational Change*. New York, Harper and Row 1971; P. W. Jackson: *Life in Classrooms*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1968; J. Henry: *Culture Against Man*. London, Tavistock 1966; L. M. Smith — P. M. Keith: *Anatomy of Educational Innovation: Organizational Analysis of an Elementary School*. New York, John Wiley 1971.

(13) R. S. Lynd — H. M. Lynd: *Middletown: A Study in American Culture*. New York, Harcourt, Brace 1929; *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflict*. New York, Harcourt, Brace 1937.

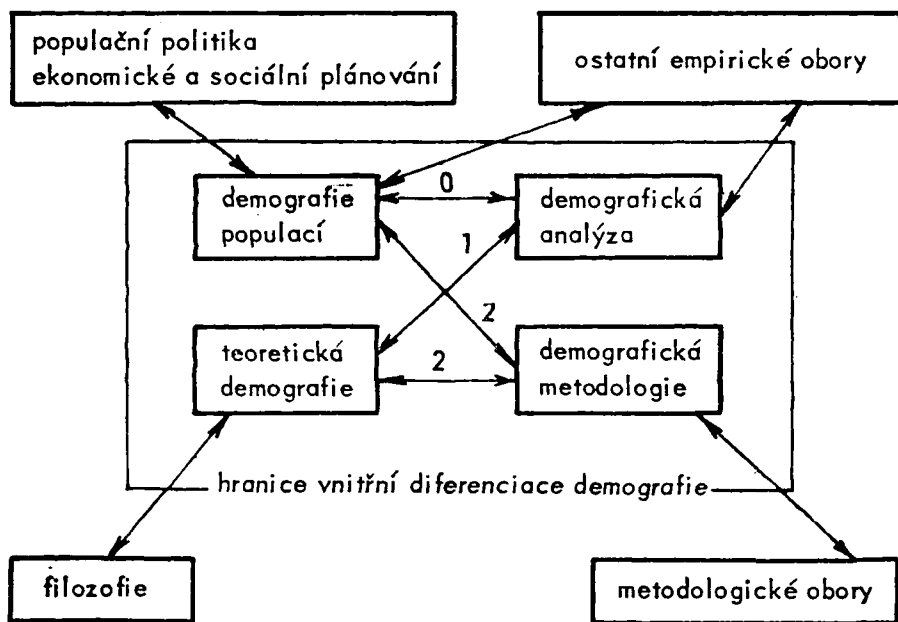
(14) B. Bernstein: *Class and Pedagogies: Visible and Invisible*. London, Routledge and Kegan Paul 1975; R. Sharp — A. Green: *Education and Social Control: A Study in Progressive Primary Education*. London, Routledge and Kegan Paul 1975; W. Taylor: *The Secondary Modern School*. London, Faber 1963.

Demografové o své vědě

21. května 1980 se pod záštitou Československé demografické společnosti konalo v Praze každoroční setkání zájemců o demografii — XII. demografická konference. Účastníci tentokrát vyslechli referáty tematicky zaměřené jednak na obecné problémy vymezení demografie a hledání jejich systémových vazeb se souběžnými disciplínami, jednak na prezentaci výsledků zkoumání dílčích demografických oborů.

V prvním vystoupení, nazvaném *Obecné problémy*, odmítl Z. Pavlík (Přírodovědecká fakulta KU, Praha) příliš úzké vymezení demografie, redukující ji na některé oblasti demografické statistiky. Neztotožnil se však ani s opačným extrémem, kdy si demografie činí nároky vypovídat o celé řadě procesů, jejichž nositelem je obyvatelstvo. Za ohnisko zájmu demografie označil demografickou reprodukci, tedy jen jeden specifický proces z komplexu charakterem odlišných procesů (na zachycení dalších aspiruje právě široce koncipovaná demografie). Ve svých úvahách rozvedl dále schéma „vnitřní diferenciacie demografie a její vnější návaznosti v rámci celé vědecké sféry“:

Schéma

Vnitřní vztahy demografické diferenciacie:

- 0 sféra postupného vydělování, resp. postupné syntézy předmětu
- 1 sféra postupné generalizace, resp. specifikace předmětu
- 2 sféra postupné metodologické formalizace, resp. konkretizace

Pomocí tří dichotomických pojmových dvojic (kritéria celistvosti a částečnosti, abstraktnosti a konkrétnosti, resp. obecnosti a jedinečnosti) určoval Z. Pavlík postavení demografických oborů vzhledem k „hranicím vnitřní diferenciacie demografie“. Například vazbu na geodemografii (tedy geografii obyvatel, jež sleduje rozmístění

a migraci obyvatelstva) hodnotil jako nejbližší vnější návaznost demografie, která teprve umožňuje celostně zkoumat vývoj populace. Souvislosti mezi demografickou a ekonomickou reprodukcí na jedné straně či šíře pojatou společenskou reprodukcí na straně druhé studují ekonomická a společenská demografie. Tyto mezní disciplíny mohou být podle Z. Pavlíka zahrnuty do demografie, pokud zkoumají podmínky, nebo do ekonomie, resp. sociologie, zabývají-li se ekonomickými či společenskými důsledky demografické reprodukce.

Následující referáty se týkaly geodemografie (J. Hanzlík, Geografický ústav SAV, Bratislava), ekonomické demografie (V. Roubíček, Vysoká škola ekonomická, Praha), sociální demografie (V. Wynnycuk, Československý ústav práce a sociálních věcí, Praha) a dále historické demografie, včetně paleodemografie (E. Maur, Filozofická fakulta KU, Praha a M. Stloukal, Národní muzeum, Praha), politické demografie (J. Korčák, Přírodovědecká fakulta KU, Praha) a lékařské demografie (A. Syrovátka, Ústav pro péči o matku a dítě, Praha). Z prezentovaných témat vybíráme ta, která jsou podle našeho názoru nejbližší zájmovému okruhu sociologů.

V. Roubíček ve svém referátu *Ekonomická demografie* situoval začátky jejího vzniku do poměrně nedávné doby po druhé světové válce. Uvedl, že dva směry zkoumání, vyplývající z oboustranných souvislostí mezi hospodářstvím a obyvatelstvem, se rozvíjely s časovým posunem. Nejdřív byl sledován vliv sociálně ekonomických činitelů, a to jak na reprodukci obyvatelstva, tak na důsledky změn v této reprodukci a na současnou i budoucí demografickou strukturu. Význam tohoto pohledu je zejména v hledání podmínek vzniku konkrétní demografické situace i jejích pravděpodobných změn. Poněkud později se začal rozvíjet i opačný pohled, tj. vliv demografických činitelů na dynamiku ekonomiky dané společnosti. V této souvislosti se V. Roubíček zmínil o koncepci demoeconomické rovnováhy, teorii populačního optima a ekonomickém hodnocení koncepce nulového růstu obyvatelstva. Pojednal také o nomotetických nástrojích ekonomické demografie – o stacionárních i dynamických modelech – a zdůraznil význam demografické struktury obyvatelstva jako diferenciálního činitele při demografických analýzách sociálně ekonomických problémů. Rekapitulace vývoje ekonomické demografie jako vědní disciplíny byla doplněna úvahou o širokých možnostech uplatnění jejích poznatků v praxi, doloženém například společenskou potřebou prognóz pracovních sil.

Tématu *sociální demografie* se věnoval V. Wynnycuk. Označil ji za vědecké odvětví zkoumající sociální aspekty demografického vývoje a sledující vliv sociálních činitelů na demografickou strukturu a demografické procesy probíhající v obyvatelstvu. Hnací motor rozvoje této disciplíny vidí V. Wynnycuk zejména v sepětí se sociální a populační politikou. Ve vztahu k ní vystupuje sociální demografie jako teoretické vodítko praktické činnosti, kterou je zpětně ovlivňována. Proto stojí v popředí jejího zájmu takové sociální skupiny, jako mládež, obyvatelé produktivního věku či staří lidé, tedy skupiny specifických sociálních potřeb i problémů. Proto se i reprodukci obyvatelstva zabývá z hlediska sociálních podmínek působících na sňatečnost, rozvodovost, porodnost (včetně potratovosti) i úmrtnost. Důležité aplikační výstupy vypovídají o společenské potřebě a užitečnosti sociální demografie a opravňují očekávání jejího dalšího rozvoje v budoucnu.

Hlavním tematickým okruhem diskuse byl rozbor otázek týkajících se *vymezení předmětu demografie*, podnícený koncepcí prezentovanou v referátu Z. Pavlíka. V. Roubíček poukázal na to, že z hlediska vymezení demografie jako oboru je možné označit za předmět demografie biosociální systém, jehož jádrem je reprodukce lidských populací (obdobné úvahy i v referátu Z. Pavlíka). Redukce předmětu demografie na toto jádro by však znamenala jeho vytržení z přirozeného rámce širších souvislostí, jejichž poznání je pro demografickou vědu nezbytné a jimiž se také již dlouhou dobu zabývá. Absence takových procesů, jako je například migrace, by tedy znamenala neúnosné ochuzení předmětu demografie.

M. Kučera (Český statistický úřad, Praha) zdůraznil nutnost diskutovat obecné vymezení předmětu demografie, ale také praktické využití demografické vědy a jejích nástrojů v jiných vědních oborech, protože interdisciplinární přístup k analýze demografických procesů nachází v praxi stále větší uplatnění. Z tohoto hlediska vystupuje demografie jako jeden ucelený vědní obor, avšak systémové vazby se souběžnými disciplínami značně rozšiřují možnosti jejího využití prakticky pro všechny příbuzné obory. Podobná východiska obsahovaly i následující diskusní příspěvky. J. Tesařová (Lékařská fakulta UP, Olomouc) hovořila o problematice lékařské demografie a *sociálního lékařství*, které chápe člověka jako biosociální jednotku a v němž demografické údaje představují významný nástroj pro analýzu všech otázek souvisejících s lidským zdravím. J. Brezák (Slovenský statistický úřad, Bratislava) poukázal na široké uplatnění demografie při metodologické konceptualizaci statistiky

životního prostředí. O. Vidláková (Ústav státní správy, Praha) pojednala o *vazbách demografie na právní vědu*, kde se úměrně se společenským rozvojem stupňuje i potřeba široké aplikace demografie a jejích poznávacích nástrojů při zdokonalování právního řádu.

Hlavní přínos demografické konference vidíme v tom, že — i když se názory na vymezení demografie lišily — spojovalo autory referátů i diskusních příspěvků vědomí nutnosti respektovat její širší souvislosti a přesáhnout hranice vlastní disciplíny nikoli překračováním její kompetence, ale otázkami kladenými ostatním oborům. Tato cesta zřejmě umožní lépe pochopit postavení demografie — i s jeho historickými proměnami — v systému věd(1) a dosáhnout její sebereflexe na kvalitativně vyšší úrovni.

Bohumila Princová — Jiří Patočka

Kapitoly ze sociologických metod a technik III

Založit dobrou tradici je záslužné, ale teprve její udržování a rozvíjení se stává průběžným kamenem kvalit zakladatele i životnosti myšlenky. Kapitoly ze sociologických metod a technik, týdenní seminář metodologické sekce Sociologické společnosti, mají za sebou už třetí pokračování. Jejich smyslem je působit systematicky a dlouhodobě na zlepšení kvality statistických výsledků a interpretačních závěrů sociologických výzkumů, dát k dispozici vhodné nástroje analýzy dat, klást důraz na obsah metod a jejich vztah k poznávacímu procesu v práci s daty.

Vyznačují se několika výraznými rysy, které z nich dělají podnik s kontinuitou a tradicí zcela specifickou a dávají naději na vznik velmi potřebné neformální instituce systematického postgraduálního rozvoje důležité sociologické disciplíny.

Jednotlivé semináře na sebe především promyšleně navazují. Ačkoli je mezi nimi roční interval, jejich obsah tvoří skutečně jakoby kapitoly z jedné knihy. První seminář byl věnován jednorozměrným rozdělením a analýze rozptylu, druhý se zabíral faktorovou analýzou a třetí, o němž tu přinášíme zprávu, byl zaměřen na využití statistických metod pro kauzální závěry v empirické sociologii. Semináře jsou plánovány a připravovány dlouho dopředu, v současné době se shromažďují již materiály pro kapitoly čtvrté. Součástí přípravy je nejen vydání textů přednášek, které mají účastníci k dispozici už při zahájení jednání, ale i rozsáhlé a technicky náročné zpracování vhodných příkladů. Součástí seminářů jsou kulaté stoly poskytující příležitost k výměně zkušeností a k aktivní participaci všech účastníků na rozvinutí a prohloubení probíraných témat. Nejvýznamnějším rysem této akce je však podle mého názoru vyhraněný postoj, cílevědomé rozpracování vztahů mezi sociologií a statistikou, kterou v Kapitolách reprezentuje především jejich spiritus agens Jan Řehák.

Východiskem koncepce semináře je přesvědčení, že statistika představuje výzkumný nástroj pro sociologii a musí tedy odpovídat na její požadavky a respektovat její limity. Toto přesvědčení nachází především v důsledné snaze vykládat statistické postupy sociologovi tak, aby mohl vniknout do jejich mechanismů pokud možno bez přebírání matematické symboliky a terminologie. Rozhodující je přitom důraz na výběr vhodných postupů, orientace na takzvanou robustní metodiku, která umožňuje řešit řadu úloh s uspokojivou přesností bez použití počítačů a složitějších procedur. Charakteristický je také respekt k významu nominálních a ordinálních dat v sociologii a trvalá pozornost věnovaná neparametrickým technikám.

Třetí Kapitoly se konaly ve dnech od 9. do 13. června v Živohošti. Pět dní semináře bylo věnováno pěti tématům. Po úvodní diskusi metodologických aspektů možnosti a limitů kauzálních závěrů opřených o empirická data byl věnován jeden den robustním a rychlým metodám hodnocení dat a vztahů v nich. Pak následovala přednáška a seminář o vztazích mezi třemi proměnnými, sledovanými parciálními korelacemi. Čtvrté téma, uvedené Tomášem Havránkem, bylo zaměřeno na úlohy a metody třídění třetího a čtvrtého stupně a závěrečné téma, přednesené opět Janem Řehákem, bylo věnováno regresní analýze. Z programu večerních kulatých stolů zaujala zejména problematika tvorby a operacionalizace hypotéz a modelování v sociologii. Účastníci odjížděli s pocitem uspokojení nad pracovní náročným, ale velmi plodným týdnem a s příjemným výhledem na další pokračování za rok.

Ivo Možný

(1) O vztahu demografie k sociologii viz Charvát, F.: *K problematice vztahu demografie a sociologie*. Populační prognózy I., VÚSEI — ČSDS při ČSAV, Praha 1977, s. 7–10 — Acta demographica. Sv. 2.

O vztahu demografie a ekologie viz Blažek, B. — Petz, J.: *Pojem „populace“ v demografii a ekologii*. Demografie, 1974, č. 4, s. 316–318.

Z obsahu č. 6/1980 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

J. Jančovičová: Komplexnosť výchovného pôsobenia vo svetle 15. zasadania ÚV KSČ; *V. Wagner:* Miesto a funkcia sociológie v sústave marxizmu-leninizmu; *E. Korček:* Prehlbovanie procesu „sociologizácie“ v buržoáznych sociálno-ekonomických teóriách; *L. Pisca:* Vzájomné pôsobenie demografických a sociálno-ekonomických mobilít a procesov; *Z. Bútorová:* K účasti sociológie na príprave a realizácii technických inovácií; *L. Macháček:* K špecifickosti sociálno-profesionálnej orientácie mládeže; *A. Seklová:* Niektoré sociologické aspekty využitia kvalifikácie žien; Z vedeckého života; Recenzie.

Z obsahu č. 6/1980 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ,

vydávaného Akademií věd SSSR v Moskvě

M. Mědlov: Socialistické a všelidské hodnoty; *G. Kvasov:* Komunistický ideál a typologie rozvoje socialistické osobnosti; Zdokonalování metod socialistického hospodaření; *J. Kapustin:* Aktuální teoretické problémy socialistického soutěžení; *J. Jakovec:* Plánová cena a efektivnost výroby; *O. Bogomolov:* Národohospodářská struktura v podmínkách ekonomické integrace zemí RVHP; *L. Skvortcov:* Jazyková norma jako pojem kultury řeči; *B. Starostin:* Systémový přístup v historii vědy; Marxisticko-leninská koncepce práv člověka a současný ideologický boj.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91 v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1980. Číslo vyšlo v prosinci 1980.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 16; 1980 (6 issues) Dutch Glds 76,—.

© ACADEMIA, Praha 1980.

СТАТЬИ

Хоушка И.: К некоторым аспектам самоопределения наций в контексте мирового революционного процесса	561
Матею П.: Развитие социально-пространственной структуры Праги в 1930—1970 гг. в свете факторного анализа	572
Белинова Л.: Дошкольное воспитание и социология. Размышления о междисциплинарном сотрудничестве	593
Хорняк В.: К вопросам этапизации технического развития в условиях научно-технической революции	603

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Ржегакова Б.: Статистическая проверка репрезентативности: коэффициенты несогласия	612
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Шаришский М. - Шентандрасиова К.: Некоторые данные и выводы по исследованию необоснованных прогулов на металлургическом предприятии	628
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Фазик А.: Социология 1979 г.	636
Лесны И.: 21-й год Демографии	639
Седлачек Я.: Ф. Зих и кол., Что вы знаете о современной социологии. Основные понятия современной марксистской социологии (на чешском яз.)	641
Дворжак И.: И. И. Чангли (ред.), Социологическое соревнование. Вопросы теории и практики организации	645
Линхарт И.: И. Д. Модржинская и кол., Критика идеологии неонацизма (на чешском яз.)	647
Паточка И.: М. Стржитески, Принципы эффективного управления для хозяйственной практики (на чешском яз.)	652
Габал И.: Образ жизни. Концепции и предложения; Образ жизни. Изменения в современной Польше (на польском яз.)	653
Душек А.: И. Такман, Цыгане в Швеции. Социально-медицинская статья (на английском яз.)	661
Фрейова Е.: Т. Уайтсайд, Социология инноваций в воспитании (на английском яз.)	665

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Паточка И. - Принцова Б.: Демографы о своей науке	668
Можны И.: Главы из социологических методов и техник III	670
Из содержания № 6/1980 журнала СОЦИОЛОГИЯ	671
Из содержания № 6/1980 журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	671

